

FIDELA RENOM

REPUBLICANA, ESPIRITISTA, FEMINISTA I LAICA

TONA MAJÓ I ORTÍN - GENÍS RIBÉ I MONGE

Coberta

1934

Fidela Renom, regidora de Sabadell.

ADD

FIDELA RENOM

REPUBLICANA, ESPIRITISTA, FEMINISTA I LAICA

FIDELA RENOM

REPUBLICANA, ESPIRITISTA, FEMINISTA I LAICA

TONA MAJÓ I ORTÍN ■ GENÍS RIBÉ I MONGE

BARCELONA, JULIOL DE 2026

Als nostres fills, Llibert, Nil i Octavi,
que entenguin i recordin d'on venim.

Als descendents de Fidela Renom,
que han arrelat les seves vides a França,
amb tot el respecte.

*«Jo de gran, vaig tenir una profunda admiració per la gent
del Círcol Federal de Sabadell, que era una mena de sants laics.
Políticament jo estava lluny d'ells,
però vull subratllar l'exemple d'honestedat que varen donar.
Tenien una rectitud moral, un alt sentit del compliment del deure
i d'amor a la ciutat de Sabadell.»¹*

*«Aquest afany de treball moral que ens empeny
sense que ningú ens hi obligui
és per a mi un deure que ja l'hem contractat abans de néixer
i hem de fer-ho per quan hi ha una consciència
que fiscalitza els nostres actes
i ens sentim satisfets de com les coses van pel camí
que correspon al nostre criteri.»²*

1 Lluís CASALS I GARCIA. *Diario de Sabadell*, 11 de març de 1978, p. 14-15.

2 Carta de Fidela Renom i Soler a Maria Teresa Gavarró. Llars Mundet, Horta, Barcelona, 19 d'agost de 1978. FBC-Fons Família Izard-Llonch.

FUNDACIÓ JOSEP IRLA
historia@irla.cat

EDITOR
JOSEP VALL

EQUIP EDITORIAL
JOAN ALMACELLAS
ALFONS CODINA
CARLA GENÍS
LOURDES MASDEU
CARME PUJOL

CORRECCIÓ LINGÜÍSTICA
ANNA SIMÓ

DISSENY ORIGINAL
JORDI VINYETS

IMPRESSIÓ
CEVAGRAF

ISBN
978-84-09-69511-9

DIPÒSIT LEGAL
B 9143-2026

Són rigorosament prohibides, sense l'autorització escrita dels titulars del copyright, la reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol procediment i suport, incloent-hi la reprografia i el tractament informàtic, la distribució d'exemplars mitjançant lloguer o préstec comercial, la inclusió total o parcial en bases de dades i la consulta a través de la xarxa telemàtica o d'internet. Les infraccions d'aquests drets estan sotmeses a les sancions establertes per les lleis.

BIBLIOTECA DE CATALUNYA - DADES CIP

Majó Ortín, Tona, autor

Fidela Renom, republicana, espiritista, feminista i laica
Bibliografia i índex
ISBN 9788409695119
I. Ribé i Monge, Genís, autor II. Fundació Josep Irla, entitat editora III. Títol 1. Renom, Fidela, 1891-1987. 2. Regidores municipals - Catalunya - Sabadell - Biografia. 3. Dones - Activitat política - Catalunya - Sabadell - Història - S. XX. 4. Republicanisme - Catalunya - Sabadell - Història - S. XX.
929Renom, Fidela
32-55.2(460.23 VaOc Sabadell)"19"
329.23(460.23 VaOc Sabadell)"19"

Sumari

PRESENTACIÓ. Un escut per al futur11
MARTA FARRÉS I FALGUERAS

PRÒLEG. Una personalitat admirable, indomable i irrepetible 13
RAÛL ROMEVA I RUEDA

FIDELA RENOM.
REPUBLICANA, ESPIRITISTA, FEMINISTA I LAICA
TONA MAJÓ I ORTÍN · GENÍS RIBÉ I MONGE

INTRODUCCIÓ. La vida de lluita d'una pionera..... 15

1. Sabadell al tombant de dos segles 19

2. Família, infància i joventut.....25

3. Amb la força i la llibertat de l'espiritisme: per una «vida nova» 39

4. Els inicis de la militància política: el Círcol Republicà Federal57

5. Feminisme i laïcisme en acció: La Lliga Laica Femenina..... 65

6. El segon Ajuntament republicà. Regidora d'Assistència Social..... 85

7. Guerra Civil, desfeta familiar i fugida103

8. L'exili a França: solitud i retrobament familiar 115

9. El retorn a Sabadell: del silenci a l'activisme social 131

10. En defensa de la vellesa139

11. Els darrers anys a les Llars Mundet de Barcelona145

12. Reconeixement d'una personalitat històrica..... 151

EPÍLEG. Pau, progrés i fraternitat161

Glossari de sigles.....165

Fons documentals i gràfics167

Agraïments i testimonis orals.....169

Bibliografia.....171

Índex onomàstic179

Sabadell, 25 de maig de 1983

La primera regidora de la història de la ciutat, Fidela Renom, rebuda al despatx de l'alcalde Antoni Farrés, elegit de nou després d'haver guanyat les eleccions municipals per segona vegada.

ANDREU SEGURA JUNCOSA / AHS

PRESENTACIÓ

Un escut per al futur

MARTA FARRÉS I FALGUERAS

ALCALDESSA DE SABADELL

*«Aquest afany de treball moral que ens empeny sense que ningú ens hi obli-
gui és per a mi un deure que ja l'hem contractat abans de néixer...».* Això escri-
via Fidela Renom molts anys després de la seva etapa més activa de compro-
mís cívic. En aquestes paraules hi ressona una idea profunda de responsabilitat
personal i col·lectiva: la convicció que la vida pública no és només una opció,
sinó una vocació irrenunciable.

La trajectòria de Fidela Renom ens parla d'una generació que volia transfor-
mar el món. Filla d'una família treballadora i profundament vinculada als cor-
rents progressistes del seu temps, va fer de la seva vida una forma de compro-
mís cívic. El seu republicanisme, feminisme i laïcisme no van ser només idees:
van ser una manera de viure i de servir la comunitat. Quan el 1934 es va con-
vertir en la primera regidora de la història de Sabadell, no només s'obria una
porta dins l'Ajuntament, s'obria una escletxa en una història política que, fins
aleshores, havia estat escrita exclusivament pels homes.

I avui aquesta memòria és més necessària que mai. Quan arreu del món ve-
iem com es qüestionen o es posen en risc drets i polítiques d'igualtat que sem-
blaven consolidats, recordar les dones que van obrir camí és una forma de de-
fensa democràtica. La història de les dones no és només memòria del passat:
és també un escut per protegir el futur.

Permeteu-me, finalment, una reflexió personal. Quan vaig tenir l'honor d'ac-
cedir a l'alcaldia de Sabadell com a primera dona que ocupa aquest càrrec,
vaig sentir amb molta claredat que aquell moment no era una victòria indivi-
dual. Era el resultat d'un camí llarg, construït per moltes dones abans que nos-
altres. Algunes són conegudes i reconegudes; moltes altres han quedat en si-
lenci a les pàgines de la història.

Fidela Renom és una d'aquelles dones que van obrir camí. Gràcies a la seva
valentia —i a la de tantes altres— sabem que quan una dona avança ho fa per-
què els esforços de tantes altres l'han acompanyat i l'han empès a arribar on
és.

Perquè cada pas que fem avui no comença amb nosaltres: continua una his-
tòria que altres dones van començar molt abans. Els hi devem molt, i potser la
millor forma d'agrair tot el que han fet per nosaltres, és recordar-les.

Sabadell,

28 d'agost de 1934

Banquet

al restaurant Arrahona,

a la Rambla, amb motiu

de la visita a la ciutat

de Manuel Azaña,

expresident del Govern

de la Segona República.

D'esquerra a dreta:

davant, Dolores Rivas,

Fidela Renom, Magí Marcè,

i Manuel Azaña;

darrere, Llorenç Aragay,

Manuel Farràs

i Gaspar Aragay.

M. AGULLÓ PADRÓS / ARF

PRÒLEG

Una personalitat admirable, indomable i irrepetible

RAÚL ROMEVA I RUEDA

PORTAVEU DE LA FUNDACIÓ IRLA

L'extensa i intensa trajectòria vital de Fidela Renom, la primera regidora de Sabadell, traspasa abastament una dimensió estrictament local. És, sens dubte, una figura destacada de la història sabadellenca, però també, sense discussió, té una dimensió nacional, ja que si resseguim la seva vida podem copsar la magnitud de tots els moviments socials pels quals va transitar: el republicanisme, el catalanisme, el feminisme, la laïcitat, l'excursionisme, l'esperitisme, la defensa dels drets dels més febles, com els nens, les mares, la gent gran... Per aquest motiu se'ns mostra com una pionera, com un referent, no només de la ciutat de Sabadell, sinó de tot el catalanisme republicà.

Fidela Renom no va tenir una vida gens fàcil, filla com era de classe treballadora. Alhora que desenvolupava una ferma militància cívica i política va haver de lluitar diàriament, durament i inesgotablement, per tirar la família endavant. El context històric tampoc la va ajudar perquè, a més de les penúries que afectaren a tothom, la Guerra Civil i la postguerra van arrabassar-li dos dels seus tres fills. Però aquella fornada republicana, i ella en particular, estava feta d'una pasta especial. Fidela Renom, una dona d'empenta i valenta, mai es va enfonsar, mai es va rendir i al seu retorn de l'exili, tan bon punt s'obriren unes mínimes escletxes en el règim franquista, les va saber aprofitar per a continuar el combat en favor de les classes populars i els sectors més desafavorits.

Honorem amb tota justícia Fidela Renom i amb ella la inoblidable generació de dones republicanes que ens van llogar un immens testimoni de compromís social i de treball tenaç. No podem menys que agrair el seu combat, que tantes portes obrí als que vingueren darrere, i esperar estar a la seva altura.

Una parella d'investigadors de Sabadell, Tona Majó i Genís Ribé, han dedicat els darrers anys a resseguir la petjada de la seva il·lustre conciutadana, en arxius i hemeroteques, tant a la ciutat natal, com a l'exili, però, com a bons historiadors, ho han fet també, i sobretot, contactant, a Catalunya i a França, amb els seus descendents i amb les darreres persones vives que la van conèixer. El fruit de la seva excel·lent i documentadíssima recerca és una biografia completa del personatge i del seu context històric, que permet copsar-ne la importància cabdal. Que permet no només conèixer la seva obra sinó homenatjar com mereix una personalitat admirable, indomable i irrepetible.

Sabadell, circa 1930

Fidela Renom

a l'eixida de casa seva,

al carrer

de l'Horta Novella, 65.

ADD

INTRODUCCIÓ

La vida de lluita d'una pionera

Fidela Renom i Soler va néixer el 1891 a Sabadell, en un entorn familiar de classe obrera i lliurepensadora. Tota la seva vida va estar lligada al tarannà canviant de la ciutat i a la seva evolució social, política i econòmica. Fidela Renom no es va conformar a ser una simple espectadora d'aquests canvis, sinó que des de ben jove es va implicar en els corrents de pensament que cercaven la transformació social i una major llibertat i igualtat entre les persones, i va prendre part activa en la lluita pels drets de les famílies obreres, dels infants, de les dones i de les persones grans amb pocs recursos, sempre des d'una posició clarament laica, feminista i d'esquerres. Va ser una dona forta i combativa, d'idees fermes i avançades al seu temps, que les argumentava i defensava amb convicció, sempre des del respecte envers les idees dels altres.

En plena Segona República, el gener de 1934, —a les primeres eleccions municipals en les quals les dones podien votar a Catalunya— va ser candidata a Sabadell per la llista del Partit Republicà Democràtic Federal (PRDF) en coalició amb Esquerra Republicana de Catalunya i la Unió Socialista de Catalunya, i va haver de superar obstacles importants pel fet de ser dona, fins i tot entre els seus companys del Círcol Republicà Federal (CRF). Va ser escollida regidora de Sabadell i es va convertir en una de les quatre primeres dones catalanes electes locals, juntament amb Justa Goicochea (regidora de l'Hospitalet de Llobregat per ERC), Consol Nogueras (regidora de Mataró per ERC) i Nativitat Yarza (alcaldessa de Bellprat, també per ERC).

Durant els anys de la República, la seva acció civil i política se centrà en l'atenció als infants de famílies obreres, l'atenció i formació sanitària de les dones i en la millora, en general, dels serveis assistencials de caràcter social. En paraules de l'historiador Andreu Castells, Fidela Renom fou la «*forjadora de les guarderies i de les infermeres laiques*».³

Personalment va haver de patir la mort del fill gran, Joan, durant la Guerra Civil i més tard la del fill petit, Enric, mentre feia el servei militar durant la postguerra. Es va exiliar a França a inicis del 1939, com també ho hagué de fer

3 CASTELLS (1980), p. 19.14.

Sabadell, estiu de 1934

Alumnes de la segona tanda de les colònies escolars, amb destinació a Llaveneres, a les escales de la façana posterior de l'Ajuntament de Sabadell.

A la dreta, a la fila superior, amb vestit fosc, la regidora Fidela Renom, i al centre, amb vestit clar, el diputat sabadellenc al Parlament de Catalunya, Joan Mora.

FBC-FONS FAMÍLIA IZARD-LLONCH

el seu fill mitjà, Mateu. Al cap de deu anys, el 1949, va tornar sola a Sabadell, on es va retrobar amb les seves germanes Estrella i Eulàlia.

Tant bon punt va poder, va reprendre el seu activisme social, aquesta vegada centrada en la defensa dels drets de la gent gran. No va abandonar aquesta lluita fins a la seva mort, als noranta-set anys. Per voluntat expressa seva, va ser enterrada a la part civil del cementiri de Sabadell, en el mausoleu del seu oncle avi Josep Romeu i Brujas.

Abans de morir va rebre diversos i merescuts reconeixements públics per la seva trajectòria política i per la lluita social en favor dels més desfavorits.

La seva història personal no és tan sols la història de vida d'una dona lluitadora, republicana, espiritista, feminista i laica, sinó també la història col·lectiva d'unes dones i homes que anhelaven viure en una comunitat millor, més justa, solidària, igualitària i fraternal. Bona part d'aquest seu entorn social, polític i cultural va ser durament reprimat pel franquisme, amb l'exili i l'ostracisme, i en molts casos sense punt de retorn per les circumstàncies o, simplement, per la fi natural de les seves vides. Moltes de les seves amistats més importants no van poder veure ni viure la llum de la nova democràcia que s'assolí amb la mort el dictador. Ella sí que hi va sobreviure i sense deixar de lluitar per les seves idees, mantenint-se ferma en les seves conviccions i vivint discretament en companyia dels seus pensaments i de les seves creences espirituals.

Sabadell, 1911

Vista panoràmica de la ciutat des de la xemeneia de la fàbrica de Can Carol.

ARNAU IZARD LLONCH / AHS

Sabadell al tombant de dos segles

1

Fidela Renom neix en un moment clau d'una ciutat que acaba de viure profunds canvis en termes humans i materials. El 1900 Sabadell era la cinquena ciutat catalana en nombre d'habitants —més de 23.000— i just havia consolidat la seva primera gran transformació urbanística amb el creixement del primer eixample més enllà de la Rambla i del ferrocarril, i vers l'oest, amb el desenvolupament del nou barri de Gràcia, que va donar com a resultat una certa segregació social i residencial que diferenciava un centre interclassista d'un extraradi amb habitatges i estades⁴ per a la població de rendes més baixes. Una ciutat que havia crescut demogràficament amb la vinguda d'una immigració procedent de les viles i comarques veïnes. La família Renom n'és un exemple amb orígens a Sant Llorenç Savall, un poble de la muntanya vallesana.

En aquesta època la ciutat també fou testimoni d'un important canvi tecnològic i productiu en la indústria tèxtil llanera: pel pla de Sabadell s'expandien els vapors i en aquests establiments industrials es consolida la mecanització del tissatge, amb les conseqüències socials i laborals que això comportava. En aquest entorn laboral el paper de les dones i dels nens esdevé cada cop més rellevant com a força de treball, i a les fàbriques cada vegada n'hi ha un nombre més important. Les persones treballadores, arran d'aquesta mecanització, perderen certa llibertat en el gaudi del seu temps d'esbarjo i de relació social, i el teixit associatiu se'n ressentí.

En l'entorn polític els canvis també són significatius. La ciutat de finals del segle XIX heretava les contradiccions i paradoxes polítiques viscudes des de la proclamació de la Primera República, el setembre de 1868, fins a les conseqüències de la Vaga de les Set Setmanes, el maig de 1883 —bressol de l'anarcosindicalisme—, entre d'altres fets remarcables. El govern municipal havia transi-

4 «L'estada [terme usat a Sabadell i altres poblacions vallesanes] era una agrupació d'habitatges de dimensions reduïdes, algunes vegades amb una sola habitació, que disposava de serveis sanitaris comuns. Estaven constituïdes per un pas estret pel qual s'accedia als diferents habitatges, al final del qual se situaven els serveis. En moltes estades, la superfície per família no arribava als 20 m². Les divisions s'efectuaven per mitjà de cortines o envans precaris». PUIG (1991), p. 107.

¡Pueblo de Sabadell!

Un número de entusiastas, impulsados por el noble sentir de la pedagogía moderna, concibieron el hermoso plan, para hermanar la práctica a la teoría, de crear en esta ciudad una escuela unificada con su ideal; y de aquí nació el extenso proyecto aprobado en la Asamblea de 25 Febrero del pasado año.

En aquella fecha, fué «Institución Pedagógica» quien patrocinó el proyecto, creyendo que interpretaría las aspiraciones de las corporaciones culturales y progresivas de la localidad, y así resultó de la manera más halagüeña formándose con la cooperación de las citadas entidades, el Consejo que arrojando con firmeza los esfuerzos que requería tan árdua tarea, ha llevado a término el principio efectivo de la obra. **¡Va a inaugurarse la Escuela!** ¿Sabéis que trascendencia encierra esta frase?

Para aquel que en el concierto de nuestra civilización actual hallaba en el sistema escolar corriente la nota desacorde, con sus procedimientos despóticos, rutinarios y hasta irracionales, verá en el método renovado, que será la norma de la Escuela que ahora nace, el sólido afirmado sobre el que ha de elevarse una humanidad perfecta; verá en nuestra PEDAGOGÍA, la verdadera forma digna de tal título, porque imponiéndose el maestro el deber de estudiar el carácter intelectual, moral y físico de su alumno, sabrá imprimir a cada uno las cualidades necesarias para educarle y hacerle un HOMBRE en todos los órdenes de la vida.

¡La **Escuela Integral y Armónica** está creada! A tí, nos dirigimos ahora, ¡Pueblo de Sabadell! A tí, que siempre has antepuesto tus convicciones pro-cultura a todos tus sentimientos de idealidad, se te ofrece el fruto anhelado de nuestros desvelos; ampáralo en tu conciencia que, si como se dice «el mundo es de los que luchan», no puede aplicarse más acertadamente ni con más propiedad que al hecho de los que estudian y fomentan la educación; indudablemente es de ellos el porvenir y las civilizaciones venideras.

Para simbolizar la apertura en un imponente y solemne acto, las Instituciones Pedagógica y Educativa, han organizado para el próximo MARTES, día 18, á las nueve de la noche, una grandiosa

VELADA INAUGURAL

en el TEATRO EUTERPE, con la cooperación valiosa de los eminentes pedagogos Sres. Maynadé, Climent Terrer, Juncal, Layret, Valentí y Camp, D.ª Angeles López de Ayala y el futuro Director de la nueva Escuela profesor Max-Bembo, quien hará el resumen y explicará cuanto va a ponerse a la práctica.

¡Asistid todos a esta VELADA, aunque solo sea para afirmar una vez más el título de PROGRESIVO que con justicia se aplica a nuestro pueblo!

Sabadell 14 Febrero de 1913.

La entrada a la platea será por invitación, las cuales se distribuyen en las Sociedades adheridas.

14 de febrer de 1913

Full volant
de l'acte inaugural
de l'Escuela Integral
y Armónica
que es va celebrar
el 18 de febrer de 1913
al Teatre Euterpe,
amb la participació,
entre d'altres,
del director
de la Institució,
Max Bembo,
el teòsof i editor
Ramon Maynadé,
l'escriptor i periodis-
ta maçó Frederic Climent,
l'advocat i polític republicà
Francesc Layret
i la intel·lectual
feminista i maçona
Ángeles López de Ayala.
AHS

tat entre el liberalisme esparterista i pactista inicial, i el comandament local de la minoria benestant a través d'alcaldes nomenats directament pel Govern espanyol, cap al final d'aquest període. A tombant de segle s'havia desallotjat del poder local els representants de la menestralia i de la classe treballadora de tarannà republicà federal, i des del 1877 manava de nou el gran patriciat llaner, que dirigia l'economia i la política a l'ensem. Les classes populars, menestrals i obreres havien patit pèrdues en diversos terrenys i les noves cultures ciutadanes projectaven l'anhel i l'expectativa d'una ciutat diferent, d'una «vida nova» emancipadora.

Així s'entén, en aquest ambient al Sabadell de canvi de segle, l'expansió dels grups esperitistes, esperantistes i teòsofics de base popular, la irrupció en els sectors obrers de les primeres escoles laiques o racionalistes i l'arrelament de les doctrines del republicanisme i de l'anarcosindicalisme. Fou amb una part d'aquest entorn de descontentament social, d'anticlericalisme i de nous pensaments amb què Fidela Renom connectarà durant la seva adolescència i joventut.

Un camí de futur que forçosament havia de passar per la regeneració social amb noves perspectives i propostes com les que aglutinà una figura rellevant de la ciutat, la de l'advocat Tomàs Viladot,⁵ impulsor, com a deixeble de Francisco Giner de los Ríos, de la Institución Libre de Enseñanza (ILE) de Sabadell el 1882 i de la Sociedad de Actos Civiles La Emancipación⁶ —per a

la promoció dels casaments i enterraments civils— el 1896. El precedent d'aquesta entitat fou la Asociación para Entierros Civiles,⁷ que ajudava en els tràmits amb el Registre Civil de Sabadell. Fins i tot, el 1900 es constitueix la societat La Progresiva Femenina de Sabadell, a imatge i semblança de la Sociedad Femenina de Barcelona, dirigida per l'andalusa Ángeles López de Ayala. La primera presidenta d'aquesta societat, que tenia la seva seu al carrer de Sant Josep, 25, fou Maria Gralls.⁸ Tot això s'esdevé, paradoxalment, en un moment en què a Barcelona hi ha una forta repressió contra el moviment obrer i l'associacionisme anticlerical.⁹

Un dels directors i professor més significat de l'escola de la ILE a Sabadell¹⁰ fou el maçó i esperitista aragonès Fabián Palasí,¹¹ que la reorganitzà a partir del 1885 i hi treballà dotze anys, amb molt d'esforç i contra la pressió dels sectors conservadors i anarquistes de la ciutat.¹² Tota aquesta implantació inicial es feu amb el suport incondicional —i econòmic— del Círcol Republicà Federal (CRF) i del Centre de les Societats Obreres. Una de les primeres escoles d'aquesta Institució fou l'Escola Laica de Dones que s'establí al local

5 Tomàs Viladot, advocat liberal i republicà federal, com a maçó havia fundat, el 1880 a Sabadell, amb el seu fillastre Joan Salas, la lògia Osiris, operativa entre 1880-1898 i 1903-1939 (CASTELLS, 1977, p. 10.33-10.34; SERRANO, 2018). Algunes amistats de Fidela Renom en formaren part. En el context de la Gran Lògia Simbòlica Regional Catalana, la Lògia Osiris era la 6a ordre. A Sabadell hi hagué una altra ordre maçònica: la Teúrgica Psíquica (19a ordre) (SÁNCHEZ, 1990).

6 Inscrita al Govern Civil de Barcelona el 1896: «La Emancipación. Actos civiles y entierros y auxilios mutuos», amb seu al carrer Jardí, 9 (seu del CRF) i amb Josep Aymerich de president (AGSGB. Arxiu General d'Associacions: 155-2069. Llibres de Registre d'Associacions, T1: 2069). En un registre de les societats que funcionaven a Sabadell legalment el 1906 i 1908, consta que els presidents eren August Vives i Lluís Altimira, respectivament, i que l'entitat tenia 150 i 155 socis, respectivament (AHS. Fons Joan Torras i Serra, AP 555/9).

7 Inscrita al Govern Civil de de Barcelona de 1893, com a «anticatòlica». Amb seu al carrer Nou i amb Àngel Casas com a president, fou dissolta el 1900 (AGSGB. Arxiu General d'Associacions. Llibres de Registre d'Associacions, T1: 1724).

8 AGSGB. Arxiu General d'Associacions. Llibres de Registre d'Associacions, T2.

9 PALÀ (2018), p. 154.

10 Inscrita al Govern Civil de Barcelona el 1903, amb seu al carrer Migdia, 47 i amb Josep Estop de president (AGSGB, Arxiu General d'Associacions - Llibres de Registre d'Associacions, T2: 3879).

11 Fabián Palasí Martín (La Hoz de la Vieja, 1848 - Barcelona, 1927). Mestre de primària. Figura clau del lliurepensament espanyol a cavall dels segles XIX i XX. Considerat el pare de les escoles laiques d'Espanya. A Sabadell va dirigir l'escola de la ILE, impulsada pel CRF i la Cooperativa Sabadellense, i com a escriptor col·laborà amb el setmanari *El Federal*. Esperitista i membre de la lògia maçònica Osiris. Ell i els seus descendents eren amics de Fidela Renom, la seva germana Eulàlia i les seves famílies.

12 GARCIA (2018).

Març de 1929

Segell de la Societat d'Auxilis Mutus i d'Actes Civils La Emancipación. Conté la representació d'Hèlios, personificació del Sol a l'antiguitat. Segons la simbologia maçònica el Sol és la llum que tot ho il·lumina, el naixement, l'origen, l'home, i els seus raigs recorden els de l'estàtua de la llibertat.

AGSGB

de L'Obrera, on moltes de les professores eren espiritistes, com Luísa Sáñez —que en va ser la directora—, Matilde Gómez o Isabel Vila —vinculada, ella i tota la seva família, al Centre d'Estudis Psicològics (CEP).¹³ L'ensenyament, que es fornía de gent fins i tot vinguda de Madrid, es fonamentava en els postulats laics i obreristes, de tarannà pacifista i que posava en valor els drets humans. Eren el contrapunt a l'escola religiosa, a Sabadell encapçalada per l'Escola Pia.

Més endavant, el 1913, aquesta institució, després d'haver patit molts alts i baixos, pugnes internes entre espiritistes i anarquistes, el tancament arran de la Setmana Tràgica de 1909, i en diverses ocasions moltes dificultats econòmiques i moltes crítiques pel mètode pedagògic aplicat, es transformà en la Institució Integral i Harmònica sota la direcció del maçó i filantrop Max Bembo, que aplicà tendències pedagògiques innovadores, amb el suport, altra vegada, dels centres espiritistes i republicans de la ciutat.¹⁴ Enfront de tot això es produí la reacció ultracatòlica liderada per Fèlix Sardà i Salvany i per Lluís Carreras, que posà en escenari la «qüestió clerical», un conflicte simbòlic i tàctic que acabarà aflorant primer el 1909, amb la Setmana Tràgica, i anys després, el 1936, amb la Guerra Civil. No cal menystenir, doncs, que a la ciutat obrera se li contraposava, constantment, la ciutat dels fabricants, marcadament monàrquica, catòlica i conservadora.

Pel que fa a l'entitat La Emancipación, l'article 1 dels seus estatuts explicitava clarament quina era la seva finalitat principal:

«Artículo 1. [...] establecer [...] el mayor número posible de elementos benéficos en favor de los asociados; desarrollar en ellos sentimientos humanitarios y filantrópicos, al mismo tiempo que fomentar la estrecha solidaridad que debe existir entre quienes profesan ideales verdaderamente democráticos; a cuyos fines procurará desarrollar los extremos siguientes:

- 1. La defensa de los intereses morales y materiales de los asociados contra los efectos de la intolerancia religiosa .*
- 2. El ejercicio de actos civiles como matrimonios, inscripciones de nacimiento, entierros, etc.*
- 3. El socorro mútuo entre asociados en los casos de apremiante necesidad.*
- 4. La creación y sostenimiento de un cuerpo de enfermeros de ambos sexos para el servicio y cuidado de socios enfermos, y la de cuantas instituciones útiles vaya permitiendo el estado de la sociedad.*
- 5. El fomento de la enseñanza, con la creación de centros de instrucción o apoyando los ya existentes, en beneficio de los asociados.»¹⁵*

Alguns sabadellencs significats i populars, com els espiritistes Marià Burguès —terriss— i Joan Torras i Serra —funcionari municipal—, estigueren en el nucli dur d'aquesta

¹³ CASTELLS (1977), p. 10.38-10.42; 11.46-11.47.

¹⁴ AHS. AMH 3056, expedient 8/1913.

¹⁵ AGSGB. Arxiu General d'Associacions, caixa 155, exp. 2069. Estatuts signats per Àngel Casas, Josep Aymerich i Francesc Molins Valls, a Sabadell, el 28 de gener de 1896.

entitat i d'aquest moviment procivil, on hi conflüïen, en definitiva, la difusió del lliurepensament, la pràctica del laïcisme, el suport al laïcisme escolar i la promoció dels actes civils, sempre en complicitat amb els centres espiritistes, els centres educatius de la ILE i les lògies maçòniques del moment.¹⁶

El republicanisme havia rebrotat fortament a les dues darreres dècades del segle XIX. Amb la reinstauració del sufragi masculí, el 1890, es produïa una major llibertat d'acció política i una major competició pel control dels afers polítics. A Sabadell, l'entitat que aglutinaria aquesta força política republicana va ser l'aleshores recentment inaugurat Círcol República Federal de Sabadell, la catedral republicana del Vallès del carrer del Jardí. I el feminisme anticlerical, en aquest mateix període, es va consolidant, de forma destil·lada i progressiva, en els ambients lliurepensadors: la maçoneria el sustenta, el primer anarquisme l'activa i el món espiritista l'alimenta. En aquests entorns es reivindica el darwinisme, el positivisme, l'optimisme respecte a la ciència, el racionalisme i la lluita contra les religions que fiscalitzaven la vida de les persones i els treien les llibertats; es defensava una moral natural, cívica i universal. Aquest submón de les heterodòxies polítiques i espirituals va ser la solera on s'asentaren personalitats com la de Fidela Renom, que sempre defensarà l'emancipació moral, intel·lectual i social de les dones, la igualtat dels dos sexes i el laïcisme.

16 PALÀ (2018), p. 153-154; 203 i ss.

Circa 1890

Dolors Soler i Font,
mare de
Fidela Renom i Soler.
MTCN

Família, infància i joventut

2

Fidela Renom i Soler va néixer en el si d'una família treballadora. Des de petita es va moure en un entorn familiar molt influenciat per les idees lliurepensadores i de justícia social del moment.

Els avis materns, Josep Soler i Riera, mestre d'obres i pagès (Sant Llorenç Savall, 1830) i Maria Font i Mimó (Sant Quirze del Vallès, 1835), van anar a viure a Sabadell i van tenir dues filles i un fill: Dolors (Sabadell, 1857-1913), Antoni (Sabadell, 1859 - Barcelona, 19??) i Fidela (Sabadell, 1869 - Montcada i Reixac, 1952).¹⁷

Els avis paterns, Francesc Renom i Fontanet (Barberà del Vallès) i Teresa Comas i Majó (Sabadell), van tenir tres fills: Manel (Barberà del Vallès, 1857 - Buenos Aires, 1910?), Matilde (Barberà del Vallès, 1863) i Isidre (Sabadell, 1869).¹⁸

La mare de la Fidela, Dolors Soler i Font, ordidora, i el pare, Manel Renom i Comas, teixidor,¹⁹ treballaven a la fàbrica de Llonch Germans i vivien a la carretera de Molins de Rei, 17, on ella nasqué el 18 de gener de 1891. A la seva partida de naixement hi consten dos noms: Fidela i Caritat.²⁰ El primer remet indiscutiblement al nom de la seva tieta, mentre que el segon defineix molt bé el sentiment espiritista d'ajuda mútua i fraternitat que compartien les famílies dels pares. Abans de néixer la Fidela, el matrimoni havia tingut dues altres filles que van morir de ben petites. De la segona, Estrella, sabem que va néixer l'1 de gener de 1889 i va morir abans de complir un any d'edat.²¹ Poc temps després d'haver nascut la Fidela el matrimoni es va traslladar al número 65 del carrer de l'Horta Nova —ara Horta Novella—, on l'avi matern, Josep Soler, havia construït una casa que va esdevenir la llar familiar de referència durant molts anys. De la procedència de l'avi ve que la casa fos coneguda amb el renom de Cal Llorençà.

17 AHS. Padró de veïns, 1890.

18 Ibídem.

19 AHS. Padró de veïns, 1889.

20 AHS. Còpia literal de la partida de naixement de Fidela Renom Soler.

21 AHS. Padró de veïns, 1889.

Circa 1900

Josep Soler i Riera, avi matern de Fidela Renom i Soler.

MTCN

El maig de 1894 va néixer una altra nena a qui també posaren el nom d'Estrella i el setembre de 1898 va néixer la germana petita, Eulàlia. Les tres germanes van estar tota la vida molt unides i sempre es van fer costat.

Durant la infantesa i joventut de Fidela Renom, el pare fou una persona molt sovint absent que no va conviure de manera permanent en el domicili familiar. Poc abans del naixement de Fidela, al padró de 1890 hi figura una nota especificant el trasllat del pare a un altre domicili de Sabadell.²² El 1895, poc després del naixement de l'Estrella, tampoc consta que visqués a la casa familiar sinó que vivia amb el seu cunyat Antoni Soler²³ i després del naixement d'Eulàlia, el 1900, tampoc vivia amb la família.²⁴ A principis de 1910, aturat a causa de les constants vagues del moment i aconsellat per un parent, Manel Renom marxà a Buenos Aires a treballar a una colònia tèxtil, on al cap de poc temps emmalaltí i morí.²⁵ Abans de la seva partida cap a Amèrica, les filles van quedar sota la tutela dels avis. A casa de Fidela Renom, les circumstàncies familiars adverses degudes a la falta de jornal, agreujades per l'absència del pare, van fer que la mare hagués de fer-se càrrec de la casa ja que l'avi, vidu, era molt gran i ja no podia treballar. Les tres germanes Renom i Soler es van haver de posar a treballar de ben joves.

Fidela Soler i Font, tieta materna i padrina de Fidela Renom, va influir moltíssim en la seva formació vital i va ser-ne un referent. Fidela Soler es casà amb Heribert Vesa, de la Seu d'Urgell.²⁶ Poc després del naixement

22 AHS. Padró de veïns, 1890.

23 AHS. Padró de veïns, 1895.

24 AHS. Padró de veïns, 1900.

25 Manel Renom i Comas arribà a Argentina amb el vaixell León XIII el 24 de febrer de 1910. Centro de Estudios Migratorios Latinoamericanos: <https://cemla.com>.

26 Heribert Vesa i Fillart tenia estudis universitaris de Ciències i va ser interventor de l'Administración subalterna de Hacienda, a La Almunia (Saragossa). AHN. «Expediente académico de Heriberto Vesa Fillart, alumno de la Facultad de Ciencias de la Universidad Central, Madrid, 1881-1882» i «Hoja de servicio de Heriberto Vesa Fillart, 1873-1890».

ment del seu primer fill, José Nicolás (Sabadell, 1892), marxaren a Cuba, on estaven afincats els germans del seu marit, Antonio i Pedro, com a part del cos diplomàtic i militar espanyol. Allà va néixer el segon fill de la parella, Enrique (Pinar del Río, 1896). Fidela Soler va ser la directora de l'escola de noies de Guanajay i el 1900 va participar en un curs d'estiu a la Harvard University, als EUA. A finals de 1903, Heribert Vesa mor als cinquanta anys i Fidela Soler torna cap a Sabadell amb els fills.²⁷ Com a mestra, espiritista i lliurepensadora, l'abril de 1904 posà en marxa una escola laica per a nenes, adscrita a la Institución Libre de la Enseñanza (ILE), al carrer de Lacy, 4. Dedicada a l'ensenyament primari, preconitzava una educació integral harmònica, pedagògicament fonamentada en la igualtat i el racionalisme i una projecció cap a la regeneració social. Puntualment va rebre alguna subvenció municipal, malgrat la majoria conservadora i catòlica del consistori.²⁸ En el full volant que anunciava l'obertura del centre hi diu:

«En un pueblo como el español, tildado de analfabeto por todas las naciones cultas, la apertura de una escuela debe ser saludada por todos con vítores de alegría. Y si esta escuela se dedica á la instrucción de las niñas, que por ser la más descuidada viene á llenar necesidad mayor, más grande ha de ser la satisfacción de todos cuantos ansían la regeneración de esta desgraciada patria, que sólo podrá lograrse elevando el nivel intelectual de sus individuos, y especialmente el de la mujer.

[...] solo diremos que el laicismo en la enseñanza no es otra cosa que la neutralidad religiosa; la separación entre la Religión y la Ciencia, que nunca debieron confundirse, marcando á cada una el lugar que les corresponde: para la Ciencia, para la razón, la escuela; para la Religión, para la fé, el templo ó el hogar doméstico.»²⁹

27 ASB. Documentació diversa de Fidela Soler i Font i la seva família.

28 CASTELLS (1977), p. 12.28-12.32.

29 «A los Librepensadores y Liberales de Sabadell». AHS. AMH 3055 / 7.3.1. Vigilància i Seguretat. Imprenta, expedient 1904/1.

L'escola de Fidela Soler i Font, després de la Setmana Tràgica, l'agost de 1909, va ser clausurada per la Junta Provincial de la Instrucció Pública, juntament amb la ILE del carrer del Migdia, 47, l'escola per a nens dirigida primer per Fabián Palasí i traspasada tot seguit a Jaume Cabané.³⁰ A la ciutat hi havia altres escoles laiques: la del carrer de Mendizábal, 7, —ara de l'Espirall— dirigida per Teresa Sanabra; la del carrer de la Salut, 20, dirigida per Esperança Figueras; la del carrer de Montserrat, 62, dirigida per Tadeo Petxamé; i l'Escola Progressista, a la travessia de Covadonga, que portava el professor Andreu Basulto.³¹ El tancament de les dues primeres escoles, les més importants de la ciutat, va ser motiu d'una protesta ciutadana molt sentida, impulsada el juny de 1910 per un elevat nombre de col·lectius professionals, entitats i grups polítics, entre els quals els centres espiritistes L'Aurora i La Fraternitat, la societat La Emancipación, la Cooperativa Sabadellense, el CRF i la Fraternitat Republicana.³² Aquest tancament també suposà l'anul·lació dels títols d'aquests mestres que es quedaren sense feina, entre ells Fidela Soler, que, al trobar-se sense recursos, va anar a viure a la casa familiar de Fidela Renom.³³ Uns anys després d'aquest tancament, vers el 1916, es tornà a obrir a Sabadell alguna altra escola laica, com la que es trobava al carrer de l'Horta Novella i que acollia seixanta alumnes.

Aquest entramat d'escoles particulars per a nens i per a nenes, obertes a l'empara de la ILE, estava íntimament lligat a entitats sindicals i polítiques progressistes, com eren L'Obrera (Federació Obrera Sindical, FOS) i el CRF. Així doncs, a finals del segle XIX i durant el primer quart del segle XX es va produir a Sabadell, però també arreu de Catalunya i a molts països d'Europa, una autèntica eclosió de nous corrents d'ensenyaments contraris als conservadors monopos-

30 AHS. Expedient «Escola Fabián Palasí», AMH 3077, Cultura 6/1910. DELGADO (1979), p. 18-20.

31 AHS. AMH 3076, expedient 1/1909; CASTELLS (1977), p. 12.28-12.32.

32 AHS. AMH 3077, expedient 4/1910.

33 AHS. Padró de veïns, 1914.

A los Librepensadores y Liberales

DE SABADELL

Vamos á tener muy pronto otra escuela de niñas.

La apertura de una escuela, ha dicho Víctor Hugo, es una luz que se enciende; es algo más que una luz; es una antorcha, la antorcha del progreso, que disipa las tinieblas de la ignorancia, madre de la esclavitud, fuente del vicio, incubadora del crimen y generadora de todos los males sociales.

En un pueblo como el español, tildado de analfabeto por todas las naciones cultas, la apertura de una escuela debe ser saludada por todos con vítores de alegría. Y si esta escuela se dedica á la instrucción de las niñas, que por ser la más descuidada viene á llenar necesidad mayor, más grande ha de ser la satisfacción de todos cuantos ansían la regeneración de esta desgraciada patria, que sólo podrá lograrse elevando el nivel intelectual de sus individuos, y especialmente el de la mujer.

Fundada en estos motivos, la Junta administrativa de la Institución Libre de Enseñanza, de acuerdo con la profesora **D.ª Fidela Soler y Font**, se ha propuesto abrir una

Escuela Laica para niñas

.en la calle de Lacy, n.º 4, piso 1.º

cuyas clases empezarán el **día 1.º de Abril** próximo, pudiendo, cuantos lo deseen, matricular sus hijas en el indicado local, de 9 á 12 y de las 14 á las 17, desde el 28 del mes actual en adelante.

Para los que militan en las nutridas filas del librepensamiento, huelga toda explicación sobre el significado de la palabra *laica*, con la que esta escuela se califica. Para los demás, solo diremos que el laicismo en la enseñanza no es otra cosa que la neutralidad religiosa; la separación entre la Religión y la Ciencia, que nunca debieron confundirse, marcando á cada una el lugar que les corresponde: para la Ciencia, para la razón, la escuela; para la Religión, para la fé, el templo ó el hogar doméstico. De este modo no se violenta la conciencia de nadie y se cumple el precepto constitucional, que consagra en su artículo 11 la libertad religiosa.

La Junta de la Institución recomienda muy eficazmente la enseñanza de esta escuela á todos los amantes del progreso y de la regeneración nacional, y abriga la seguridad de que, dirigiéndose al pueblo liberal y democrático de Sabadell, no se verá defraudada en sus esperanzas.

LA JUNTA.

Sabadell 27 Marzo de 1904.

Íñip. Tugas. — Sabadell.

27 de març de 1904

Anunci d'obertura
de l'Escola laica
per a nenes dirigida per
Fidela Soler i Font,
padrina i tieta materna
de Fidela Renom.

AHS

litzats per l'Església. Eren propostes progressistes que preconitzaven el lliurepensament, el laïcisme, la coeducació, el naturisme..., en les quals van ser educats molts i moltes de les protagonistes de la construcció de la Segona República. A Sabadell, aquestes propostes eren diverses però compartien objectius de base. Així, el 1912 entitats progressistes de la ciutat com el CEP, la Educación Integral Armónica, el CRF i el Grupo Esperanta SEMO, entre d'altres, liderades per la Institución Pedagógica, fan un front comú per aconseguir que l'Ajuntament subvencioni aquestes escoles i les que es puguin obrir en un futur.³⁴

Les escoles aixoplugades en la ILE van tenir un contrapunt amb la introducció a Sabadell dels principis de l'Escola Moderna, de la mà del pedagog anarquista Albà Rosell,³⁵ com a resposta a l'espiritisme, l'anticlericalisme lerrouxista i a una pedagogia certament memorística i que, segons els detractors de les ensenyances de la ILE, comptava amb manuals de text de molt escàs valor que impregnaven els ensenyaments d'en Palasí.³⁶ Alguns dels llibres escolars escrits per Palasí —com *Aritmética elemental* i *Epítome de Gramática Española*—, van ser prohibits per la Inspección Provincial de Primera Enseñanza.³⁷

Arran de les dificultats econòmiques per la prohibició d'exercir de mestra, cap a 1915 Fidela Soler se'n tornà a Cuba amb els fills. A inicis de 1928 José Nicolás, el fill gran, mor. El novembre de 1932 ella i el seu

34 AHS. Fons Joan Torras Serra, AP 555/9. Conclusiones de l'Asamblea de Entidades Progresivas de la ciudad de Sabadell. La Junta Directiva de la Institución Pedagógica estava formada per: Joan Torras (president), Víctor Domènech (vicepresident), Pere Estop (secretari), Esteve Vilatobà (tresorer), Miquel Comas (bibliotecari) i Antoni Avellaneda (vocal). Aquesta entitat impulsà un nou model educatiu basat en la millora social a través d'una educació fonamentada en les lleis naturals i socials, és a dir, una educació integral i harmònica capaç de contribuir a una societat futura més lliure. Aquesta institució més endavant es conegué amb el nom de Institución Integral Harmónica (MASJUAN, 2006, p. 68-69).

35 SIMÓ (1986); GONZÁLEZ-AGAPITO et al (2002), p. 60; DELGADO (1978).

36 MASJUAN (2006).

37 AHS. Junta Local de Primer Ensenyament. Expedient 3/1920.

L'Havana, abril de 1929

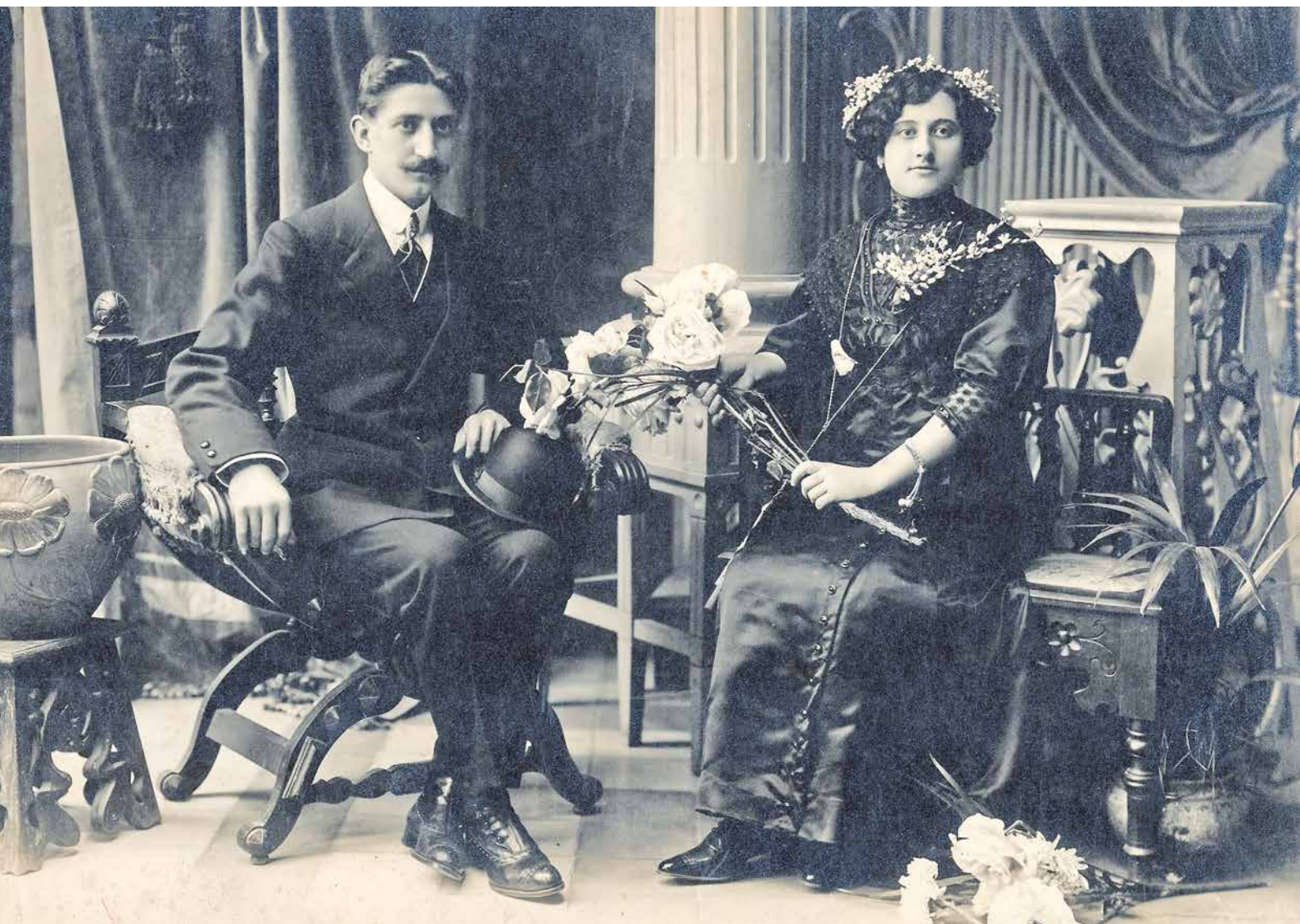
Fidela Soler i Font, padrina i tieta materna de Fidela Renom.

BRAVO Y CIA / MTCN

Sabadell, maig de 1912

Retrat de casament de Fidela Renom i Soler i Joan Romeu i Ribas.

JOAN VILATOBÀ FÍGOLS / ADD

fill Enrique tornen definitivament a Catalunya, i s'estableixen primer a Barcelona i posteriorment, a mitjans dels anys 1940, a Montcada i Reixac, on morí el 1952.³⁸

En aquesta etapa (1910-1915), a la casa de l'Horta Novella eren nou persones i només Fidela Renom i la seva mare aportaven el jornal; van ser uns moments molt difícils. De fet, a tot Sabadell la situació de la classe treballadora era pèssima en termes de subsistència: les reivindicacions obreres es radicalitzaren davant la intransigència patronal a l'hora de rebaixar l'horari laboral i d'augmentar els salaris.

Fidela Renom havia fet els seus primers estudis a l'escola municipal de Joaquina Torres i Oriol,³⁹ on va excel·lir com a alumna avantatjada.⁴⁰ Aquesta escola primer estava al carrer de l'Estrella, 98-100, i després es va traslladar al carrer de Sant Cugat, cantonada amb la carretera de Barcelona. Amb motiu de la visita d'unes autoritats a l'escola, Fidela Renom recità un poema seu,⁴¹ que encara de gran li escrivia de memòria a l'amiga Maria Teresa Gavarró. Més tard anà a l'Escola Laica de Noies de la ILE que dirigia la seva tieta Fidela Soler. Fidela Renom gaudia molt anant a l'escola i per a ella va ser un daltabaix molt gran quan la seva mare la va fer anar a treballar a cal Llonch,⁴²

amb dotze anys, per poder aportar un segon jornal a casa. A la fàbrica s'hi trobava estranya, enyorava l'estudi i la seva salut se'n va ressentir tant que el metge li va recomanar que deixés de treballar. Va poder retornar a l'escola, com desitjava, i acabar el curs. Finalment, però, degut a les circumstàncies familiars, no va tenir més remei que tornar a la feina d'ordidora mecànica, i després de cal Llonch va anar a treballar a cal Prat i Llibre.⁴³

El 23 de maig de 1912 Fidela Renom i Soler es va casar amb Joan Romeu i Ribas (Sabadell, 17 de març de 1886), encarregat de la fàbrica d'Enric Casanovas, del ram de l'aigua.⁴⁴ Era fill de Mateu Romeu i Brujas (Sabadell, 1844) i Gertrudis Ribas i Vendrell (Barcelona, 1851), que van anar a viure el 1887 a Sabadell⁴⁵ des de Terrassa, on s'havien casat el 1884 pel ritus evangèlic.⁴⁶ La parella formada per Fidela i Joan es va quedar a viure amb la seva mare, l'avi i les germanes Renom al carrer de l'Horta Novella, 65. Van tenir tres fills: Joan (Sabadell, 4 de març de 1913), Mateu (Sabadell, 8 d'octubre de 1915) i Enric (Sabadell, 22 de setembre de 1922). El mateix dia del naixement del seu primer fill, moria Dolors Soler, la mare de la Fidela, i ella quedava, amb només vint-i-tres anys, com a mestressa de la casa i de la feina, amb les dues germanes solteres, l'avi de més de setanta anys i el fill nounat. Això l'obligà a haver de deixar de treballar a la fàbrica i a lluitar perquè més endavant els seus fills tinguessin

38 AMMR. Registre d'inhumacions, reinhumacions, exhumacions i incineracions, anys 1934 a 1977; AMS. Documentació diversa de Fidela Soler i Font i família.

39 AHS. AMH 2643/16, expedient 56/1912. «Relación de las escuelas subvencionadas que existen en esta ciudad, 1912». Aquesta mestra va exercir durant cinquanta anys, i va rebre un homenatge civil el 5 de juliol de 1924.

40 Segons Joan Puig va ser premiada amb medalla d'or pels exàmens i també amb distinció per uns treballs a mà de l'assignatura de labors (AHS. Fons Joan Puig i Pujol. Anotacions històricobiogràfiques. «Renom i Soler, Fidela»).

41 FBC. Fons Família Izard-Llonch. Correspondència entre Fidela Renom i Maria Teresa Gavarró i notes manuscrites, 1969.

42 La societat «Juan Llonch y Hermanos» construeixen el vapor Llonch el 1877, a la carretera de Barcelona, 208, al barri de Gràcia. Es dedicava a la producció de teixits de qualitat per a senyor. El 1916 la societat es denominà «Francisco Llonch», que fou dirigida per Francesc Llonch fins a la seva mort el 1938, i s'amplià amb una filatura d'estam i la secció d'acabats (BENAUL, 2009, p. 475).

43 L'empresa «Prat i Llibre», dedicada a l'encolatge d'ordits (paratge), s'estableix en una quadra del carrer de Gurrera, 115, cantonada amb el carrer de Riego, 93, al primer eixample de Sabadell. La fàbrica es construeix el 1913 (AHS. Llicències d'obres i Contribució Industrial). El 1919 consta al cens obrer de l'«Estado general del Arte Textil y Artes y Oficios de esta ciudad» (AHS. AMH 1703).

44 Enric Casanovas era el fill d'Antoni Casanovas, i va donar una important embranzida a la seva indústria d'aparells i acabats llaners; el 1932 va constituir l'empresa Tintes y Aprestos Enrique Casanovas Argelaguet, SA (BENAUL, 2009, p. 466).

45 AHS. Registro de altas de vecinos, 1886 - 1910. AMH 1290/2.

46 Joan Romeu i Ribas tenia dues germanes, Maria, nascuda el 1875 i Teresa, nascuda el 1878, i un germà, Josep, nascut el 1884.

Sabadell, 1924

Joan Romeu i Renom
a l'eixida de casa seva,
al carrer
de l'Horta Novella, 65.
AHS

un plat a taula i poguessin anar a l'escola. Els nens van anar al Col·legi Mercantil amb el mestre Domènec Colillas,⁴⁷ on van compartir escolarització amb Ricard Simó i Bach.⁴⁸

Les germanes de la Fidela, Estrella i Eulàlia, seguien el seu propi camí, però sempre en ambients familiars, laborals, polítics i d'esbarjo sabadellencs molt propers i compartits.

Estrella Renom i Soler (Sabadell, 16 de maig de 1894 - 30 de gener de 1988), ordidora de Puncernau Hermanos —després Llorens y Torra, sucesores de Julio Puncernau—,⁴⁹ es casà el 1919 amb Joan Giralt i Coret, impressor (Rubí, 1894).⁵⁰ Van anar a viure al carrer de l'Horta Novella, 41, amb el pare i les germanes d'ell. El 17 d'abril de 1920 va néixer la seva única filla, Dolors (Lola). El matrimoni va marxar de Sabadell durant uns anys i quan Joan Giralt va morir, l'Estrella i la seva filla van tornar a Sabadell i van anar a viure al número 73 del mateix carrer, a una casa propietat de la tieta Esperança Giralt.⁵¹ Amb el pas dels anys, la Lola es va casar amb el fabricant de sifons i gasoses Manuel Domènech, i Estrella va anar a viure amb ells al carrer de Narcís Giralt.

Eulàlia Renom i Soler (Sabadell, 12 de setembre de 1898 - 14 de juny de 2002), cosidora i sargidora a la fàbrica de ca l'Alguersuari i altres empreses tèxtils de la ciutat, es casà pel civil a l'Ajuntament, l'abril de 1926, amb Arcadi Badia i Joval (Santa Maria de Barberà, 1893 - Sabadell, 1980), i no van tenir fills. S'ha-

Sabadell, 1919

Retrat de casament de la germana de Fidela Renom, Estrella Renom, amb Joan Giralt.

ADD

47 Ricard SIMÓ. «Fidela Renom i Soler, regidora municipal», *Diari de Sabadell*, 26 de setembre de 1987, p. 29.

48 Ricard Simó i Bach (Sabadell, 1911-1991). Barber, agent comercial i biògraf. De jove freqüentà el CRF, on conegué els futurs companys de militància del BOC i del POUM. Durant la Guerra Civil fou comissari de la Columna Maurín. Amb la derrota republicana s'exilià a França. Retornà a Sabadell el 1943 i fou denunciat i empresonat. A partir de 1984 milità a ERC. Amic dels fills de Fidela Renom —sobretot de Joan i de Mateu— i de la família, des de la seva infantesa i joventut.

49 Fàbrica de teixits de senyora, que va tenir el seu darrer establiment industrial al barri de Gràcia. (BENAU, 2009, p. 475).

50 AHS. Padró de veïns, 1920.

51 AHS. Padró de veïns, 1936.

Sabadell, circa 1931

Al número 7 de l'avinguda de l'Onze de Novembre, a l'esquerra de la imatge, s'observa l'aparador de la botiga de L'Estrella —amb un gat a la porta— que va esdevenir propietat i domicili d'Eulàlia Renom i d'Arcadi Badia, germana i cunyat de Fidela Renom respectivament.

Fidela Renom hi visqué entre 1949 i 1976.

AHCA (CEDIDA PER JOAN BATALLA BLEY)

vien conegut en el Centre d'Estudis Psicològics, del qual ell n'era un membre molt actiu, sobretot del grup excursionista.⁵² Arcadi Badia era un obrer de la llana i treballava a Can Quadres (SA sucesora de Cuadras y Prim),⁵³ que participà activament en diverses vagues —la del tèxtil del 1910 i la general revolucionària del 1917, entre d'altres— i, a partir dels anys 1920, esdevingué un membre molt actiu de la Federació Local de Sindicats (FLS). Fou un dels fundadors de la Fraternitat Republicana Radical (1920-1930), de la qual durant molts anys formà part de la junta, i al final s'associà al Círcol Republicà Federal.⁵⁴ Era maçó i formava part de la lògia Osiris, i també va ser membre de la junta de la societat filantròpica La Emancipación.⁵⁵ Amb l'arribada de la Segona República fou nomenat alcalde suplent del barri primer del Districte Primer⁵⁶ i durant la Guerra Civil, com a membre del ram dels botiguers de La Gremial, va estar implicat en la comissió de proveïments d'aliments. L'amistat entre Fidela Renom i el seu cunyat sempre fou ferma i sincera: ell sempre va ser una persona senzilla, altruïsta, generosa i conseqüent amb els seus ideals.⁵⁷

A principis dels anys 1930, l'Arcadi i l'Eulàlia van comprar la casa i la botiga de queviures «L'Estrella», situada a l'avinguda de l'Onze de Novembre —avui Onze de Setembre—, 7, a la Creu Alta, i s'hi van instal·

52 El 1923 Arcadi Badia va contribuir en la compra d'una acció de 100 pta. per a la construcció del nou local del CEP (CASTELLS, 1980, p. 16.78).

53 La fàbrica es va construir el 1883 a la riba dreta del riu Ripoll, al sector de Sant Oleguer i a principis del segle XX es va convertir en la filatura d'estam més gran d'Espanya (BENAU, 2009, p. 469).

54 DEU (2017a), p. 262.

55 El 1932 n'és el vicepresident; el president era Jaume Torrella (*El Poble*, 2 d'abril de 1932).

56 Notificació del nomenament emesa el 22 d'abril de 1931 i signada per l'alcalde Salvador Ribé, rebuda per la seva muller Eulàlia Renom el 4 de maig de 1931 (AHS. AMH 2253/12, exp. 1931/67, «Proclamació de la República i constitució del primer Ajuntament»).

57 Testimoni de Maria Teresa Codina i Nesplé (Sabadell?, 1957). Entrevistes diverses, Sabadell, 2019-2020.

Sabadell, abril de 1926

Retrat de casament de la germana de Fidela Renom, Eulàlia Renom, amb Arcadi Badia.

ADD

Sabadell, 1934

Enric Romeu i Renom
a l'eixida de casa seva,
al carrer
de l'Horta Novella, 65.
JHRR

lar amb la mare de l’Arcadi, Teresa Joval i Patau, que era vídua.⁵⁸ El 1953 van transformar la botiga en una pastisseria i van anar a buscar un pastisser a Barcelona, en Josep Sànchez i Fructuoso. Quan el 1960 Josep Sànchez es casà amb Isabel Balañà, filla de la botiga del davant —un basar conegut amb el nom de «cal 95 [cèntims]»—, van obrir una nova pastisseria, també a la Creu Alta, la Pastisseria Núria.⁵⁹ A partir d’aquell moment, de la pastisseria L’Estrella se n’encarregà Lluís Codina, fill de Matadepera, que amb la seva dona Teresa Nesplé i els seus dos fills, Agustí i Maria Teresa, s’establiren a casa de l’Eulàlia i l’Arcadi. Cap a finals dels anys 1970 van tancar el negoci i van vendre la maquinària de la pastisseria al flequer Facundo Pardell. La família Codina-Nesplé van tenir cura de l’Arcadi i l’Eulàlia fins a la seva mort.

58 AHS. Padró de veïns, abril de 1936.

59 Isabel Balañà i Vila (Sabadell, 1938). Entrevistes diverses, Sabadell, 2018-2020.

Sabadell, circa 1910

Conferència dominical al Centre d'Estudis Psicològics,
amb un retrat d'Allan Kardec presidint el saló d'actes,
amb el lema kardecià: «Hacia la verdad absoluta. Por el amor, la razón y la ciencia».
OBRADORS I BOIXADERA / AHS

Amb la força i la llibertat de l'espiritisme: per una «vida nova»

3

Fidela Renom va estar vinculada, des de ben jove, als moviments espiritistes de la ciutat, arrelats ja des dels anys 1870 amb la propagació que en feu August Vives —germà de l'espiritista terrassenc Miquel Vives— i amb el referent omnipresent de l'introduïdor de l'espiritisme a Europa, el pedagog francès Allan Kardec. Segons aquest, *«l'espiritisme és a la vegada una ciència d'observació i una doctrina filosòfica. Com a ciència pràctica, consisteix en les relacions que es poden establir amb els esperits; com a doctrina filosòfica, comprèn totes les conseqüències morals que es desprenen d'aquestes relacions»*.⁶⁰

Com reconeix un coetani de la seva època, Joan Puig i Pujol, Fidela Renom era una persona de *«certa acció militant dintre del protestantisme religiós que a Sabadell perseverava revestit de científisme psicològic»*.⁶¹ En aquest espai i entre els sectors populars alfabetitzats i polititzats s'interrelacionaven un emergent republicanisme petitmenestral i obrer amb l'espiritisme, i Fidela Renom s'amarà d'aquesta confluència, així com també de la propagació, a Espanya i a Catalunya, de la pedagogia igualitària i racionalista de l'espiritista andalusa Amalia Domingo, un referent molt important en la seva formació.

Amalia Domingo, juntament amb la republicana Ángeles López de Ayala⁶² i la dirigent anarcosindicalista sabadellenca Teresa Claramunt —totes tres també maçones—⁶³ havien fundat, a Barcelona, la Sociedad Autónoma de Mujeres (1889) i la Sociedad Progresiva Femenina (1898). Si bé en els inicis aquest primer feminisme fou més social que polític, als anys 1930 el moviment esclatarà en l'esfera pública i reivindicarà amb més força que mai el sufragi femení, tot i que a la Segona República les dones continuaren abastament marginades de les esferes del poder.⁶⁴

60 KARDEC (1910), «Prólogo».

61 AHS. Fons Joan Puig i Pujol. Anotacions històricobiogràfiques. «Renom i Soler, Fidela».

62 RAMOS (2005), p. 60; SÁNCHEZ (2019).

63 VICENTE (2006); PRADAS (2006).

64 DUCH (2019), p. 374.

A TODOS LOS AMANTES DE LA LIBERTAD DE CONCIENCIA

La Asociación para Actos Civiles, las Sociedades espiritistas *Fraternidad* y *Aurora*, la Log. mas. *Osiris* y la Juventud Federalista, todas de esta ciudad, fieles á sus propósitos de emancipar la conciencia humana de la tutela de las religiones positivas y anular la influencia del clericalismo, así en la familia, como en los pueblos y el Estado, han decidido celebrar, unidas, un *Banquete de promiscuación* y una *Velada literaria libre-pensadora*, el día 22 de los corrientes ó sea el *jueves* que llaman *santo*. El objeto de estos actos ya lo supondrán nuestros correligionarios: proclamar bien alto y bien claro la libertad de conciencia, y, á la par, demostrar una vez mas, con la elocuencia de los hechos, con el razonamiento lógico y con el testimonio de la ciencia, que todas las religiones positivas están fundadas sobre dogmas, misterios y milagros absurdos; que todas las religiones son falsas, totalmente desprovistas de un átomo de verdad, y que sus prácticas son un conjunto de actos á cual más bufo y grotesco.

Si en todo tiempo son de grande importancia estas expresivas manifestaciones del libre-pensamiento, nunca lo son tanto como en los presentes momentos. En este *santo* tiempo de cuaresma en que la iglesia exalta sus fanatismos, redoblando sus energías para el ataque de lo que titula doctrinas nefandas y satánicas del liberalismo; en estos días en que millares de asalariados energúmenos de la religión, lanzan desde el púlpito, cerrado á toda controversia, apóstrofes calumniosos, acerbas censuras y maldiciones terribles contra todo ideal que tienda á la emancipación de las conciencias ó á encauzar la humanidad por las vías del Progreso; en estos momentos, para los católicos de incesantes ejercicios religiosos, de ayunos, de abstinencias, de meditación, en que la iglesia se mueve, se agita nerviosa, con el *santo* propósito de matar la Libertad y sus preciosas conquistas, es de verdadera oportunidad y hasta de imperiosa necesidad la celebración de actos como los proyectados por las expresadas colectividades. Y son de necesidad, porque ellos sirven para oponer al absurdo religioso, la verdad científica; al ataque clerical, grosero y cobarde, la defensa racional de nuestros principios, digna y honrada; á las ridículas prácticas de un culto, todo rutina, que desdice por completo de las doctrinas del Cristo, la seriedad y grandeza de nuestros hermosos ideales, todo verdad, fundamentados en los sanos dictados de la razón y en las revelaciones de la *divina* Ciencia.

Así, pues, la Comisión que suscribe, en

Imp. Ribera.

nombre de las Corporaciones que representa, excita á todos los amantes de la libertad de conciencia; á todos los que anhelan que la Diosa Razón, que dignifica y ennoblece, substituya á la fe ciega y estúpida de las religiones positivas, que degrada y envilece, en el reinado de las conciencias; á todos los que ansían el término de los irritantes privilegios, que contra todo derecho, disfruta el clericalismo; á todos, en fin, los que en su pecho albergan un corazón liberal, á que vengan á formar á nuestro lado, siquiera sea por un momento, en el banquete de promiscuación y en la velada literaria libre-pensadora, pero sobre todo en el primero, para realizar unidos esta solemne manifestación de la conciencia libre. El honor de nuestra causa exige que ni uno solo de los que están identificados con nuestro pensamiento, deje de formar en ambos actos.

Para que éstos revistan la mayor importancia, esta Comisión ha invitado á que los honren con su presencia y su elocuente palabra, á la eximia poetisa D.ª Ángeles López de Ayala, á la notable escritora D.ª Amalia Domingo y á los ilustrados oradores D. Baldomero Lostau, diputado á Cortes por Villafranca; D. Odón de Buen, catedrático de la Universidad y D. José Llunas, director de *La Tramontana*.

Los que deseen suscribirse al banquete podrán dirigirse á cualquiera de los que suscriben y en particular á D. Juan Torras Serra, en su domicilio, casa número 29 de la calle de la Estrella; á D. Angel Rodríguez y González, profesor del Círculo Federal, ó á D. Domingo Durán, en la casa número 63 de la calle de San Pablo. El precio del cubierto será de 2'50 pesetas.

La velada y probablemente el banquete, se celebrarán en el Círculo Federal Instructivo.

Liberales de Sabadell: que sea la presente ocasión la prueba más patente y acabada, más grande y más solemne, de la poderosa fuerza, del inmenso arraigo de las ideas libre-pensadoras en esta Ciudad.

Al banquete de promiscuación todos. A la velada literaria.

¡Viva la libertad de conciencia!

Sabadell 11 de Marzo de 1894.

La Comisión organizadora:

Por la Sociedad espiritista "La Fraternidad": Juan Arús, Presidente.—Por la Sociedad espiritista "La Aurora": Juan Torras Serra, Tesorero.—Por la Log. *Osiris*: Domingo Durán, Secretario.—Por la Juventud Federalista: Francisco Domenech.—Por la Asociación para actos civiles: Angel Rodríguez y Gonzalez.

11 de març de 1894

Crida a la celebració

d'un banquet

de promiscuació

i una vetllada literària

lliurepensadora,

de caràcter marcadament

anticlerical, en plena

Setmana Santa, impulsada

per les societats espiritistes

La Fraternitat i L'Aurora,

la lògia maçònica Osiris,

la Joventut Federalista

i l'Asociación

para Actos Civiles.

L'acte va tenir lloc

al Cercle Republicà

Democràtic Federal

Instructiu de Sabadell,

el dijous sant.

Hi van participar, entre

d'altres, les reconegudes

espiritistes

Ángeles López de Ayala

i Amalia Domingo

i el catedràtic naturalista

Odón de Buen.

AHS

Les societats espiritistes van esdevenir un espai de sociabilitat clau per entendre part del tarannà de les pioneres del feminisme català. Com indica la historiadora Dolors Marín, «*per moltes dones, l'espiritisme veïnal, grupal, actiu i solidari, va ser l'alternativa a resar el rosari, anar a missa, o passar les tardes, i els vespres, soles, o en companyia del devocionari, en uns anys en què la fe trontollava. Per contra, una vetllada espiritista confortava i permetia interactuar amb persones dels dos sexes, unides de les mans, a les fosques, i a l'espera de manifestacions meravelloses. Era un espectacle escenogràfic coordinat pels mateixos participants, una experiència en marxa, del qual tots —i totes, especialment— formaven part activa. De la passivitat femenina es va passar a l'acció i l'activisme al carrer, als actes de desobediència, als crits a la via pública; d'implorar, es va passar a exigir una vida millor, millors condicions laborals, socials i educacionals: es va posar en marxa una experiència col·lectiva que va impregnar bona part de la societat catalana del seu temps*». ⁶⁵ I Fidela Renom en va quedar ben impregnada, de tot plegat; en aquests ambients la fusió entre dones obreres de fàbrica, cosidores espiritistes, republicanes radicals i mestres laiques era evident. Totes aquestes societats, i les dones i els homes que en formaven part, estaven en contra de la guerra, de les lles militars i de la pena de mort: el seu pacifisme era ferm i convençut.

Una part significativa de les classes populars i obreres sabadellenques del moment, que es movien en els cercles culturals alternatius als hegemònics —conservadors i catòlics—, va connectar amb les propostes d'aquest pensament que preconitzava una «vida nova» a partir de les ànimes sempre reencarnades i perfeccionades per la raó humanista i la destresa intel·lectual. L'aparició i l'auge de l'espiritisme anaven de bracet de l'acció dels moviments socials progressistes. Era, al cap i a la fi, un moviment que defensava una «espiritualitat natural» desvinculada de les institucions religioses i amb voluntat de diàleg entre la ciència, la filosofia i la religió, que també fomentava les medicines alternatives, com l'homeopatia.

65 MARÍN I SILVESTRE (2018), p. 66.

De fet és en un període de no més de vint-i-cinc anys, entre 1898 i 1923, quan irromp en l'escenari social i polític català l'activitat frenètica, en defensa del laïcisme i l'emancipació de la dona, de la Societat Progressiva Femenina, des de Barcelona per a tot el territori peninsular: «[...] *aquelles pràctiques que només les feien espiritistes, maçons o ateus disseminats en alguns llocs molt determinats (Sabadell, Terrassa, Lleida, Reus, Gràcia, Sant Martí [de Provençals]...) ara es veuen nodrides de legions d'obers i obreres que es van polititzant i integrant en les pràctiques de desobediència a qualsevol autoritat (no només la de l'Església) [...]*». ⁶⁶

En aquests ambients de les pioneres feministes en majúscules, on conflueixen la maçoneria, el lliurepensament i el laïcisme, hi tenien cabuda dones de tota mena de partits polítics o sindicats. El laïcisme era l'element cohesionador; el compromís amb les idees de progrés social i la lluita per l'emancipació femenina, el motor que les conduïa a l'acció social i política. Les eines utilitzades eren diverses: autoformació de la classe obrera —classes nocturnes i conferències als ateneus i locals socials—, creació d'escoles laiques... Líders com Ángeles López de Ayala i aquestes primeres organitzacions feministes eren un referent per a la jove Fidela Renom, ja que les seves iniciatives van tenir un paper clau en l'educació i presa de consciència política de les classes populars, com també ho tingueren l'impuls de les cerimònies de casaments i enterraments civils i laics, banquets de promiscuació... que es promocionaven en aquests cenacles, ja fossin de caràcter més privat i reduït —maçoneria— o bé en àmbits més oberts i públics —mítings, jornades, congressos...⁶⁷ Eren dones valentes i avançades al seu temps la llavor de les quals va fructificar a partir de 1931 en mans d'una nova generació de lluitadores republicanes.

El 20 de febrer de 1872 es fundava, en el context favorable de la Primera República, per iniciativa d'August Vives, el Centre Espiritista de Sabadell,⁶⁸ seguint el pensament d'Allan Kardec, que acollia part de la me-

66 Ibídem, p. 154.

67 AGUILAR (2019), p. 62-63 i 93-94.

68 CASTELLS (1977), p. 8.32-8.33.

¡Guerra á la hipocresía y á la ignorancia!

¡Paso á la ciencia y á la verdad!

Amalia Domingo y Soler
Decana de las escritoras racionalistas españolas
Directora de «La Luz del Porvenir»

Carolina Casas de Santa Olalla
Ilustre escritora americana
Colaboradora de LA CONCIENCIA LIBRE

Concepción Arenal
Ilustre escritora gallega

Amalia Carvia
Colaboradora de LA CONCIENCIA LIBRE

Belén Sárraga de Ferrer
Directora de LA CONCIENCIA LIBRE

Soledad Areales (Una Andaluza)
Colaboradora de LA CONCIENCIA LIBRE

María Trullá Algué
Colaboradora de LA CONCIENCIA LIBRE

Eugenia N. Estopa
Directora de «El Altruista»
Colaboradora de LA CONCIENCIA LIBRE

Angeles López de Ayala
Directora de «El Progreso»
Colaboradora de LA CONCIENCIA LIBRE

1 de gener de 1897

Portada de la revista
La Conciencia Libre,
editada a València,
en què hi apareixen
dues referents intel·lectuals
de Fidela Renom:
Amalia Domingo
i Àngeles López de Ayala,
entre d'altres.

UN

Escriitoras racionalistas españolas y colaboradoras de "La Conciencia Libre,,

nestralia local, comerciants a la menuda, mestres d'obra i treballadors de la llana. El centre no va ser legalitzat fins al 1882.⁶⁹ Entre els fundadors hi figuraven lliurepensadors com Nicasi Rull, Robert Vallribera, Joan Bernades, Esteve Vilatobà, Josep Soler i Riera —avi matern de Fidela Renom— i el comerciant d'olis Josep Romeu i Brujas, conegut com el «Xiquet de l'Oli», tiet del marit de Fidela.⁷⁰ Josep Romeu era maçó i espiritista i feu construir un mausoleu a la part civil del cementiri de Sabadell, on anys més tard va voler ser enterrada Fidela Renom. Molts membres d'aquest nucli de la «*parapsicologia*» local es van oferir per a formar part de la Junta d'Armament i Defensa, i alguns dels seus noms els trobarem al llarg de la biografia de Fidela Renom, en el seu entorn familiar i d'amistats: Josep Cusidó, Tomàs Cusidó, Josep Castells, Joan Ausió, Josep Badia, Francesc Vila...⁷¹

Per conflictes interns, el Centre Espiritista de Sabadell es va dividir en dues entitats: La Fraternitat, fundada el 1878,⁷² i L'Aurora, fundada el 1888.⁷³ Durant aquests anys ambdues entitats participaven activament en festes, esdeveniments i congressos espiritistes de tot Catalunya, i sovint organitzaven trobades amb el centre La Fraternitat Humana de Terrassa. Cal destacar que les dues entitats van participar dels actes de dol per la mort d'Amalia Domingo, esdevinguda a Barcelona el 29 d'abril de 1909. L'espiritisme sabadellenc era un referent associatiu de primer ordre a tot Espanya.

69 Inscrit al Govern Civil de Barcelona el gener de 1882: «Centro Espiritista», amb Damià Romeu com a president i amb seu al carrer de Gràcia, 89. (CASTELLS, 1977, p. 10.32-10.33) (AGSGB. Arxiu General d'Associacions. Llibres de Registre d'Associacions, T1: 235). El 1902 el centre canvia de nom i es torna a registrar com a «Centro Espiritista Sabadellés», amb Josep Sampere com a president (AGSGB. Arxiu General d'Associacions. Llibres de Registre d'Associacions, T2: 3540).

70 CASTELLS (1977), p. 9.16-9.17.

71 Ibidem.

72 La van crear: Miquel Sellarès, Pere Torra, Francesc Pera, Rosa Carner, Joan Chinchilla, Feliu Borgunyó, Francesc Portabella, Marià Burguès i Esteve Vilatobà. Inscrita al Govern Civil de Barcelona l'octubre de 1882: «La Fraternidad de Sabadell», amb seu a la travesia Covadonga, 42 i com a president Francesc Serrabogunyà (AGSGB. Arxiu General d'Associacions. Llibres de Registre d'Associacions, T1: 292), tot i que seguidament el president va ser Josep Duran (CASTELLS, 1977, p. 10.32-10.33). Segons un registre de les societats que funcionaven a Sabadell legalment el 1906, tenia l'adreça al carrer de Mendizábal, 7 —avui Les Planes—, presidida per Miquel Font i tenia 65 socis. El 1908 la presidia Lluís Altimira i tenia 70 socis (AHS. Fons Joan Torras i Serra, AP 555/9). Segons el Registre d'Associacions, hi consta com a dissolta el febrer de 1911 (AGSGB).

73 És probable que l'escissió i fundació de L'Aurora es produís uns anys abans, vers el 1883 (CASTELLS, 1977, p. 11.45). Consta inscrita al Govern Civil de Barcelona el març de 1888: «La Aurora», amb seu al carrer de l'Estrella, 27 i president August Vives (AGSGB. Arxiu General d'Associacions. Llibres de Registre d'Associacions, T1: 961). El 1906 tenia la seu al carrer de Sant Cugat, 21, el president continuava sent August Vives i tenia 50 socis. El 1908, amb el mateix president, tenia 55 socis (AHS. Fons Joan Torras i Serra, AP 555/9). Consta com a dissolta el setembre de 1911 (AGSGB).

Circa 1910

La vida en ultratumba.
Revelaciones extraordinarias,
de José Martín Rull,
llibre espiritista
propietat de Fidela Renom.
FMM

Sabadell, 1923-1924

Retrat de grup de la secció infantil del Centre d'Estudis Psicològics.

Asseguts en una cadira, d'esquerra a dreta: Aurora Navarro (3a), Mateu Romeu i Renom —fill mitjà de Fidela Renom— (4t), Conxita Tricuera (5a); dret al darrera, entre Mateu i Aurora, Jaume Tricuera; asseguda a terra, segona per la dreta, Rosa Ferrando.

EMILI FERRANDO FIGUERES / UES

Ermengol Farràs fou també un dels grans impulsors de l'espiritisme tant a Sabadell com a Catalunya. El 1908, en un acte a Barcelona commemoratiu de l'aniversari de la mort d'Allan Kardec i amb motiu de la creació de la Liga Espiritista Española —organisme que substituïa La Unión Espiritista Kardeciana—, va prendre la paraula en representació de L'Aurora de Sabadell.⁷⁴ Farràs també va ser un ferm defensor del laïcisme. Ell i Teresa Pagès, espiritista i lliurepensadora, van estar més d'un any i mig gestionant el seu casament civil, que van aconseguir el 1901 després de molts entrebancs institucionals i socials.⁷⁵

Fidela Renom des de ben petita estava vinculada al centre espiritista L'Aurora, i amb altres companyes seves anava per les cases recollint diners per ajudar a gent amb dificultats econòmiques, una acció d'ajuda mútua, sense cap component religiós. També de nena participava de les tardes literàries que s'organitzaven en el centre.⁷⁶ Fidela, amb deu anys, i la seva germana Estrella, de set, ja havien participat en una d'aquestes vetllades literàries, presentant poesies inspirades en ideals d'amor i progrés, els lemes principals de l'espiritisme: era l'abril de 1901.⁷⁷ També l'abril de 1908, en una vetllada en honor a Allan Kardec d'un acte conjunt dels centres L'Aurora i La Fraternitat de Sabadell, les dues germanes tornen a participar-hi. L'escriptora preferida de Fidela Renom era Amalia Domingo, i fins ben gran fou capaç de recordar de memòria els seus poemes. Un altre dels autors del que fou àvida lectora era Víctor Hugo, escriptor del romanticisme francès i polític lliurepensador. Fidela Renom també recordava, amb admiració, haver escoltat conferències al local de l'entitat sobre avenços científics del moment, entre les quals una que versava sobre la figura i l'obra de l'eminent astrònom, escriptor i espiritista francès Camille Flammarion.⁷⁸

74 *Luz y Unión*, maig de 1908, p. 134.

75 *Luz y Unión*, abril de 1901.

76 CASTELLS (1977), p. 12.26.

77 *Luz y Unión*, abril de 1901.

78 CASTELLS (1977), p. 12.26.

Així doncs, l'ambient familiar i d'amistats de Fidela Renom estava intensament amarat d'aquest sentiment espiritista. El seu marit, Joan Romeu, de família protestant, també era espiritista, tot i que mai va ser tan actiu com ella. En aquells moments el protestantisme i les creences espiritistes tenien clares connexions de pensament: respectar la llibertat de creences, humanitzar la societat i millorar les condicions de vida dels més desvalguts, entre d'altres.

A Sabadell entre el setembre i l'octubre de 1911 es constituí legalment el Centre d'Estudis Psicològics (CEP),⁷⁹ amb local al carrer de la Indústria, 8, principal, fruit de la fusió dels centres L'Aurora i La Fraternitat, que posà fi a una divisió que havia durat més de vint anys. Una de les ànimes d'aquest nou centre fou el funcionari municipal i republicà federal Joan Torras i Serra,⁸⁰ qui fou el secretari de la primera junta directiva, sota la presidència d'Ermengol Farràs. Un altre membre actiu d'aquest centre va ser el jove Isidre Viver,⁸¹ el qual va destacar com a formador de joves espiritistes i com a promotor cultural i de l'excursionisme d'aquest centre.

79 La primera junta estava formada per: Ermengol Farràs (president), Martí Font (vicepresident), Enric Viver (tresorer), Lluís Altimira (comptador), Wenceslao de la Vega (bibliotecari), Joan Torras i Serra (secretari), August Vives i Vicenç Domènech (vicesecretaris). Inscrita al Govern Civil de Barcelona el 3 de novembre de 1911: «Centro de Estudios Psicológicos» (AGSGB. Arxiu General d'Associacions: 283-6890 / Llibres de Registre d'Associacions, T4: 6890).

80 Joan Torras i Serra (Sabadell, 1870-1944). Va ser una de les ànimes de l'espiritisme sabadellenc, català i espanyol. En el context de les entitats L'Aurora i La Fraternitat va fer coneixença i amistat amb la família Romeu-Renom. Vinculat al CRF des dels seus orígens fundacionals, va ser secretari de la Federación Espiritista Española i director-administrador de la revista *La Luz del porvenir: revista popular de estudios psicológicos y ciencias afines*.

81 Isidre Viver i Altimira (Sabadell, 1895-1925). Mecànic. Lliurepensador. Va ser president de la Joventut Republicana Federal del CRF (1921) i regidor municipal per la minoria republicana (1922-1923), amb Víctor-Hugo Palasí, Pere Mampel, Jaume Ninet i Josep Vilanova. En aquest període li feia de xofer a Lluís Companys, diputat per Sabadell, quan venia a la ciutat.

Sabadell, 1924

Grup de joves, membres del Centre d'Estudis Psicològics, al pati del seu local del carrer de Colom, entre els quals els tres fills de la Fidela Renom: Joan (assegut, el segon per l'esquerra), Mateu (assegut, el sisè per l'esquerra) i Enric (dret, fora del grup, a la dreta).

Segurament la fotografia correspon al dia de la inauguració de la nova seu, el 28 de setembre.

JHRR

Per a la jove Fidela Renom, el CEP va esdevenir una segona escola i el seu lloc d'ensenyament i trobada preferit. Amb la seva mare, participava de les jornades literàries que s'hi organitzaven i anava a les festes que s'hi feien alguns vespres. Quan podia anava a la biblioteca, per tal, com deia ella mateixa, «*buscar de preparar-me, d'espiritualitzar-me*». ⁸²

El CEP formava part de la Federación Espiritista Española, que el 1912 va tenir la seu també al mateix local. ⁸³ Segons els estatuts, el CEP tenia, entre d'altres finalitats:

«Capítulo 1º. Objeto y finalidad de la Sociedad. Artº 1º Es su objeto el estudio de la filosofía espiritista en sus diferentes aspectos; desarrollo y práctica del Magnetismo, Hipnotismo, Sonambulismo y Psiquismo; la fundación, en su tiempo, de una Escuela elemental espiritista para la infancia; proporcionar libros, folletos y periódicos á los socios, á fin de difundir ó fomentar la instrucción é ilustración de los mismos; celebrar actos de propaganda espírita, como son, conferencias, veladas, controversias, etc, y todas aquellas manifestaciones culturales, que tengan por base el estudio de las ciencias todas y el desarrollo del amor y caridad entre todos los asociados.

[...].

Artículo 3º. Será asimismo objeto de preferente atención, por parte de la Sociedad, el auxilio mútuo, moral y material, entre los asociados, con el fin de evitar que los mismos se hallen alguna vez faltos de lo más tengan, en este caso, que acudir a medios que resulten en menoscabo de su conciencia o de los ideales que profesamos.

[...].

Capítulo 6º. De las Secciones permanentes. Artº 27. [...] 1r. La Sección de Propaganda y Estudios, cuidará de todos los trabajos científicos, literarios ó filosóficos, que se efectuen en el Centro, estando á su cargo, la celebración de veladas, conferencias y controversias; la organización de fiestas y actos de recreo, que no se aparten de nuestra doctrina, para atracción y solaz de la juventud; y proponiendo, en fin, los actos que para divulgación de la ciencia espírita, le sugiera su actividad.

2º La Sección de Beneficiencia, cuidará de la justa y honrada distribución de los fondos y donativos que se recojan, ó se destinen, para el auxilio de los hermanos necesitados; debiendo procurar per todos los medios posibles acrecentar los generosos sentimientos de la Caridad entre todos los asociados. [...].» ⁸⁴

El 1924, Joan Torras, responsable de la comissió financera de l'entitat, amb la resta d'associats i d'associades, van promoure una emissió de títols i una subscripció popular per a la construcció d'una nova seu social al carrer de Colom, 52-54. Aquest edifici va ser construït pel mestre d'obres protestant Francesc Jané i fou inaugurat el 28 de

Gener de 1928

Segell del Centre d'Estudis Psicològics. Conté elements diversos de simbologia maçònica com el compàs (espiritualitat i creació), l'escaire (equitat, justícia i mesura de la rectitud), el nivell (equitat), l'estrella de cinc puntes amb els raigs (l'home i la vida), el globus terraquí (el món...), així com altres objectes simbòlics com el llibre obert, el tinter, les plomes i el paper.

AHS

⁸² FBC-Fons Família Izard-Llonch. «Fidela Renom Soler. Regidora de l'Ajuntament de Sabadell. 1934-1936», treball de recerca inèdit de Maria Teresa Gavarró per a la UAB, curs 1974-1975.

⁸³ Inscrita al Govern Civil de Barcelona l'octubre de 1912: «Federación Espiritista Española», amb seu al carrer Indústria, 8 (AGSGB. Llibres de Registre d'Associacions, T4: 7245).

⁸⁴ «Estatutos del Centro de Estudios Psicológicos de Sabadell» (AGSGB. Arxiu General d'Associacions: 283-6890).

Sabadell, circa 1925

Noies i companys joves
del CEP, al pati del local
del carrer de Colom,
entre les quals
Aurora Navarro
—la primera des de baix—,
amiga de Fidela Renom;
la sisena és Rosa Ferrando.
EMILI FERRANDO FIGUERES
/ UES

setembre d'aquell mateix any, sota la presidència de Josep Soler i amb Modest Figuerola com a secretari.⁸⁵ La presidència del Centre d'Estudis Psicològics canvià sovint de responsables en els anys successius: Miquel Domènech⁸⁶ (1925), Pere Mañalich (1927), Joan Torras i Serra (1928 i 1929) i Ramon Plans (a partir del 1930).⁸⁷

A les juntes directives també hi eren presents les dones, tot i que cap d'elles va exercir mai el càrrec de la presidència, vicepresidència o secretaria de l'entitat.⁸⁸ Aquesta representació minoritària també es feia palesa a les juntes d'altres entitats políticocials de Sabadell. Les dones que van formar part de les successives juntes del CEP des de la seva constitució com a entitat, van ser, com a vocals, Antònia Sanfeliu i Franc (1920, 1925), Ciència Arús (1920, 1921), Magdalena Calonge (1921, 1922), Josefa Gallinat (1922), Carme Guarro (1925), Francisca Viver (1929, 1930), Francisca Barbany (1930); com a bibliotecàries, Aurora Farràs (1927, 1929, 1933), Aurora Gelabert (1928) i Maria

Ausió⁸⁹ (1930); com a vicesecretària, Aurora Gelabert (1929).⁹⁰

Durant aquests anys de plenitud i de funcionament efervescent del nou CEP, moltes persones van participar en les activitats, l'organització d'actes i les comissions en què s'estructurava, com Emili Ferrando, el qual, tot i no formar part de cap junta ni comissió, va encarregar-se de fotografiar molts dels actes, trobades i excursions.⁹¹

Fidela Renom sempre recordà la importància, l'esforç, el compromís i el sacrifici econòmic que representà per als membres associats i associades del CEP el fet de poder disposar d'un nou local, així com dels avantatges per al jovent que en formava part.⁹²

Durant aquests anys Fidela Renom i les seves germanes, Estrella i Eulàlia, així com també els seus dos fills grans, Joan i Mateu, i la filla de l'Estrella, Lola Giral, participaren de les activitats culturals i de divulgació d'idees i de temes científics que es programaven al CEP en els dies festius, com també de les excursions i les activitats teatrals que s'hi feien. De fet, en Joan i la seva cosina Lola eren membres de la Joventut Artística Literària del CEP, que organitzava representacions teatrals i actes musicals i literaris. En Joan en fou el president el 1934, i entre 1932 i 1933 havia actuat en diverses obres, sempre sota la direcció de Ramon Plans, que s'anunciaven als diaris locals, especialment a *El Poble*, òrgan d'Esquerra Republicana de Catalunya.⁹³

Seguien la tradició del teatre sociològic per a la culturització obrera i la sensibilització de la ciutadania enfront la pobresa d'una cultura burgesa instal·lada en la tradició de l'Església catòlica. El grup jove de teatre el formaven a més, amics i amigues dels fills de Fidela Renom, com Aurora Farràs, Pere Mañalich,

85 En un full volant del CEP, d'abril de 1924, es convidava els consociats i consòcies de l'entitat al Festival que es faria el 4 de maig, en el qual se signaria l'acta que havia d'acompanyar la pedra fundacional del nou edifici a construir (AHS. Fons Joan Torras i Serra. «Documentació esparxa de la Institució Pedagògica i Centre d'Estudis Psicològics 1912-1924», AP 555/9).

86 Miquel Domènech i Folch (Sant Pere de Terrassa, 1888 - Sabadell, 1964). Amic de Fidela Renom —compartien conviccions esperitistes i republicanes— fou un dels puntals de la seva candidatura a les eleccions municipals de 1934. Entre 1931 i 1935 havia consolidat el negoci de venda i lloguer d'aparells de música al carrer de les Valls, 27, un local molt popular a la ciutat que li valgué el renom de Miquel «el dels pianos». El franquisme li confiscà els béns, inclosa la finca, retornada el 1948. També fou un dels referents de Fidela Renom al seu retorn de l'exili. Fou enterrat al departament civil del cementiri, al nínxol on havia rebut sepultura el terrisser Marià Burguès.

87 Anteriorment altres presidents havien estat: F. Sister (1913, 1915), Francesc Guerra (1920), Tomàs Orpella (1921-1922) (AGSGB. Arxiu General d'Associacions: 283-6890).

88 Tan sols a la Secció Infantil de l'entitat, el 1930, hi constava com a presidenta una noia, Teresa Vila, secció de la qual n'era el secretari Mateu Romeu i Renom, que aleshores tenia 14 anys (*Boletín del Centro de Estudios Psicológicos*, abril de 1930, p. 11).

89 Maria Ausió i Sanfeliu (Sabadell, 1895 - ?). Membre fundacional de la Lliga Laica Femenina (1932), era germana del també esperitista i membre del CEP, Joan Ausió (Sabadell, 1899).

90 AGSGB. Arxiu General d'Associacions: 283-6890.

91 Informacions orals de Maria Teresa Costa i Antoni Carbonell.

92 CASTELLS (1980), p. 17.34.

93 AHS. Fons Ramon Ribera, AP 590/10. Teatre del Centre d'Estudis Psicològics.

Sabadell, circa 1930

Sessió espiritista conduïda per la mèdium Josefa Domènech, al centre.

JVD

Aurora Navarro,⁹⁴ Conxita Tricuera i Teresa Vila. Tots ells eren familiars d'espiritistes molt actius i de famílies molt properes, com les de Pròsper Tricuera,⁹⁵ Víctor-Hugo Palasí,⁹⁶ Ermengol Farràs... Era un grup molt nombrós⁹⁷ que programava obres teatrals i organitzava vetllades literàries, com el Festival Literari Musical del 28 de maig de 1933,⁹⁸ on recitaren poesia, entre d'altres, Joan Romeu, Mateu Romeu, Lola Giralt, Rosa Ferrando, Conxita Tricuera i Jaume Gabarró.

El CEP també comptava amb una secció infantil que gaudia d'activitats de lleure, com el teatre, i d'apre-

mentatge, com les xerrades científiques. La secció de teatre s'anomenava Secció Artística Infantil «Primavera» i en Jaume Gabarró n'era el director. La secció jove, comptava amb una junta directiva pròpia dins del CEP, que li conferia un poder de discussió i decisió sobre les activitats de la secció —tria de les obres teatrals, repartiment dels papers...— i en Mateu, fill mitjà de Fidela Renom, en va arribar a ser el president. D'entre més d'una dotzena d'integrants de la secció, ho eren Jaume Tricuera i les germanes Rosa i Pepita Ferrando. Amb el temps els membres de la secció infantil es van integrar a la Joventut del CEP.

El CEP també tenia una secció esperantista i va ser aquí on Mateu començà a aprendre una llengua que, anys més tard, a França, seguí cultivant i parlant. A Sabadell existia un gran interès per l'esperanto, que va ser introduït a la ciutat a la primera dècada del segle XX, amb la fundació de la pionera Speranto Semo, posteriorment Aplech Speranta Grupo.⁹⁹

El nou local del CEP disposava d'un escenari i d'un jardí molt gran, i l'entitat anà creixent en associades i associats, que sovint omplien a vessar la sala de conferències. En aquest nou espai, viu i alternatiu, la música també hi tenia cabuda, i s'hi feien algunes actuacions, entre les quals la de l'estrena, el 1926, d'una jove promesa del violoncel: Francesc Gabarró. El CEP va esdevenir un dels nuclis de difusió cultural més importants de la ciutat, un lloc popular obert a tota la societat, on sorgí, també, una de les organitzacions teosòfiques més importants de Catalunya, la Rama Fides.

En aquests cercles espiritistes cal destacar també el paper de les dones com a mitjums, persones que canalitzaven els pensaments i els ensenyaments dels esperits per a donar-los a conèixer als adeptes o ens encarnats. Tot i que la majoria de les mitjums eren dones, també hi havien alguns homes, com Anto-

94 Aurora Navarro i Vilarroya (Sabadell, 1911-1945). Modista, espiritista i laicista, es vinculà a la Joventut Republicana Federal del Círcol i fou una destacada oradora feminista. Vint anys més jove que Fidela Renom, es van conèixer al CEP i va formar part de la junta fundacional de la Lliga Laica Femenina (1932). Molt bona amiga dels seus fills Joan i Mateu. El 1933 va participar en la formació d'una Secció Femenina de propaganda cooperativista a la Cooperativa «La Sabadellenca». Durant la Guerra Civil va ser secretària del Sindicat Sanitari (UGT). Va morir soltera i sense família.

95 Pròsper Tricuera i Tausà —fundador del Centre Espiritista de Sabadell— i la seva família es feren amics dels Romeu-Renom a l'entorn del CEP. Una de les seves filles, Conxita Tricuera, en el si de la secció infantil i de la secció artística literària i de teatre del CEP, va ser molt amiga de Joan i de Mateu Romeu i Renom i també d'Aurora Navarro.

96 Víctor-Hugo Palasí i Cester, fill gran de Fabián Palasí Martín. Professor progressista i anticlerical, amic d'Arcadi Badia i Eulàlia Renom i de Fidela Renom. Va ser una de les ànimes de La Emancipación. De jove milità a la UR i col·laborà en el setmanari radical *¡Rebel·des!*, antisolidari, antifederal i antiregionalista. També milità a la Fraternitat Republicana Radical i després es vinculà definitivament al CRF. Regidor per la minoria republicana (1920-1921), col·laborà amb el setmanari d'esquerres *L'Avenir*. A finals de 1921 fou expulsat del PRDF per discrepàncies polítiques a l'entorn de l'afer de la construcció del túnel dels Ferrocarrils de Catalunya.

97 Altres membres del grup de teatre del CEP foren: Francesc Barbany, Ramon Bosch, Joan Bros, Joan Camps, Rosa Capuz, Jaume Casanovas, Manuel Domènech, Santiago Esteve, Frederic Folch, Jaume Gabarró, Enric Gadea, Emili Jordana, Josep Martí, Pau Sallés, Ramon Serra, Joan Solé, Lluís Tricuera, Víctor Tricuera i Salvador Viladelmàs (AHS. Fons Ramon Ribera, AP 590/10. Teatre del Centre d'Estudis Psicològics).

98 *El Poble*, 28 de maig de 1933.

99 A la dècada de 1910 a Sabadell s'instal·là la seu de la Kataluna Speranto Federatio. El 1912 la Ronda Nord passà a dir-se Ronda Zamenhof, essent la primera ciutat al món en dedicar un carrer al creador d'aquest idioma universal. Durant les dècades del 1910 i 1920 Josep Sobré en va ser professor i un dels impulsors de l'Agrupació Chor Esperanto, grup de teatre en esperanto, que feia les representacions en el local de la Societat Coral La Americana, a la Via de Massagué.

Barcelona, 1-10 de setembre de 1934

La delegació de Sabadell al 5è Congrés Espiritista Internacional.

A la primera fila i al centre, amb cabell i bigoti blancs, Joan Torras i Serra,
i el primer per la dreta —al davant— el fill gran de Fidela Renom, Joan Romeu i Renom,
aleshores president de la Joventut Artística Literària del Centre d'Estudis Psicològics.

MTCN

ni Humbert.¹⁰⁰ Aquests pensaments es coneixien com a «discursos mediúmics», uns discursos inconcrets en relació a llocs o persones que no es dirigeixen a ningú en particular sinó a tots aquells que volen escoltar i estan preparats per a entendre el llenguatge d'aquestes revelacions o «peroracions». Parlen de la part espiritual de l'ésser humà, o estat psíquic, i de com aquest s'ha de formar i enfortir. Aquests ensenyaments són camins a seguir en el coneixement interior, tenint com referent la tríada «amor, voluntat, saviesa». Els temes que més sovintegen en els discursos són: la matèria, l'ésser humà, l'evolució, els conceptes astrals, el poder transformador de la ment, el karma i la llei kàrmica:

«[...] por esto nuestra naturaleza espiritual es idéntica en si misma en todos, por esto los unos nos pertenecemos a los otros y en la misma esencia estamos y dirigidos por la misma ley; por esto hermanos míos, cuando el espíritu llega al cumplimiento de su deber, el amor hacia a la humanidad es grande y este mismo amor obliga a estos espíritus a daros todo lo que está en la propia conciencia y con la bondad propia y de ser útil hacia vosotros y nosotros [...]»¹⁰¹

Al CEP, els dissabtes i diumenges se celebraven sessions mediúmiques que reunien socis i membres d'altres comunitats de pensament o grups d'estudis afins als espirítistes, com els de la societat teosòfica Rama Fides, formada el 1918 i que se n'acabarà escindint el 1924.¹⁰² Maria Teresa Pujol recordava que de molt peti-

ta acompanyava el seu avi, Josep Bellavista, a les sessions mediúmiques del CEP del carrer Colom.¹⁰³ En Josep Bellavista, «*un home bo, honest i tranquil*»,¹⁰⁴ ebenista de professió, a més de membre del CEP, va formar part, com a vocal, de la junta directiva constitutiva de Rama Fides el 1924 i de les juntes del 1925, 1926, 1929 i 1930.¹⁰⁵ La teosofia, ja des de finals del segle XIX i principis del segle XX, havia connectat amb el lliurepensament, el modernisme cultural, el naturisme científic i el republicanisme.¹⁰⁶ Rama Fides seguia els corrents de pensament de la Theosophical Society de Nova York, fundada el 1875 per la mèdium russa Helena Blavatsky i el coronel nordamericà Henry Steel Olcott. Rama Fides de Sabadell va ser una de les primeres a constituir-se a la península, depenia de la Sociedad Teosófica de España i seguia la tendència més orientalista de la teosofia amb l'objectiu essencial de la renovació social i cultural amb un caràcter progressista.¹⁰⁷ Alguns dels seus membres també van estar relacionats amb altres grups republicans i lliurepensadors, com el CRF.

En aquells temps, a Sabadell hi van viure algunes mèdiums significades, com Josefa Domènech¹⁰⁸ i Ma-

100 Testimoni d'Antoni Carbonell.

101 JVD. Fragment del discurs mediúmic «El deber de los espíritus» dictat per la medium Josefa Domènech, a Sabadell, el 4 d'octubre de 1937, p. 35.

102 La societat teosòfica Rama Fides (Fidelitat) de Sabadell es va constituir el setembre de 1923 de la mà de Magdalena Calonge, qui en fou la presidenta, amb seu al carrer de Corominas, 107-109. (AGSGB, Arxiu General d'Associacions: 442-12046). Posteriorment la societat es traslladà a la torre propietat de Magdalena Calonge, a la Serra d'en Camaró, que es va fer construir el 1925 damunt l'antiga casa propietat seva i del seu marit Josep Torres. La nova torre havia de ser un refugi per acollir els teòsofs d'arreu del món (AHS. Fons Andreu Castells Peig).

103 Entrevista a Maria Teresa Pujol, neta de Josep Bellavista.

104 Testimoni de Maria Teresa Pujol. Entrevista, Sabadell, 2020.

105 Primera junta directiva: Josep Carbonell (secretari), Josep Gomà (administrador), Josefa Gall (bibliotecària), Carme Guarro, Josep Torres, Josep Bellavista, Engràcia Renom i Maria Mimó (vocals) (AGSGB. Arxiu General d'Associacions: 442-12046). Altres membres constituents: Emília Espau, Esteve Vilatobà, Rosa Carner, Àngela Ventayol, Rosa Bellós, Teresa Ventura i Assumpció Borrell (PENALVA, 2013, p. 89; AHS. Fons Andreu Castells Peig). El 1925 assumí la presidència el republicà radical Josep Gomà, —antic membre de la Lògia Osiris— fins a l'acabament de la guerra, excepte el 1934, quan en tornà a ser presidenta Magdalena Calonge.

106 POMÉS (2006).

107 LÓPEZ (2011), p. 32-35.

108 Josefa Domènech i Gramunt (Prats de Lluçanès, 1903), sargidora d'ofici. Vídua a principis dels anys 1930, el 1936 vivia a la Creu Alta, amb altres familiars. Treballava a la fàbrica Prats i Prats de la plaça del Treball, al barri de Gràcia, i estava afiliada a la CNT. El setembre de 1934 participà a Barcelona en el V Congrés de la Federació Espiritista Internacional. Durant la guerra es va exiliar a França.

Sabadell, 14 d'abril de 1936

Homenatge a l'escriptor i divulgador de l'espiritisme Quintín López i als membres més veterans del Centre d'Estudis Psicològics, amb motiu de les festes del 5è aniversari de la proclamació de la República.

A la imatge identifiquem, entre d'altres, d'esquerra a dreta: asseguts, Joan Torras (2n) i Quintín López (3r); drets, fila primera, Josep Bellavista (6è), darrere de Joan Torras, i Conxita Tricuera, segona per la dreta; fila segona, de la dreta a l'esquerra, Joan Romeu i Ribas —el marit de Fidela Renom— (2n).

Aquesta és, probablement, la darrera fotografia coneguda dels membres del CEP d'abans de la guerra.

AHS

ria Bosch. De Domènech es conserven moltes de les transcripcions dels seus discursos mediúmics, alguns dels quals datats i realitzats en el CEP.¹⁰⁹ Josefa pertanyia a una família protestant d'arrels republicanes procedent de Noves del Segre, establerta des de principis de segle XX a la Creu Alta. Estava vinculada especialment als corrents teosòfics i era membre activa de Rama Fides.

Josefa Domènech va ser una de les assistents al V Congrés de la Federació Espiritista Internacional que es va celebrar a Barcelona de l'1 al 10 de setembre de 1934, així com també Joan Romeu, el fill gran de Fidela Renom, i la seva amiga i membre del CRF, Aurora Farràs. En el marc de les activitats del Congrés es va fer, el 2 de setembre, una visita al CEP de Sabadell en què hi participaren molts dels congressistes.¹¹⁰ Aquest congrés va tenir el seu antecedent en el Primer Congrés Espiritista Internacional que s'havia celebrat a Barcelona el setembre de 1888, coincidint amb l'Exposició Universal. Ja aleshores hi havia una presència important de dones i de persones de classe treballadora, i en les sessions es debatien abastament els temes que els preocupaven: la igualtat de gènere, la prohibició de la pena de mort, el rebuig a la indústria militar, la secularització dels cementiris i el caràcter científic de la doctrina espiritista, entre d'altres.¹¹¹

Fidela Renom, en la seva vellesa, recordava perfectament les xerrades que s'impartien al CEP sobre temes d'astronomia, geologia, espiritisme... i cita-

va algunes de les persones rellevants que vingueren a Sabadell: l'astrònom Josep Comas i Solà, el professor Asmara —Eduardo Anaya Mena, president de la Federación Espiritista Española— i el geòleg Alberto Carsí, entre d'altres. La connexió amb les conviccions espiritistes i tots els coneixements científics i socials que emanaven de la formació complementària d'aquests temps acompanyaren tota la vida el pensament i l'acció cívica de Fidela Renom. Com ella mateixa reconeixia, allà va aprofundir en la seva formació personal: en lectura, estudi, preparació cultural i intel·lectual, i també en politització. Alguns llibres d'autors significats d'aquesta doctrina l'acompanyaren sempre en vida i li serviren de lectura de capçalera i de guia espiritual, com les obres de Léon Denis, un dels principals exponents internacionals de l'espiritisme, juntament amb Gabriel Delanne i Camille Flammarion —després de la mort d'Allan Kardec— i de José Martín Rull, un important espiritista andalús.¹¹²

109 JVD. També es conserva una transcripció mecanografiada d'una comunicació pronunciada per la mèdium Maria Bosch al CEP, el 8 de novembre de 1936.

110 Altres congressistes de Sabadell que hi assistiren van ser: Ramon Plans, Antoni Torra, Joan Vila, Josep Brunet, Jaume Samsó, Ermengol Farràs, Antònia Davés, Mariana Zarroca, Pere Estop, Josep Soler, Catalina Duran i Margarita Serra. Informació recollida a: *Federación Espiritista Internacional / Federación Espírita Española (1934). V Congreso Espiritista Internacional. Libro-resumen. Barcelona, 1 al 10 de septiembre de 1934*, p. 48, 62, 119 i 462-463.

111 El V Congrés de la Federació Espiritista Internacional tingué molt ressò a la premsa. Se'n publicaren cròniques a *La Publicitat* (2 de setembre de 1934, p. 3), *La Humanitat* (4 de setembre de 1934, p. 5) i *El Diluvio* (5 de setembre de 1934, p. 11).

112 Dos d'aquests llibres de Fidela Renom els ha conservat la família de Lucrècia Miralles i Julià Magret.

Sabadell, circa 1920

Façana i pati interiors del
Círcol Republicà Federal.

AHS (MARIA TERESA
GRAELLS GIRBAU)

Els inicis de la militància política: el Círcol Republicà Federal

4

El Círcol Republicà Federal nasqué el 1883 com a Círculo Cooperativo Democrático Federal Instructivo. Uns anys més tard, el 1887, en el seu si es constituí una societat civil cooperativa de consums, instrucció i beneficència específica per administrar els béns mobles i immobles de la societat: el Círculo Cooperativo Sabadellés. La primera societat canvià de nom el 1891 i es constituí com a Círculo Republicano Democrático Federal Instructivo de Sabadell.¹¹³ Aquest centre polític construí la seva gran seu —que acabarà essent coneguda com la catedral republicana del Vallès— al carrer del Jardí —després Bèlgica—, 7-9. L'edifici, construït per l'arquitecte Miquel Pascual, sota la presidència del fuster Domènec Viñas, va esdevenir el far i l'estatge del republicanisme federal de Francesc Pi i Margall, el qual assistí a la seva inauguració el 24 de setembre de 1888.¹¹⁴ De seguida se significà com un centre polític interclassista de referència del Sabadell de finals del segle XIX i del primer terç del segle XX.¹¹⁵ Era

113 AHS. «Estatutos del Círculo Cooperativo Democrático Federal de Sabadell»; AHS. Fons d'ERC-Sabadell. «Estatutos del Círculo Cooperativo Sabadellés»; ARL. «Estatutos del Círculo Republicano Democrático Federal Instructivo de Sabadell». Aquesta societat consta inscrita al Govern Civil de Barcelona el 1894 (AGSGB. Arxiu General d'Associacions: 152-1855).

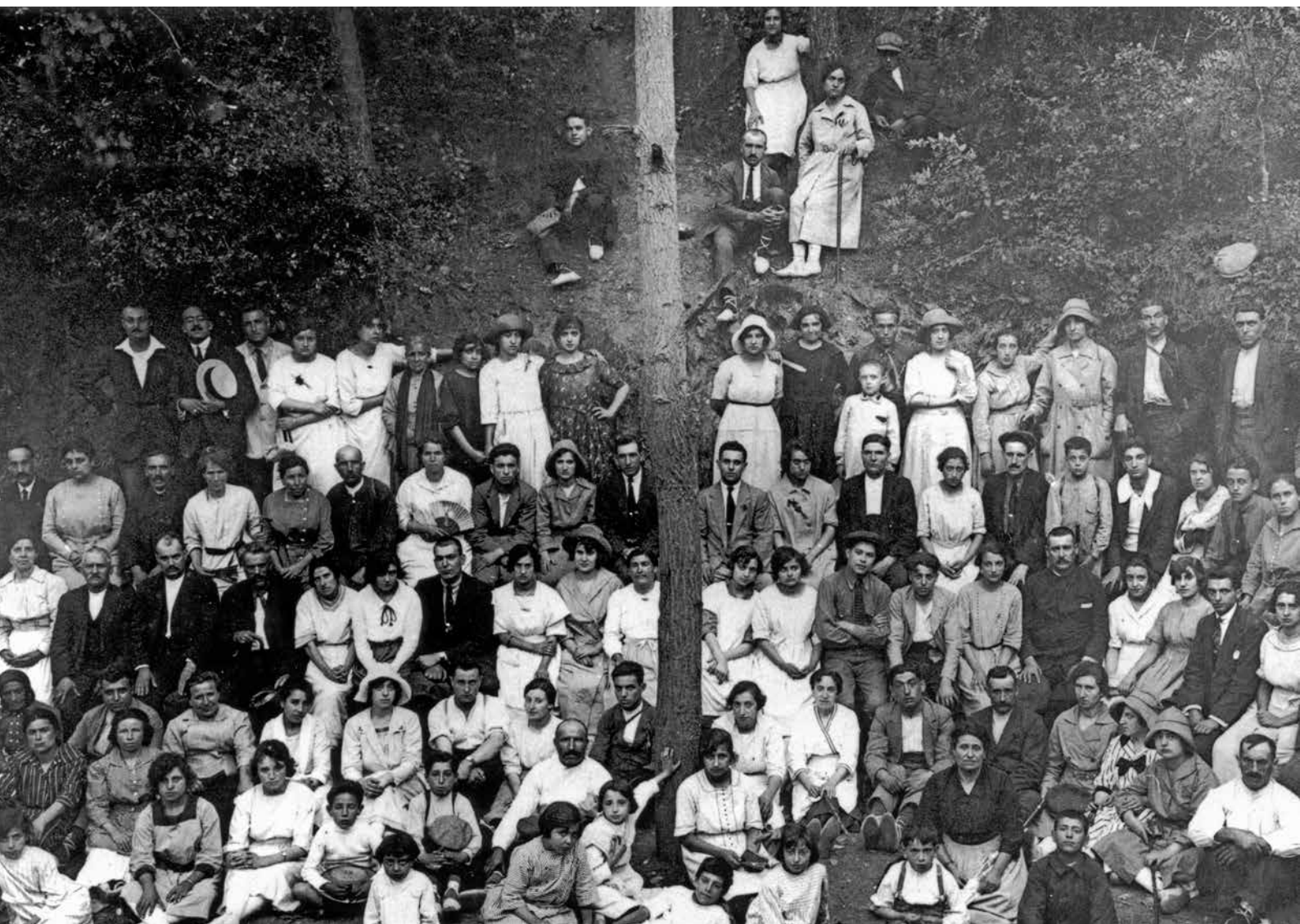
114 CASTELLS (1977), p. 11.38-11.41; Andreu Castells esmenta com a arquitecte de l'edifici Gabriel Borrell, i és un error que arrossegueu altres fonts posteriors i encara actuals: la signatura dels plànols, l'abril de 1887, és de Miquel Pascual, un arquitecte de renom de l'època que havia construït d'altres edificis rellevants a Sabadell (AHS. AMH 201, exp. 1887/114).

115 El president fundacional del Círcol Democràtic Federal Instructiu de Sabadell, constituït el 1882 i legalitzat el 1883, fou Josep Cabané, qui el 1873 havia estat el primer alcalde de la Primera República a Sabadell. D'aquesta societat, que canvià de nom en diverses ocasions i que finalment fou conegut amb la denominació de Círcol Republicà Federal de Sabadell, en foren presidents: Domènec Viñas (1887-1888), Adolf Ambrós (1895), Celdoni Prat (1902), Josep Cabané (1903-1907), Josep Cutrina (1908), Lluís Medrano (1909), Salvador Ribé (1910), Joan Puig i Pujol (1912), Antoni Crusellas (1914), Joan Ambrós (1916-1917), Francesc Santaulària (1918), Joan Ambrós (1919-1920), Josep Puig (1921), Feliu Raurell (1922), Jaume Ninet (1924-1925), Josep Carol (1925-1926), Joan Mora (1928-1929), Pere Torrella (1930), Simó Piera (1930), Fermí Pano (1931-1932), Jaume Torrella (1932-1933) i Joan Pont (1934-1939) (AGSGB. Arxiu General d'Associacions, 152-1855; AHS. Fons Joan Torras i Serra, AP 555/11; CASTELLS, 1980, p. 20.62).

Cerdanyola del Vallès, 20 de juny de 1920

Excursió del grup excursionista El Brot Vallesenc, del Círcol Republicà Federal de Sabadell, a la Granja «La Flor de Maig». Fidela Renom és la quarta per l'esquerra, a la fila superior.

J. SASTRE / UES

el pal de paller de les esquerres populars, obreres i menestrals, un lloc on també hi tingueren cabuda gent de professions liberals o petits industrials.¹¹⁶ Fou un veritable espai de llibertat, de lluita i debat polític, un lloc amb un caliu especial per acollir la modernitat progressista del lliurepensament i del laïcisme.¹¹⁷

En aquesta etapa inicial, a redòs del CRF també s'hi aixoplugaven anarquistes i molts dels seus membres també eren socis de L'Obrera, la Federació Obrera de Sabadell (FOS), a partir del 1910 Federació Local de Sindicats (FLS). Els seus objectius polítics, socials i educatius eren antimonàrquics, la defensa de la Institución Libre de Enseñanza, l'edició de llibres i dels seus periòdics i setmanaris. La seva ideologia essencial es fonamentava en els postulats de Pi i Margall: el dret a la vida, la llibertat de pensament, de difusió de les idees i d'associació, el dret a la propietat i a la igualtat davant la llei, el protagonisme de la regió i del municipi, la llibertat de culte... D'aquest moviment polític naixerà el Partit Republicà Democràtic Federal, que a Sabadell serà, durant el primer terç del segle XX, el partit més nombrós en militants, amb més capacitat d'acció i amb més arrelament social, i també el més transversal i plural. El seus vincles amb altres partits o entitats de la ciutat foren evidents: Cooperativa La Sabadellenca, L'Obrera, Centre Català, La Emancipación, grups espiritistes, lògies maçòniques... I la seva força política fou significativa més enllà de la nostra ciutat: el 29 de novembre de 1902 tres dels seus membres —Salvador Ribé,¹¹⁸ Joan Romeu¹¹⁹ i Joan Mora¹²⁰— van ser delegats a l'Assemblea Nacional Republicana que va tenir lloc a Madrid. És evident que el moviment obrer sabadellenc d'aquest període va estar molt polititzat pel federalisme, que molts dels

1924

Segell de la secció excursionista del Círculo Republicà Federal de Sabadell, El Brot Vallesenc. El seu emblema era l'edifici del xalet refugi de muntanya d'Ulldeter, una obra cabdal de l'excursionisme català del 1905, projectada per Jeroni Martorell. MHS

- 116 La progressió del nombre d'associats al CRF va ser constant: entre els anys 1906-1908 va tenir entre 800 i 850 socis, el 1914 en tenia 700. Però eclosionà als anys 1930: el 1931, 1.500; el 1933, 3.014; el 1936, 1.350; i el 1939, 980 (AGSGB. Arxiu General d'Associacions, 152-1855; AHS. Fons Joan Torras i Serra, AP 555/11; CASTELLS, 1980, p. 20.62).
- 117 Les arrels dels primers republicans federals de Sabadell arrenquen del 1869, de la fundació del Club Federal, format, entre d'altres, per Gabriel Morral, Feliu Crespí, Josep Cabané i Jaume «Met» Cañomeiras, i que un any després, el 8 de juliol de 1870, es constituí formalment com a Círculo Propagandista Democrático Republicano Federal Universal, al capdavant s'hi troba de nou Feliu Crespí i Pantaleó Soler, entre altres, sota el mecenatge del fabricant Pau Turull (CASTELLS, 1977, p. 8.18-8.19).
- 118 Salvador Ribé i Garcia (Centelles, 1872 - Buenos Aires, 1944). Fabricant i propietari d'una filatura de llana. Membre de l'ala moderada del CRF-PRDF. En el context de la Primera Guerra Mundial creà i presidí un comitè local aliadòfil que acollí nens refugiats francesos. L'abril de 1931 fou elegit primer alcalde de Sabadell de la Segona República. El franquisme li aplicà la Ley de Responsabilidades Políticas però el seu cas va ser sobresegit el 1942. Va morir a Argentina quan estava de visita a un fill seu exiliat, Joan Ribé i Anfruns, al qual li retornava el seu fill que s'havia quedat a Sabadell durant la guerra, a cura seva.
- 119 Malgrat la coincidència onomàstica, no es tracta del marit de Fidela Renom.
- 120 Joan Mora i Adserà (La Riba, 1875 - Sabadell, 1949). Escrient, industrial tintorer, polític i sindicalista. Lluità a la guerra de Cuba i a la seva tornada a Sabadell, el 1898, impulsà una comissió de soldats repatriats que reclamaven la soldada no percebuda. A partir del 1902 col·laborà a *El Trabajo* i s'afilià al CRF-PRDF, que presidí (1928-1929). Als anys 1920 presidí la mútua Germandat de Sant Jaume i impulsà la Federació de Germandats. El 1931 esdevingué regidor de Sabadell i el 1932, diputat del Parlament de Catalunya a la llista d'ERC-USC. A finals del 1938 s'exilià a França, i s'instal·là a redòs de la Residència dels Intel·lectuals Catalans, a Montpeller. La família restà a Sabadell, on acabà retornant el 1946.

Sabadell, estiu de 1930

Retrat de grup
als peus del monument
a Francesc Pi i Margall,
al pati del Círcol
Republicà Federal.
Al centre de la imatge,
dret i amb bigoti,
Daniel Girbau.

AHS (MARIA TERESA
GRAELLS GIRBAU)

sindicalistes sabadellencs se sentien bé al Círcol i que n'eren usuaris habituals, del cafè i de les seves activitats polítiques, socials i recreatives. De la mateixa manera l'adversari ideològic del CRF fou, durant força temps, el lerrouxisme sabadellenc, que també estava força arrelat a la ciutat a l'abric de la Fraternidad Republicana Radical, a banda, és clar, dels partits conservadors i de la dreta monàrquica.

En el CRF s'hi formà un dinàmic grup excursionista, el Brot Vallesenc, del qual en formà part Fidela Renom. Al seu estatge també s'hi reunia un grup significat d'esperantistes que hi feia activitats de divulgació d'aquesta llengua universal símbol de la fraternitat humana: el SAT (Sennacieca Asocio Tutmonda, Associació Mundial Anacional), fundat el 1929. Així mateix, dins del Círcol hi havia una important secció artística i des del 1909 s'hi programaren representacions teatrals de caràcter divers, que primer es feren al saló cafè i a partir del 1931, al saló de ball. Aquest era una gran sala situada al primer pis i va esdevenir el lloc ideal per a l'esbarjo, el ball, la música i el teatre.¹²¹ El gaudi cultural i formatiu estava garantit i reforçat per la seva magnífica biblioteca —la més important del moment a la ciutat, amb més de 1.500 volums—, com també per una sala museu i una sala d'exposicions d'art. Finalment, durant molts anys, en el seu estatge s'editaren un important nombre de diaris i setmanaris que divulgaven, arreu de la ciutat i de forma plural, els seus ideals: *El Federal* (periòdico republicano democrático / semanario republicano socialista, 1884-1887), *El Baluarte* (semanario federal, 1894-1895), *Joventut* (periòdich nacionalista, 1905), *El Pacte* (setmanari republicà federal, 1906-1907), *Ciudadania* (setmanari federal, 1908), *Sabadell Federal* (setmanari d'esquerra, 1913-1917) i *L'Avenir* (setmanari d'esquerres, 1920-1925).

El CRF va ser un cenacle polític cabdal pel republicanisme sabadellenc, vallesà i català d'aquest període,

121 Ernest Julien i Malla (Sabadell, 1924-2020) recordava haver acompanyat de petit els seus pares Joaquim Julien i Anna Malla a les tardes de ball del Círcol i jugar a la sala entre les parelles que ballaven mentre tocava l'orquestra. La mare parlava esperanto, aprés a les classes que s'hi feien, i més endavant formaria part del Casal Català d'Esquerra.

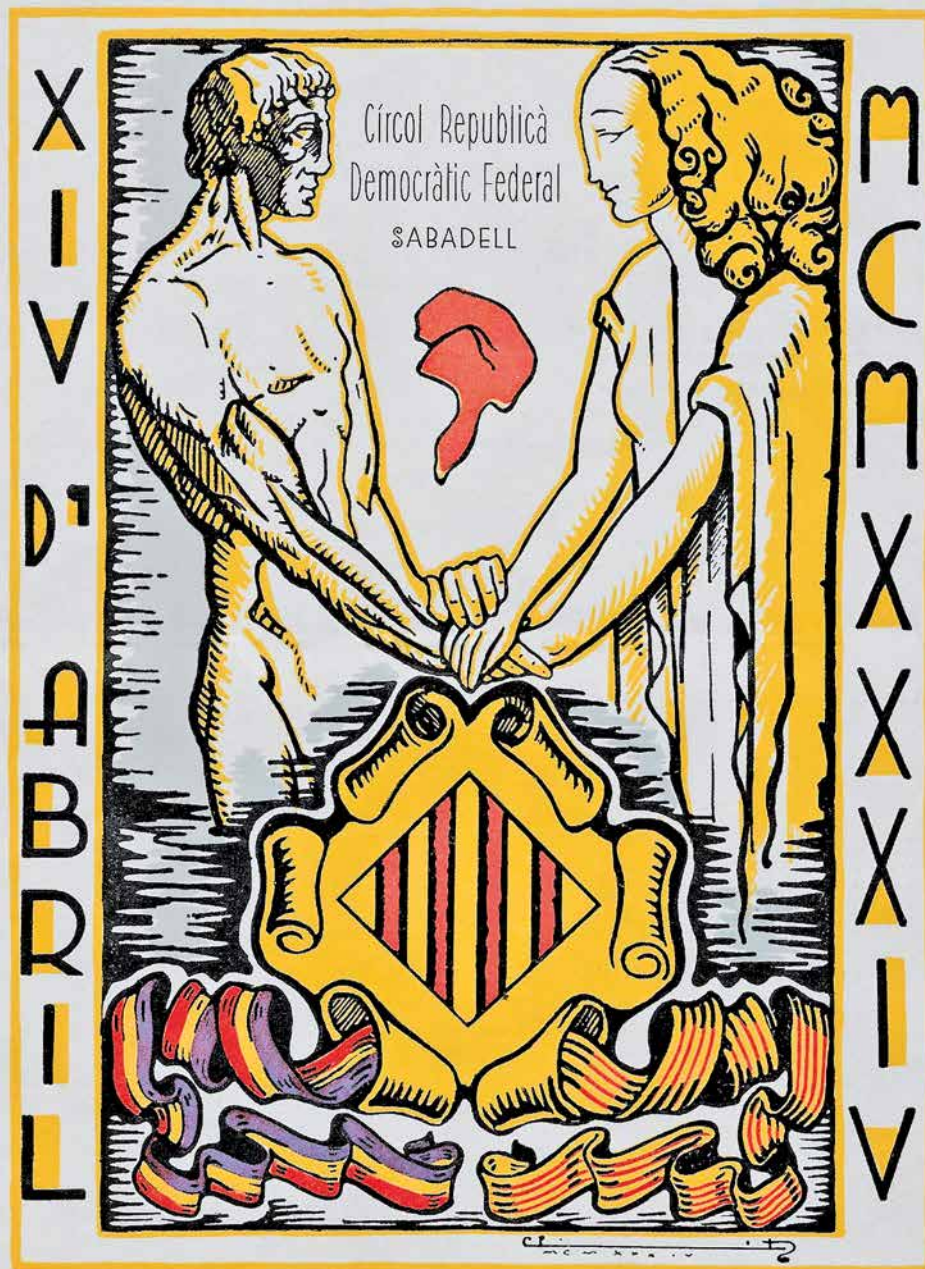
per on hi passaren personalitats com Lluís Companys, Francesc Layret, Manuel Azaña, Marcel·lí Domingo, Amadeu Aragay,¹²² Eduardo Ortega y Gasset... Una àgora per a diferents generacions d'homes i dones, entre les quals Fidela Renom, que anhelaven un món més just, democràtic, republicà, laic i d'esquerres.

Foren aquests anys de militància republicana els que contribuïren a enfortir les conviccions feministes, igualitàries i sufragistes de Fidela Renom —envoltada de les seves amigues i altres companys de la Joventut Republicana Federal— a partir d'una tradició laica i lliurepensadora ben definida anteriorment. Els referents intel·lectuals foren aquelles dones de finals del segle XIX que, des de diferents opcions polítiques i de pensament, deixaren una forta petjada en la seva formació autodidacta, alimentada per les lectures de la biblioteca del centre: l'escriptora espiritista Amalia Domingo, l'obra i anarquista Teresa Claramunt o la republicana Ángeles López de Ayala, entre d'altres. Elles ja havien impulsat, com hem vist anteriorment, una pionera Escola Laica Nocturna, i després una Sociedad Progressiva Femenina, a Barcelona (1898-1920). Justament en aquest context, el 1924, Fidela Renom va obrir una petita escola particular a casa seva on feia classes a un grup reduït de nens.¹²³

Aquestes dones republicanes sabadellenques trobaren en el CRF el lloc ideal per a la seva politització i per començar a construir la base de la seva acció política futura, que en molts casos tingué derivacions cap a opcions ideològiques ben diferents les unes de les altres, encara que sempre amb el nexa comú de la defensa del paper que havia de tenir la dona laica i pro-

122 Amadeu Aragay i Daví (Sabadell, 1886 - Ciutat de Mèxic, 1965). Periodista i polític. Jugador del CE Sabadell FC. Jove republicà radical lerrouxista, col·labora en la seva premsa: *El Progreso*, *Rebeldes*, *El Combate*... El 1911 esdevé regidor pel PRR, però a partir de 1913, a través de Francesc Layret i Lluís Companys, s'apropa al republicanisme federal. El 1922 participa en la fundació de la UdR, i n'esdevé secretari general el 1924. Establert a Barcelona, el 1931 participa en la fundació d'ERC i n'esdevé regidor a la capital. A les eleccions a Corts de 1931 i 1933 és elegit diputat per ERC. El 1939 s'exilia a França i posteriorment a Mèxic, on formà part de l'Orfeó Català.

123 AHS. Expedient de Foment, «Actuacions singulars», G82/461.

14 d'abril de 1934

Programa d'actes
del Círcol
Republicà
Democràtic
Federal en
commemoració
del tercer
aniversari
de la Segona
República,
il·lustrat per
Antoni Climent.
ARL

gressista en la transformació de la societat. Un exemple d'això el tenim en l'amistat que s'entaulà entre Fidela Renom i Balbina Pi,¹²⁴ anarcosindicalista i simpatitzant del republicanisme federal, la qual fins i tot havia dirigit el grup Dones Republicanes dins del CRF. Eren els temps convulsos en què es va produir l'assassinat de Francesc Layret, que era diputat a Corts per Sabadell i director del setmanari *L'Avenir*, i en què els quadres republicans es van remoure per tal d'aconseguir l'alliberament de Lluís Companys i altres advocats i sindicalistes que havien estat detinguts, deportats i empresonats a la Mola del port de Maó.

Durant aquesta etapa els dos fills grans de Fidela Renom, Joan i Mateu, també estigueren vinculats a la Joventut Republicana Federal del CRF, des d'on acabaran militant, finalment, al Bloc Obrer i Camperol (BOC). Galileu Molins, qui havia estat durant força anys el secretari del CRF, juntament amb alguns altres companys seus com Josep Oltra i Joaquim Hutèsà, així com també amb alguns altres membres de la Joventut, com Joan Vila, Ramon Arreu i Camil Formosa, entre d'altres, fundaren, el novembre de 1930 i en la mateixa seu del CRF, la secció local d'aquest nou partit. El BOC s'oposava a la «subversió» de la FAI i més endavant s'oposà a la «moderada» ERC; proposava un model d'estat federal i conferia a Catalunya el dret a l'autodeterminació.¹²⁵

124 Balbina Pi i Sanllehi (Sant Boi de Llobregat, 1896 - Perpinyà, 1973). Filadora. Membre de la CNT. El 1920 dirigí el grup Mujeres Republicanas del CRF, que va fer campanya per l'alliberament dels líders sindicals i republicans empresonats a la Mola de Maó, com Salvador Seguí i Lluís Companys. Col·laborà a *L'Avenir*. Durant la Segona República s'apropà a la FAI, i se n'apartà a la Guerra Civil. Als anys 1960 s'exilià a Banyuls de la Marenda. Al llarg dels anys 1920-1930, com a simpatitzant del CRF, conegué i feu amistat amb Fidela Renom.

125 Depenia de la Federació Comunista Catalano-Balear. De fet la seva primera seu va estar en un espai situat sobre el museu del Brot Vallesenc del CRF, per després passar al carrer de la Creu, a la plaça de l'Àngel (carrer de la Salut, 2) i tot seguit al Raval de Dins. En el seu si s'hi fundà, el 1933, la Joventut Comunista Ibèrica. El juny de 1931 tenia, a Sabadell, 77 adherits i en acabar l'any ja en tenia 135; 325 el 1933; i 315 el 1935 (BONAMUSA, 1974, p. 53, 122, 129, 133 i 154-155; CASTELLS, 1980, p. 17.24, 18.13 i 20.66).

Durant els anys de la Dictadura de Primo de Rivera, de 1923 a 1930, el Círcol esdevingué una peça clau de l'engranatge republicà, catalanista i d'esquerres que acabaria donant peu a la formació d'ERC, el partit que fou hegemònic a Catalunya durant tota la Segona República.

Feminisme i Laïcisme en acció

Ciudadà! Ciudadana!

Un organisme nou, un organisme regentat per dones truca avui les portes de casa teva. Es «**Lliga Laica Femenina**» creada sots el patronatge de l'entitat «**L'Emancipació**», amb domicili **carrer de Bèlgica, 7 i 9**, de molts anys activa a Sabadell.

«**Lliga Laica Femenina**» ve a omplir un buit en la brega ciutadana; són un estol de dones conscients de llur responsabilitat en aquest nou règim, que vénen a la lluita plenes d'entusiasme, plenes d'anhels retinguts fins ara i que volen portar-los a la realització. Cap de nosaltres no n'hi ha que tingui historial públic que avalori llur activitat, però cap no n'hi ha tampoc que vingui tacada de concepcions sistemàtiques. El nostre programa no és pas molt complexe, com tampoc no és fruit d'abstraccions; més aviat és pla de realitats, puix que realitats més que res, és el què interessa aconseguir aquests moments.

El nostre caràcter és eminentment laic, com laica serà també la nostra actuació.

La major part d'agrupacions de dones d'historial caduc que van fent la viu-viu en el nostre poble, duen el segell servil i de submissió a determinats estaments privilegiats que actuen amb mires particulars i fins inconfessables. L'actuació tendenciosa d'aquests agrupaments femenins en la vida ciutadana ha fet que fos possible la creació d'un ambient poc addicte a les col·lectivitats integrades per dones i siguin mirades amb recel llurs activitats.

Nosaltres, ben contràries d'aquesta mena de submissió, volem restar-ne ben allunyades, i és per això que defugirem tota actuació sectària.

Amb l'adveniment de la República i d'ençà que tenim la Constitució espanyola orientada per viaransys de llibertat, cal actuar en l'estadi social sense prejudicis que reduixin l'actuació a determinat sector de l'opinió. Si el nostre país ha bandejat de la seva Constitució l'esperit de clericalisme imperant en l'antic règim i n'ha fet una nació de principis laics, tots els ciutadans hem de procurar que en tots els ordres de la vida civil i social s'hi manifesti el mateix esperit de laïcisme.

Laïcisme no vol pas dir, com erròniament s'ha interessat en fer creure, abominar de la religió; anar contra la religió. Anar contra tot i contra tothom que sigui religió. Laïcisme vol dir no estar subjecte al predominí de cap religió. Laïcisme vol dir independència de l'home, o de la societat, de tota influència fanàtica. Laic vol dir no tenir prejudicis dogmàtics de cap mena.

L'actuació en el domini de la vida pública, doncs, ha d'ésser amb tota consciència, sense cap especial tutel·la que permeti fer diferències en els individus segons sien llurs creences.

I perquè així ho creiem nosaltres, és perquè ho preconitzem als quatre vents.

* * *

Fins ací, amb tot quant venim exposant pots ja haver-te fet un resum amable ciutadà, honorable ciutadana, de quins són els fonaments que informen el nostre ideari i quina ha d'ésser la nostra actuació en les activitats que intervinguem.

Pretenem defensar la nostra companya, la dona, de totes aquelles intervencions funestes que la tenen inutilitzada i incapacitada per a for prevaldre la seva personalitat, i procurarem dignificar-la posant al seu abast tots aquells mitjans que li sien indispensables per al seu desenrotll en vida civil i social.

Ens interessa, més que res, la seva espiritualització perquè

així serà una realitat immediata la depuració dels costums en l'escola, en la família i en la societat.

Per a millor orientació de la tasca que venim a realitzar, vegi's el què en quant a finalitats tenim estatut en el capítol primer del reglament general d'aquesta «**Lliga Laica Femenina**», finalitats força interessants i de realitats positives:

«**Article 1.er** Adscrita a la Societat, etc., etc....»

«**En l'ordre moral:** Crear consciència femenina, lliure de prejudicis religiosos i capacitada de la responsabilitat que enclou la llibertat d'acció en tots els ordres de la vida ciutadana, particularment lograr la llibertat de consciència i la defensa contra totes les vexacions, de què el domini i la fanàtica intervenció de les religions positives, poguessin encara fer víctima a la Dona en general.»

«**En l'ordre material:** Propagar, instruir i educar a les dones de Sabadell, per a exercir plenament i amb el màxim de capacitats, en totes aquelles funcions que per correspondre-les-hi de ple, en virtut de la Constitució de l'Estat i lleis establertes, sigui llur exercici en bé de la col·lectivitat.»

I per últim:

«**En l'ordre social:** Actuar per a què tots els serveis municipals, culturals i públics, benèfics i socials, siguin veritablement laics en la localitat, sense intrusió de cap religió determinada que pogués ferir els íntims sentiments de cap ciutadà sabadellenc.»

«**Art. 2.** Ultra l'establert en l'article anterior, la «**Lliga Laica Femenina**» estarà encarregada de la creació, reglamentació i funcionament d'un Cos d'Infermeres laiques i auxiliars, per a què, amb la màxima competència, puguin prestar en aquest aspecte de l'assistència social el servei general de la població, en el doble caràcter de particular i col·lectiu.»

Quant a la creació, reglamentació i funcionament del Cos d'infermeres, ens plau observar que des d'algun temps, poc després de la constitució d'aquesta «**Lliga**», va començar-se l'actuació en aquest sentit i pot dir-se ja avui que és una realitat vivent per la puixança que ha adquirit. El seu funcionament comença a divulgar-se arreu i un estol d'auxiliars, degudament preparades, presten llur servei particular a domicili, per qual comès són dignes d'elogi.

Ciudadà! Ciudadana!

Amb tot el que portem escrit t'hauràs fet càrrec com el nostre programa és un programa de finalitats concretes i força a to amb el nou estat de coses sobrevingudes en el nostre país. Tant en l'ordre moral, com material i social hi ha molt més a fer encara; però les realitzacions s'han d'anar conquerint pas a pas, sense precipitacions. Molt s'ha deixat de fer en èpoques passades i just és que procurem rehabilitar-ho, i ho rehabilitarem.

Cal que et fagis càrrec de la necessitat que hi ha de què la nostra associació sigui apoiada per tots aquells que senten batre llur cor a l'impuls dels corrents de renovació que vibren en nostre poble i sigui un organisme ferm que arribi a conquerir les finalitats esperades.

Per la «**Lliga Laica Femenina**»:

La Presidenta,
FIDELA RENOM.

La Secretària,
MAGDA LLADÓ.

Sabadell, desembre de 1932.

21 de desembre de 1932

Full volant propagandístic de la Lliga Laica Femenina, amb un manifest signat per la seva presidenta Fidela Renom i la secretària Magda Lladó, que difon els objectius de l'entitat i n'apel·la a l'adhesió.

AHS

Feminisme i laïcisme en acció: la Lliga Laica Femenina

5

L'abril de 1932 es fundà, en el si i sota el patronatge de la societat La Emancipación, amb seu al carrer de Bèlgica, 9 —estatge del CRF—, la Lliga Laica Femenina, que esdevindrà el pal de paller de l'acció d'assistència social i de regeneració del paper de la dona en la comunitat civil sabadellenca, així com també de la defensa de la laïcitat en l'ensenyament. La idea fundacional de la Lliga va sorgir dins del CEP, com ho demostra el fet que la major part de les seves fundadores fossin espiritistes vinculades a aquesta entitat.¹²⁶ En aquells moments La Emancipación reclamava a l'Ajuntament la retirada de les subvencions encara vigents a les cases religioses i la introducció de manuals laics a les escoles en comptes dels llibres religiosos imposats en temps de la dictadura de Primo de Rivera.¹²⁷

La Lliga Laica Femenina quedà legalment constituïda el 9 de juliol de 1932, amb les següents dones i càrrecs:¹²⁸ Fidela Renom, presidenta, espiritista de 41 anys; Anna Alavedra,¹²⁹ vicepresidenta, de 32 anys; Magda Lladó,¹³⁰ secretària, teòsofa de 20 anys; Aurora Farràs,¹³¹ vicesecretària, espiritista de 34 anys; i Au-

¹²⁶ CASTELLS (1980), p. 19.31.

¹²⁷ «Comunicats», *El Poble*, 21 de juny de 1932, p. 3.

¹²⁸ «Notícies diverses», *El Poble*, 22 de juliol de 1932, p. 3.

¹²⁹ Anna Alavedra (Barcelona, 1900 - ?), cartroner, casada amb Narcís Tatché, impressor i cosí d'Aurora Farràs.

¹³⁰ Magda Lladó i Fuster (Sallent, 1912 - Barcelona, 2014). Defensora dels drets de les dones i dels valors republicans i laics, companya fraternal i política de Fidela Renom. Membre del CRF, de l'Agrupació Excursionista Terra i Mar i de la societat teosòfica Rama Fides, entrà en contacte amb la maçoneria. El 1935 s'afilià al POUM. Durant la guerra va perdre el marit, Robert Plans, mort al front el 1937, i treballà a les oficines del camp d'aviació de Sabadell. Al gener de 1939, marxà a l'exili francès amb la seva filla. Es va casar de nou, va tenir dos fills més i cap a finals del 1943 va tornar a Catalunya amb els fills, passà una curta temporada a la presó, i finalment, amb el seu segon marit, s'establiren a Barcelona.

¹³¹ Aurora Farràs i Pagès (Sabadell, 1898 - ?), filla dels també espiritistes i lliurepensadors Ermengol Farràs i Teresa Pagès.

Lliga Laica Femenina

Acte Inaugural

*d'aquesta Lliga per al DIMECRES, dia 21 desembre,
a dos quarts de deu del vespre, en el*

Teatre Principal (Cine Principal Modern)

Hi pendran part les següents oradores:

Aurora Navarro

Enriqueta Gallinat

Dolors Bargalló

Aurora Tello

Maria Enriqueta Montoro i Bravo

Llibertat Ródenas

Lluïsa Boet

DONES DE SABADELL: Feu demostració de la vostra ciutadania, assistint a aital acte d'afirmació de laïcisme i emancipació.

La Junta Directiva.

Sabadell, desembre de 1932.

Lluïsa Boet
La "Noográfica" - St. Feliu, 21-23 - Sabadell

21 de desembre de 1932

Full volant
que anunciava
l'acte inaugural
de la Lliga Laica Femenina
al Teatre Principal
de Sabadell,
amb la participació
de destacades
propagandistes
feministes com
Maria Dolors Bargalló,
Enriqueta Gallinat
o Aurora Tello.
AHS

xília Janer,¹³² tresorera, espiritista de 48 anys. Les espiritistes Aurora Navarro i Maria Ausió, vocals, completaven la junta d'aquest grup fundador.¹³³ Coincidien, d'aquesta manera, una generació de dones formades a l'entorn polític del CRF i de la seva Joventut Republicana, i en el caliu intel·lectual de la important biblioteca que hi havia en aquest centre, sempre seguint les pautes de la defensa de la justícia social, dels drets de la dona i dels valors republicans de llibertat, igualtat i fraternitat. Al cap de pocs mesos la seu de la Lliga s'establí al carrer de l'Horta Novella, 37, la casa d'Auxília Janer i Joan Domènech, ambdós membres del CEP, fins a la seva desaparició com a entitat a la fi de la Guerra Civil.

Segons els seus estatuts fundacionals, les finalitats de l'entitat eren:

«En l'ordre moral: Crear consciència femenina, lliure de prejudicis religiosos i capacitada de la responsabilitat que enclou la llibertat d'acció en tots els ordres de la vida ciutadana, particularment lograr la llibertat de consciència i la defensa contra totes les vexacions, de què el domini i la fanàtica intervenció de les religions positives, poguessin encara fer víctima a la Dona en general.

En l'ordre material: Propagar, instruir i educar a les dones de Sabadell, per a exercir plenament i amb el màxim de capacitats, en totes aquelles funcions que per correspondre-les-hi de ple, en virtut de la Constitució de l'Estat i lleis establertes, sigui llur exercici en bé de la col·lectivitat.

En l'ordre social: Actuar per a què tots els serveis municipals, culturals i públics, benèfics i socials, siguin veritablement laics en la localitat, sense intromissió de cap religió determinada que pogués ferir els íntims sentiments de cap ciutadà sabadellenc.»¹³⁴

132 Auxília Janer (Monistrol de Montserrat, 1884 - ?).

133 Inscrita al Govern Civil de Barcelona el 1932: «Lliga Laica Femenina» (AGSGB. Arxiu General d'Associacions. Llibres de Registre d'Associacions, 539-15805).

134 AHS. «Feminisme i Laïcisme en acció». Full volant propagandístic, desembre de 1932.

Els preceptes d'aquesta entitat es propagaven sovint al diari sabadellenc d'Esquerra Republicana, *El Poble*. El setembre de 1932, remarcaven:

«Ja era hora que en la nostra ciutat es formés una entitat semblant per a fer desaparèixer la general creença que totes les dones són matèria explotable, volem dir les dones del poble que treballen, d'aquelles dones que pel sol fet d'haver estat i ésser encara explotades, sofrien silenciosament per no poder exposar el seu parer, com més o menys poden fer els homes.

El camí, doncs, és obert.»¹³⁵

En aquests inicis la Lliga va fer una crida amb una oferta de feina a dones de qualsevol edat que tinguessin experiència de cuidar malalts, però també per a fer la formació pertinent a dones joves.¹³⁶ L'atenció domiciliària a persones malaltes de condició humil, especialment gent gran i nens, va ser una de les tasques més importants al llarg de la seva trajectòria.

Coincidint amb el seu càrrec com a presidenta de la Lliga Laica Femenina, Fidela Renom va assistir a l'enterrament del seu amic terrisser Marià Burguès, maçó i també espiritista. A la cerimònia, que tingué lloc el 30 de novembre de 1932 al departament civil del cementiri, hi assistiren també —a més de la família del finat, entre els quals el seu fill petit Frimari— la seva companya Maria Ausió, el seu cunyat Arcadi Badia i els amics Miquel Domènech, Joan Pont¹³⁷ i Joaquim Hutesà.

El 21 de desembre de 1932 la Lliga Laica va fer el seu acte inaugural al Teatre Principal, amb les interven-

135 T. «L'alba del laïcisme femení», *El Poble*, 21 de setembre de 1932, p. 4.

136 *El Poble*, 4 d'agost de 1932.

137 Joan Pont i Padrós (Sabadell, 1888 - 1983). Militant de la Joventut Republicana Federal des dels anys 1910. El 1922 emigrà a Argentina i després a Brasil, retornant a Sabadell el 1930. President del Comitè Polític del CRF, del 1934 al 1939, ja com a secretari general d'ERC a Sabadell. S'exilià a França i retornà a Barcelona el 1945, on va ser detingut i empresonat un any. Amb la seva esposa, Concepció González, van forjar una estreta amistat amb Fidela Renom des dels temps del CRF fins al seu retorn a Sabadell després de l'exili.

Sabadell, maig de 1934

Segell de la Lliga Laica
Femenina.

Conté simbologia
maçònica diversa:

un delta radiant,
el compàs, l'escaire
i unes fulles d'acàcia.

Els tres vèrtexs
del delta-triangle
representen l'espai, el
temps i l'energia;
el «tres» és el nombre
perfecte, i representa
l'equilibri;
el compàs és símbol
de l'espiritualitat

i la creació; l'escaire
representa l'equitat,
la justícia i la mesura
de la rectitud; i l'acàcia
és un arbre que no mor
mai i sempre rebrota.

AHS

cions d'Aurora Navarro, Enriqueta Gallinat, Maria Dolors Bargalló, Aurora Tello, Maria Enriqueta Montoro, Llibertat Ródenas i Lluïsa Boet, militants pertanyents tant al PRDF, com a ERC i al PRR.¹³⁸

En el mateix diari *El Poble*, la principal propagandista d'ERC Maria Dolors Bargalló i l'escriptora i periodista Aurora Bertrana, hi escriviren articles molt reivindicatius sobre feminisme i sobre el paper que havien de tenir les dones en la política. Bargalló, per exemple, deia:

*«El feminisme ha emprès la seva marxa pel camí de l'evolució i de la llibertat; cada una de nosaltres és un soldat en peu de revolta per a la consecució de l'emancipació total, no hi manqueu al vostre lloc d'honor, en la història que s'està escrivint amb l'esforç de tots els ciutadans no hi pot mancar ni un sol dels noms de les dones catalanes, o de les que no havent nascut a Catalunya, sentin plenament els mateixos anhels de justícia i de llibertat, en les nostres rengleres no es demana a quina terra s'ha nascut; es desitja solament un cor amarat de generositat i de fermesa, ple d'amor i freturós de llibertat».*¹³⁹

Aquest grup de dones compartirien lluites i espais de debat amb altres dones d'altres partits i sindicats d'esquerres o obreristes de la ciutat —ERC, BOC, POUM, anarquistes...— per a defensar, cada vegada amb més fermesa, la demanda del sufragi universal complet i la participació femenina en les candidatures electorals. Com la mateixa Fidela Renom reconeixia, des de la Lliga volien preparar la dona culturalment, educar-la i formar-la per poder intervenir en la política, per treure-la de l'endarreriment en què vivia i fer-la avançar.¹⁴⁰ La premsa del moment recull perfectament aquest debat polític i social sobre el vot femení:

*«¿No veieu que sense l'emancipació de les dones, l'emancipació dels homes sempre resultarà parcial i insegura? Una revolució que no es veu amb cor de guanyar el sufragi de les dones és i resta una revolució a mitges.»*¹⁴¹

A Sabadell destacaren diverses dones en aquesta reivindicació del vot femení. Una jove Maria Teresa Duran,¹⁴² filla d'una família de tradició progressista i republicana, escrivia:

¹³⁸ «Lliga Laica Femenina», *El Poble*, 21 de desembre de 1932, p. 3.

¹³⁹ Maria Dolors BARGALLÓ. «El Feminisme en marxa», *El Poble*, 4 de gener de 1933, p. 4.

¹⁴⁰ FBC. Fons Família Izard-Llonch. Correspondència entre Fidela Renom i Maria Teresa Gavarró i notes manuscrites, 1978-1984.

¹⁴¹ «Les dones i la política. Una revolució a mitges», *El Poble*, 17 de juny de 1932, p. 1.

¹⁴² Maria Teresa Duran i Nogués (Sabadell, 1909 - 1933). Filla de Lincoln Duran i Badia, prestigiós dissenyador i fabricant de sabates, també militant del CRF. Pionera del periodisme femení local, col·laboradora del *Diari de Sabadell*, *El Poble* i *La Ciutat*. El 1932 es va adherir al Front Únic Femení Esquerrista, i i va fer una crida a totes les «dones sabadellenques» perquè s'hi adherissin. Companya de l'entorn femení del CRF, on feu coneixença amb Fidela Renom i les dones de la Lliga Laica Femenina.

«Sóc una ferma entusiasta del vot femení que la República, amb gran gentilesa i sense quasi haver-li demanat, ens ha concedit, car opino que aquests drets no poden fer altra cosa que millorar i elevar la nostra consciència i situar-nos al nivell que per naturalesa ens pertoca.

[...]

Que de moment les dones no estem preparades i les primeres eleccions podrien ésser funestes amb el vot femení... No m'atreviria a negar-ho, però de tota manera això no vol dir que actualment ens podem preparar per poder exercir el dret al vot a les segones eleccions que es facin. Jo per la meua part, tindria una gran satisfacció en poder votar i preferiria fer-ho a les primeres eleccions que hi haguessin i tinc el ple convenciment que, si així fos, donaríem una prova palesa de com fins avui hem viscut sota un lamentable equívoc, que ha costat a la nostra generació perjudicis incalculables.»¹⁴³

Una altra dona rellevant en aquestes reivindicacions fou Maria Gispert,¹⁴⁴ aleshores militant del BOC. Gispert, formada a l'Escola Industrial i al Centre de Dependents del Comerç i de la Indústria (CDCI), era membre de l'Agrupació Excursionista Terra i Mar, del Sindicat d'Empleats i Tècnics —que acabà dirigint— i havia completat la seva formació autodidacta a les biblioteques del CRF, del Centre Cultural Recreatiu i de la Caixa d'Estalvis de Sabadell.¹⁴⁵ Era molt amiga de

les germanes Renom, especialment d'Eulàlia amb qui mantení el contacte per correspondència, des de l'exili a Caracas.¹⁴⁶

El camí no fou fàcil, fins i tot hagueren de superar reticències i oposició al sufragi femení dels homes d'esquerres i companys de partit, fins que finalment la República l'aprovà. A les primeres eleccions generals amb vot femení a tot l'Estat espanyol, el 19 de novembre de 1933, a Sabadell guanyaren les esquerres, al contrari que s'esdevingué en bona part de la República. Aleshores al cens local hi havia enregistrades 14.428 dones amb dret a vot, mentre que el cens masculí, lleugerament inferior, era de 12.594 homes.¹⁴⁷ Després de dos anys d'estira i aflluixa polític, el vot femení ja era defensat equànimament des de les esquerres i havia superat les reticències que hi havia al respecte en el propi govern Macià de la Generalitat de Catalunya i de diferents quadres republicans. A Sabadell el triomf de les esquerres en les eleccions municipals del 14 de gener de 1934 acabà confirmant el paper rellevant del vot femení en aquests resultats.

El març de 1934 es va constituir la Junta Directiva de la Secció Femenina del CRF, presidida per Concepció González,¹⁴⁸ amb Aurora Farràs com a vicepresidenta, Dolors Vidal, vicesecretària, Mercè Marcet, tresorera i Teresa Vallhonrat i Josepa Roca, vocals.¹⁴⁹

De fet Fidela Renom n'havia estat la responsable política i organitzadora uns mesos abans i la Conxita

143 Fragments de l'article «Interrogants d'actualitat», compilat en una edició pòstuma de la seva obra feta per la seva família (AHS. «Tribut Pòstum a la nostra filla Maria Teresa Duran Nogués, 20 de gener de 1934»).

144 Maria Gispert i Coll (Sant Vicenç de Castellet, 1904 - Caracas, 1976). Treballadora del tèxtil i escriptora. Membre de la Lliga Laica Femenina (1936). Durant la guerra fou membre de la Junta de la Secció Femenina del POUM, dirigí *Impuls* i col·laborà amb el *Full Oficial*. Col·laborà en el Socors Roig Internacional i en el Comitè Comarcal d'Ajut als Refugiats. Després de set anys a les presons franquistes fou alliberada i el 1946 s'exilià a Caracas, amb el marit, Josep Maria Filella, i la neboda Filomena Filella. Secretària del Centre Català, hi dirigí el butlletí *Senyera* i col·laborà amb el programa de ràdio «L'Hora Catalana». Obrí i portà la Llibreria Mirador.

145 SIMÓ (1986) p. 93-98.

146 MTCN. Correspondència entre Eulàlia Renom i Maria Gispert.

147 MARTÍN (2006).

148 Concepció González i Alcaraz (Múrcia, 1901 - Sabadell, 1978). Presidenta de la Secció Femenina del CRF (1934-1939). Durant la guerra col·laborà en les tasques d'infermeria de l'Hospital Militar instal·lat a la Casa de Caritat. El 1936 la Secció Femenina del CRF tenia 120 dones associades. Casada amb el dirigent del CRF Joan Pont i Padrós, exiliat a França fins al 1945. Durant aquesta etapa Concepció quedà sola a Sabadell a càrrec dels seus quatre fills (Josepa, 1913; Armand, 1924; Feliu, 1928 i Esplai, 1934) i l'anà a veure clandestinament dues vegades, travessant la frontera a peu. Amiga de Fidela Renom, abans i després de la guerra..

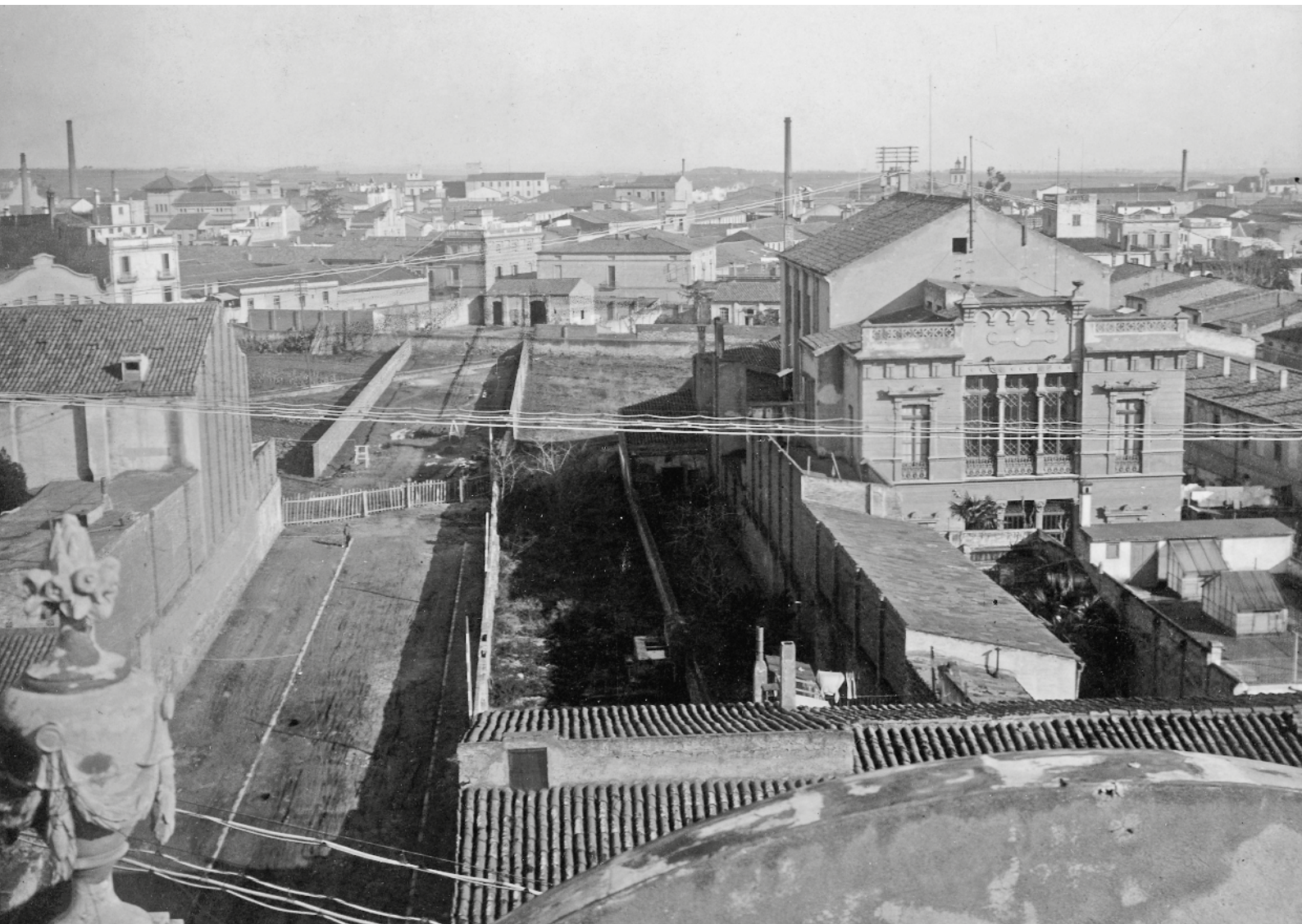
149 «Notícies diverses. Polítiques», El Poble, 22 de març de 1934, p. 3.

Sabadell, circa 1927

A la dreta, l'edifici del Círcol Republicà Federal, la «catedral republicana del Vallès»,
que també acollia la secció d'excursionisme El Brot Vallesenc i,
a partir de la seva creació, el 1932, la Lliga Laica Femenina.

Vista de la façana interior, des del terrat d'un habitatge de la Rambla.

JOSEP RENOM COSTA / AHS

era una vella amiga seva i també la muller de l'aleshores president del Círcol, Joan Pont.

Cos d'Infermeres Laiques

Una de les primeres actuacions de la Lliga va ser la creació, a principis d'abril de 1932, d'un Cos d'Infermeres Laiques, objectiu recollit en els seus estatuts fundacionals, per tenir cura de l'assistència domiciliària, la vetlla de malalts i serveis a hospitals.¹⁵⁰ Aquesta iniciativa, segons Magda Lladó, tingué el suport d'un grup de dones els marits de les quals pertanyien a la maçoneria i estaven relacionats amb La Emancipación.¹⁵¹ Dels primers cursos de formació d'aquest Cos d'Infermeres sorgiran un nodrit grup de mares obreres que reberen ensenyaments de puericultura, i un altre grup que rebé formació per a primers auxilis, amb la finalitat d'assistir a aquells obrers que poguessin resultar ferits per reivindicacions socials en enfrontaments amb les forces de l'ordre. S'estava impulsant, d'aquesta manera, un cos civil assistencial.

El pagament de les vetlles als malalts pobres que organitzava la Lliga Laica Femenina anaven a càrrec de l'Ajuntament, a través de la Comissió d'Assistència Social.¹⁵² La Lliga també s'encarregava de formar i donar feina a les dones que estiguessin disposades a cuidar malalts. El desembre de 1932 va organitzar un curs teòric i pràctic d'assistència a malalts, accidents i infants, a càrrec del doctor Cosme Rofes, prestigiós metge de pensament teosòfic, esquerrà i naturista, i membre de la USC. Degut a l'elevat nombre d'inscrites es va haver de canviar de lloc on s'havia de celebrar —al Consultori de Puericultura i Maternologia— i s'acabà fent a l'edifici de l'Ajuntament. Aquestes formacions eren obertes a altres dones encara que no fossin associades de l'entitat.¹⁵³ En una crònica de Rosa Coll al diari *El Poble* aquesta fa un recull de les primeres lli-

çons donades pel doctor Rofes, i ens diu: «*Jo crec que el seu millor enaltiment ha d'ésser fet per les mateixes assistents al curs. Que cada una vagi escampant en cada llar i propagant a totes les altres dones, les ensenyances que d'una manera franca i senzilla ha sabut donar l'expert Doctor*».¹⁵⁴

Guarderies per a infants d'obreres

Un altre dels projectes rellevants de la Lliga va ser la creació d'unes guarderies per a infants de dones obreres. La primera Guarderia Laica s'obrí a principis de 1934 en una casa acabada de construir al carrer Bell-lloc, 2, cantonada amb el carrer de Llevant, 104 —avui Montllor i Pujal—, portada per Fidela Renom.¹⁵⁵ La segona s'obrí més endavant al carrer de Covadonga, 213. La primera fou moblada per la societat La Emancipación, que en pagava el lloguer, que va adquirir la casa per a la segona. Les quotes setmanals dels nens i nenes que s'acollien eren cobertes una part per les pròpies famílies, una altra per la societat La Emancipación, i la part més important per l'Ajuntament republicà.¹⁵⁶

Amb la constitució del segon govern municipal arran de les eleccions del gener de 1934 i amb Fidela Renom com a regidora d'Assistència Social, l'Ajuntament proposà de contribuir amb la quantitat de 1.000 pessetes a la Lliga per les despeses per a la posada en marxa d'aquestes guarderies per a infants, que van ser inaugurades oficialment el 4 de març. En aquesta etapa la del carrer de Covadonga era dirigida per Concepció Mora i la segona la continuava portant Fidela Renom.¹⁵⁷ Renom també subvencionà amb 200 pes-

150 CASTELLS (1980), p. 19.31.

151 LLADÓ (1997 i 2005).

152 Llibres d'actes de Plens de l'Ajuntament, 1932-1937 (AHS. AMH1713/1-2, AMH1714/1-2 i AMH1715).

153 *El Poble*, 2 de desembre de 1932; *El Poble*, 3 de desembre de 1932.

154 ROSA COLL. «Cursos d'assistència a malalts», *El Poble*, 16 de desembre de 1932, p. 1-2.

155 AHS. Llicències d'obres, AMH 398, exp. 1933/598.

156 Andreu Castells cita erròniament la data de posada en funcionament de les guarderies, en els anys 1932-1933 (CASTELLS, 1980, 19.31).

157 En una carta signada per la secretària de la Lliga, Magda Lladó, de 28 de febrer de 1934, i adreçada a l'alcalde de Sabadell, es convida els membres del consistori que les visitin aquell mateix diumenge 4 de març (AHS. Governació. «Varis referents a l'alcaldia». AMH 2294/13, expedient 101/1934).

Sabadell, circa 1932

Retrat de grup en una excursió.

Drets: al darrera, per l'esquerra, Robert Plans i Magda Lladó;

al davant, tercera per l'esquerra, Fidela Renom, i quarta, Rita Enrich.

AHS

setes mensuals aquestes guarderies, amb l'obligació per part de la Lliga a admetre-hi, amb caràcter gratuït, aquells infants que l'Ajuntament o en representació seva les juntes municipals de Beneficència o Local de Protecció de Menors, li enviessin, en concepte de famílies necessitades.¹⁵⁸ Aquestes guarderies, que van rebre la visita de l'Ajuntament el 9 de març de 1934, seguien uns principis fonamentals:

«Les guarderies compleixen d'antuvi una missió social. És una obra de generositat. És també una tasca educativa exempta de sectarisme, i no vincula als infants que s'hi aixopluguen a cap tendència religiosa amb la qual puguin ésser perjudicats en el dia de demà. El nom dels establiments oberts ho diu prou: guarderia, guardar, retenir els infants que les mares llurs els sigui impossible cuidar dins la pròpia llar. Si les condicions econòmiques d'avui fan difícil que la dona s'abstingui d'acudir al treball amb la remuneració del qual ajudi al viure comú de la família, que les necessitats familiars, almenys, no prohibeixin que siguin mares, i que els seus fills es vegin degudament atesos.»¹⁵⁹

En un aspecte més íntim, tenim el testimoni de Teresa Barberà,¹⁶⁰ una exalumna de la guarderia de Fidela Renom en què es fa prou palès el caràcter pedagògic i civil del seu ensenyament:

«[...] ens donaven classes d'urbanitat i de lectura; per a que aprenguéssim a llegir, la Sra. Fidela utilitzava uns cartrons amb les lletres de l'abecedari, primer ens les

feia conèixer d'una en una i després ens ensenyava a compondre les paraules.»¹⁶¹

Acció pública i social

El 1933 i 1934 l'activitat divulgativa, formativa i política de la Lliga va ser intensíssima i plural. Al llarg del 1933 Fidela Renom va desplegar una activitat d'ampli espectre que sens dubte la va consolidar com a líder de la lluita feminista i laica a la ciutat, sempre sota l'empareda cívica de la societat La Emancipación, la cobertura política del CRF i amb un treball en equip ben fructífer amb les companyes de l'entitat. Testimoni d'aquesta acció perseverant i de la seva visibilitat pública foren aquestes activitats:

— 18 de febrer de 1933. Conferència pública sobre «La nova educació i la funció de la dona», impartida pel doctor Cosme Rofes al Círcol Republicà Federal.¹⁶²

— 1 d'abril de 1933. Conferència «Laïcisme i llibertat», a càrrec de Lluïsa Boet, al Casal Català d'Esquerra.¹⁶³

— 14 d'abril de 1933. Dues membres de la Lliga participen en els mítings de celebració del segon aniversari de la proclamació de la República a la ciutat: Aurora Navarro al Centre Republicà Federal de la Creu Alta i també, juntament amb Aurora Farràs, al Centre Republicà Democràtic Federal de Can Rull.¹⁶⁴

— 4 de març de 1933. La Joventut Republicana Federal, amb el suport de la Lliga, organitzen un míting de campanya laicista en suport al Projecte de Llei sobre les congregacions religioses del govern Azaña. Una de les oradores destacades va ser Aurora Navarro, amb un discurs laicista i molt feminista, on digué: «[...] Els nostres fills i l'amor per ells, han d'ésser la nostra única confessió. Els volem dignes i humans. L'home, encara és el nostre enemic, si salvem excepcions. Massa orgullosos i no han vacil·lat en cap temps a esclavitzar-nos. La dona és una companya, no pas un és-

158 AHS. Llibres d'actes de Plens de l'Ajuntament. [A-100] AMH1714/2. Acta de la Comissió d'Assistència Social del 15 de gener de 1934.

159 «Guarderies per a infants», *El Poble*, 21 de març de 1934, p. 1.

160 Teresa Barberà i Cots (Sabadell, 1930-2020). Veïna de la Creu Alta. Del 1934 al 1938 fou alumna de Fidela Renom a la guarderia laica del carrer de Llevant. Es retrobà amb la seva mestra als anys 1980, quan era responsable de la Coordinadora de Jubilats i Pensionistes de Sabadell i Comarca. Entre 1982 i 1986 fou treballadora familiar als Serveis Socials de l'Ajuntament, i feu de la millora de les condicions de vida de la gent gran de la ciutat la seva vocació professional.

161 AHS. Fons Ricard Simó i Bach. Notes manuscrites conservades al dossier biogràfic «Barberà i Cots, Teresa» AP 10/9).

162 «Notícies diverses», *El Poble*, 16 de febrer de 1933, p. 3.

163 «Lliga Laica Femenina», *El Poble*, 1 d'abril de 1933, p. 3.

164 *El Diluvio*, 16 d'abril de 1933.

Vilafranca del Penedès, 24 de setembre de 1933

Enterrament de Jaume Ferrer i Cabra al cementiri de la vila,
amb l'assistència de diverses membres de la Lliga Laica Femenina de Sabadell,
entre les quals Magda Lladó, quarta per l'esquerra.

FOTOGRAFIA VALLS / ARF

*ser inferior i menyspreable. Sovint volen fer-nos restar a casa, quan precisament les activitats culturals podrien redreçar-nos i en conseqüència alliberar-nos. La dona a més, és víctima d'una societat intransigent que murmura amb excés».*¹⁶⁵ En aquest mateix acte el tinent d'alcalde Magí Marcè¹⁶⁶ va donar un suport explícit al paper de la Lliga, que oferia uns serveis més altruistes, pràctics i humans que els serveis religiosos.

— 7-9 de maig de 1933. La Lliga Laica Femenina i altres trenta-vuit entitats de la ciutat organitzen, per primera vegada, la Festa de la Mare. El 7 de maig es feu un acte amb els parlaments de Felip Barjau, Reis Bertral, Leonor Serrano i la diputada Victoria Kent. L'acte l'obrí Fidela Renom, com a presidenta de la Lliga, fent un elogi de l'humanisme de la diada.¹⁶⁷ A la jornada també hi tingueren lloc un concert de la banda municipal, concerts corals de diverses entitats i dues representacions teatrals. Les escoles també celebraven aquesta diada: portaven els nens i les nenes al cinema Imperial amb els i les mestres, i la Federació de Pares lliurava a cada infant una postal exaltant l'amor per la mare. El dia 9 es feren unes projeccions de cinema a l'Euterpe. Durant els dos dies es feu una recollida de donatius en profit de la Junta Municipal de Beneficència.¹⁶⁸

165 «La campanya laicista. Important acte al Cercle Republicà Federal», *El Poble*, 16 de març de 1933, p. 2.

166 Magí Marcè i Segarra (Vilanova i la Geltrú, 1880 - Sabadell, 1967). S'instal·là a Sabadell de jove, on es dedicà al comerç. Portà el negoci del cafè bar El Diluvio, lloc de reunió de militants d'esquerres, republicans i sindicalistes. Va patir represió, presó i exili durant els anys 1910-1920. De l'anarcosindicalisme passà al CRF. El 1931 fou escollit regidor, representant l'ala dura i anticlerical del PRDF. El 1934 fou escollit alcalde. Apartat de l'activitat política durant la guerra, el 1939 s'exilià a França i va retornar a Sabadell l'any següent.

167 «Ahir a Sabadell. Amb motiu de la Diada de la Mare, Victòria Kent pronuncià un discurs, en el qual exaltà l'alt esperit humanista de les dones mares», *La Humanitat*, 8 de maig de 1933, p. 11.

168 «En una festa d'amor. Diada de la Mare», *El Poble*, 7 de maig de 1933, p. 2; «La Diada de la Mare», *El Poble*, 9 de maig de 1933, p. 3; «Diada de la Mare. Grandiós acte oral», *El Poble*, 10 de maig de 1933, p. 2.

— 24 de setembre de 1933. La Lliga i La Emancipación participen en un acte d'homenatge a Jaume Ferrer i Cabra, fundador del Centre Republicà Federal Radical de Vilafranca del Penedès, membre del Partit Federal Ibèric i fundador de la Lliga Laica del Penedès, que tingué lloc a la capital penedesenca. Per la Lliga hi assistiren Fidela Renom, Auxília Janer i Magda Lladó, i per La Emancipación, Joan Domènech. També hi assistiren representants d'entitats i centres polítics d'esquerres de Sabadell, entre d'altres: Jaume Torrella,¹⁶⁹ Esteve Gené¹⁷⁰ i Josep Castellet pel Partit Republicà Democràtic Federal; Terradella i Joan Orobítg del Círcol Republicà Federal; Rocabert i Aurora Navarro per la Joventut Republicana Federal; Arcadi Badia pel Círcol Republicà Federal de la Creu Alta; Alegret pel Centre Republicà Federal de Can Rull; Conesa pel Centre Obrer Republicà Democràtic Federal de la plaça de Barcelona; i Huguet per la Fraternitat Republicana Radical. I el diputat a Corts per ERC, Eduard Layret.¹⁷¹

— 20 d'octubre de 1933. Fidela Renom assisteix a la inauguració del nou estatge del Centre Republicà Fe-

169 Jaume Torrella i Jover (Terrassa, 1880 - Montrejau, 1967). Membre de la Fraternitat Republicana Federal de Terrassa, el 1916 en fou escollit regidor pel PRR. El 1924 s'instal·là a Sabadell, on tenia un comerç de gèneres de punt. Membre del CRF, en fou president del Comitè Polític (1932 i 1933). També formà part del CEP, la Societat Teosòfica Rama Fides, la lògia maçònica Osiris i La Emancipación. Durant la guerra col·laborà amb els serveis d'Assistència Municipal i el 1939 s'exilià amb la família a França. Amic i company polític de Fidela Renom, amb qui a més va compartir refugi a l'exili de Montrejau.

170 Esteve Gené i Sambola (Verdú, 1878 - Sabadell, 1972). Amic de Francesc Layret i ateu, el 1909, amb motiu de la Setmana Tràgica, s'exilià a França amb, entre d'altres, els anarcosindicalistes sabadellencs Enric Mampel i Magí Marcè. Regentava el Bar Estevet a la plaça del Mercadal nou i acabà militant a Fraternitat Republicana Radical. Durant la Segona República fou un actiu propagandista i col·laborador del diputat a Corts Eduard Layret, federal adscrit al grup d'ERC. Durant la Guerra Civil presidí Izquierda Republicana de Sabadell. Després de la guerra s'exilià a França. Amic de Fidela Renom i de la seva família.

171 «Excursionisme», *El Poble*, 24 de setembre de 1933, p. 3; «Festa d'homenatge», *El Poble*, 28 de setembre de 1933, p. 2; «En memòria d'un bon republicà», *L'Opinió*, 27 de setembre de 1933, p. 18.

Sabadell, 1934

Fidela Renom amb els seus alumnes de la Guarderia Laica.

AHS-FONS ANDREU CASTELLS PEIG

deral Català de Manresa, com a representant del Grup Femení, acompanyada d'Aureli del Campo, en nom del CRF de Sabadell.¹⁷²

— 24 d'octubre de 1933. Conferència «La dona i les seves noves activitats», a càrrec d'Àngela Graupera, al local de la Unió Socialista de Catalunya. Presentada per Fidela Renom, que glosà la necessitat imperativa que tenia la dona d'adaptar-se a les noves possibilitats.¹⁷³

— 5 de novembre de 1933. Conferència de la professora Francesca Rovira, directora del Museu Pedagògic Experimental de Barcelona, amb el títol «Els drets i deures de les dones», a la seu del Centre d'Estudis Psicològics.¹⁷⁴

Aquesta activitat de la Lliga Laica Femenina continuà essent igual d'intensa i diversa, una vegada Fidela Renom ja havia estat escollida regidora, al llarg del 1934:

El febrer de 1934 diferents entitats de Sabadell organitzen una subscripció popular per fer una placa d'homenatge al president Macià, mort el 25 de desembre del 1933. Entre les persones que van fer donatiu en representació de la Lliga Laica Femenina hi figuraven Fidela Renom, el seu marit Joan Romeu i els seus tres fills Joan, Mateu i Enric.¹⁷⁵

Amb motiu de les festes organitzades per commemorar el tercer aniversari de la proclamació de la República, la Lliga fa un donatiu de 25 pessetes per al dinar dels asilats de l'Hospital i la Casa de Beneficència.¹⁷⁶

172 «Inauguració oficial del Centre Republicà Federal Català», *El Dia*, 14 d'octubre de 1933, p. 6.

173 R. «Una conferència memorable. "La dona i les seves noves activitats"», *El Poble*, 29 d'octubre de 1933, p. 1.

174 «Notícies diverses», *El Poble*, 5 de novembre de 1933, p. 3.

175 «Subscripció pro-placa Francesc Macià», *El Poble*, 21 de febrer de 1934, p. 1.

176 En una carta del 22 de març de 1934 signada per Aurora Farràs com a vicesecretària de l'entitat, aquesta declina d'organitzar cap acte de caràcter polític, amb l'argument que es tracta d'una associació de l'àmbit cultural i educatiu, i precisant que «la major part d'associades pertanyen ja a altres entitats polítiques i d'esplai...» (AHS. Fons de Governació, «Festes 14 abril», exp. 26/1934, AMH 2290/10).

El 5, 6 i 8 de maig de 1934 la Lliga, sota la presidència de Rita Enrich,¹⁷⁷ organitza de nou la Festa de la Mare a Sabadell. La publicitat d'aquesta jornada es va fer amb un programa imprès que estava encapçalat per un text de l'historiador i arxiver municipal Miquel Carreras i un dibuix de l'artista sabadellenc Antoni Climent. Es convidà l'alcalde Magí Marcé i tota la corporació municipal a participar dels actes. El programa era molt divers, amb activitats per a infants i adults i l'actuació de la Banda Municipal, que van demanar a l'Ajuntament que la cedís gratuïtament. En aquests actes hi van participar altres entitats culturals i recreatives de Sabadell, com les corals de El Ciervo, els Gelats, la Industrial i Nova Estrella. La festa es va inaugurar el dia 5 amb el llançament de proclames per damunt de la ciutat a càrrec d'uns aparells d'aviació cedits per l'Aero Club de Sabadell i del Vallès. El dia 6 al matí van tenir lloc, al Teatre Principal, unes conferències amb la participació principalment de dones republicanes significades en la lluita feminista, cultural i pedagògica de la ciutat i del país, entre d'altres: Aurora Navarro, Maria Baldó, Núria Montserrat i Oromí i Margarita Nelken, una de les tres primeres dones diputades a les Corts republicanes espanyoles de 1931. Al migdia tingué lloc el Festival al pati de la casa de la Beneficència, amb concert de la Banda Municipal i de les corals, i l'assistència de les autoritats; a la tarda, el Festival al Bosc de Can Feu, amb un enlairament de globus, jocs per a la mainada i sardanes al Pla de l'Amor; a la nit, finalment, representació teatral al Círcol Republicà Federal.¹⁷⁸ D'aquesta jornada se'n feren ressò els diaris barcelonins.¹⁷⁹

177 Rita Enrich i Argemí (Sabadell, 1894 - ?). Segona presidenta de la Lliga Laica Femenina, a partir del moment en què Fidela Renom assumí la regidoria d'Assistència Social al febrer de 1934, amb la qual va col·laborar intensament fins a l'esclat de la guerra. Va presidir la Secció Femenina del Casal Català d'Esquerra (ERC) i també formà part de la societat teosòfica Rama Fides.

178 AHS. Cultura, Secció Societària, Festivitats, «Festa de la Mare. Lliga Laica Femenina». AMH 1897/14, expedient 14/1934.

179 *El Diluvio*, 8 de maig de 1934, p. 23; «Sabadell. Diada de la Mare», *La Humanitat*, 9 de maig de 1934, p. 2.

Maig de 1934

Anvers i revers d'un petit recordatori del Dia de la Mare, amb una il·lustració d'Antoni Climent i un text de Miquel Carreras i Costajussà.
JSP

La Lliga, durant aquesta etapa, estava molt implicada en l'organització d'actes civils, laics i polítics en defensa dels valors republicans. Tant és així que, l'abril de 1933, amb la suspensió dels actes de celebració del segon aniversari de la Segona República per part del govern espanyol, amb l'excusa d'evitar conflictes anticlericals, Fidela Renom, en nom de la Lliga, envià un telegrama de queixa al president Manuel Azaña.¹⁸⁰ Sovint també donaren suport a diferents esdeveniments

¹⁸⁰ «Notícies diverses», *El Poble*, 4 d'abril de 1933, p. 3.

FESTA DE LA MARE

Sabadell, 6 maig 1934

Volguda mare:

Avui, que és la Festa de la Mare, és el dia més escaient per a dir-te que t'estimo amb tot el meu cor, i que estic content i orgullós d'ésser fill teu, tant que, si no et conegués i hagués de triar Mare, t'escolliria a Tú entre totes.

I encara haig de dir-te que desitjo que visquis molts anys, perquè així Tú, puguis ajudar-me i guiar-me, fins que sigui home i jo pugui assistir-te prendre cura de Tú i alegrar-te en la teva vellesa, tornant-te, així, una petita part de l'amor i beneficis que et dec.

REDÓS'S REGINALDO IMPRESSORS - SABADELL

i accions que duïen a terme els governs espanyol i català en diversos àmbits de la política pública i s'impliquen i participaren en actes socials organitzats per entitats lliurepensadores del país. Així, i com a mostra d'aquest compromís, l'11 de març del 1934 la Lliga assisteix, conjuntament amb La Emancipación, el CEP i altres centres polítics del Vallès, al primer enterrament civil que es feu a Castellar del Vallès, en homenatge a Joan Vilatersana,¹⁸¹ i el 27 de juny de 1934, també con-

¹⁸¹ «Notícies diverses», *El Poble*, 17 de març de 1934, p. 3.

juntament amb les entitats sabadellenques La Emancipación, Lògia Osiris i el CEP, assistí a l'acte de col·locació de la primera pedra al Monument a Francesc Ferrer i Guàrdia a Barcelona.¹⁸² L'agost d'aquest mateix any la Lliga feu un donatiu ben simbòlic al Dispensari Municipal: un bust representant la República.¹⁸³

El 1934 l'escenari canvià arran de la convocatòria de les eleccions municipals del 14 de gener. Fidela Renom recollia el fruit de la seva lluita civil dels anys anteriors, i la seva politització la portà primer a ser candidata de la llista del PRDF en coalició amb ERC i USC, i tot seguit a ser escollida regidora. A partir d'aquest moment la seva activitat política no farà altra cosa que seguir donant cobertura institucional a les propostes de la Lliga Laica Femenina, ara presidida per Rita Enrich, que també era la presidenta de la Secció Femenina del Casal Català d'Esquerra (ERC).

A més de les dones implicades en el seu funcionament, la Lliga Laica Femenina comptà amb el suport de companys i familiars afins als cercles republicans i lliurepensadors de Sabadell. Un dels més destacats va ser Joan Sala i Rovira,¹⁸⁴ un bon amic de Fidela Renom, que aquests anys treballà colze a colze amb les membres de la Lliga. Va tenir una participació molt activa en l'organització de la Festa de la Mare de maig de 1934, assumint les tasques de secretari de la comissió organitzadora. Joan Sala va ingressar al CRF el

1929, fou designat president de la Joventut Republicana el 1934 i militava al Partit Republicà Democràtic Federal.¹⁸⁵ Tenia moltes amistats que acabarien militant al POUM: Ricard Simó, Antoni Sala, Joan Bartomeu i Josep Vall. Tothom li reconeixia molt bones qualitats d'orador i eloqüència i per això molt sovint el cridaven per fer les gloses dels difunts en les cerimònies laiques d'enterraments civils i també esdevingué col·laborador de Ràdio Sabadell i Ràdio Barcelona. Per la Festa Major de Sabadell del 1934 la secció de Cultura de la Joventut Republicana Federal organitzà una exposició de retrats i caricatures de polítics i membres del CRF, a càrrec de l'artista sabadellenc i consoci del CRF Antoni Climent,¹⁸⁶ que s'instal·là a la sala d'exposicions del Círcol, del 4 al 19 d'agost. En el catàleg de mà d'aquesta exposició hi consta que Fidela Renom també hi tenia la seva caricatura. L'historiador i arxiver Miquel Carreras batejà a Joan Sala com «L'home inquiet» en un homenatge que li feren els seus companys, el 14 de març de 1936.¹⁸⁷

Durant el període en el qual Fidela Renom i els altres companys de consistori foren destituïts dels seus càrrecs a l'Ajuntament de Sabadell pels Fets d'Octubre de 1934, la Lliga Laica Femenina seguí exercint les seves tasques d'assistència social, quant a la vetlla als malalts pobres, al funcionament de les guarderies...¹⁸⁸ Aquell mateix mes, arran de la revolució d'Astúries i

182 «Ahir fou col·locada la primera pedra del monument a Ferrer i Guàrdia», *La Humanitat*, 28 de juny de 1934, p. 12.

183 *Revista de Sabadell*, 7 d'agost de 1934.

184 Joan Sala i Rovira (Manresa, 1909 - Sabadell, 1997). Agent comercial. Membre de la Joventut Republicana Federal del CRF i estret col·laborador de la Lliga Laica Femenina, on esdevingué amic de Fidela Renom de per vida. Amb l'esclat de la guerra s'afilià a ERC i a la CNT. Voluntari a una columna del POUM, aviat fou promocionat i destinat al Comissariat de Propaganda de la Generalitat. Bon orador, feia discursos i arengues als soldats en centres de reclutament i sovint feia de teloner en mitings del president Companys. Al final de la guerra fou mobilitzat al front del Segre, on va ser ferit. Exiliat el 1939, retornà a Catalunya, on hi havia deixat la família, a finals de 1941: va ser detingut i empresonat uns mesos al camp de concentració de Reus. Al tardofranquisme ajudà Fidela Renom en la seva acció en defensa de la vellesa.

185 DEU (2017a), p. 281.

186 Antoni Climent i Cascante (Sabadell, 1908-1968) esdevingué un il·lustrador habitual dels cercles republicans sabadellencs. També fou l'autor de diverses il·lustracions de propaganda antifeixista durant la Guerra Civil, i els seus dibuixos foren publicats al *Full Oficial*, editat pel Comitè del Front Popular i Organitzacions Obreres, i al setmanari *Impuls*, del POUM.

187 AHS. Fons Ricard Simó i Bach. Dossier biogràfic de «Sala i Rovira, Joan», AP 90/1); AHS. Governació. «Varis referents a l'alcaldia», AMH 2294/13, exp. núm. 101/1934; FBC. Fons Miquel Carreras i Costajussà. Programa de mà de l'exposició, A002/303; Testimoni oral de Joan Sala i Pedrós.

188 L'Ajuntament abonà a la Lliga una quantitat de diners en concepte de despeses pels serveis de vetlla a malalts pobres que duïen a terme (AHS. Governació. Alcaldia, 1935. «Alcaldia: extractes de les resolucions preses per l'alcalde gestor: 1934-1935», AMH 2297/1, expedient 6/1935).

Sabadell, 1935

Guarderia Laica del carrer de Maria de Bell-lloc, 2. A la dreta, amb una nena en braços, Fidela Renom..

AHS-FONS ANDREU CASTELLS PEIG

de forma discreta, la Lliga Laica Femenina de Sabadell acollí nens refugiats d'aquelles terres dient que venien de famílies catòliques.¹⁸⁹ Un temps després, el 5 de maig de 1935, la Lliga, sota l'impuls de Rita Enrich i Auxília Janer, tornà a programar la Festa de la Mare, no tan lluïda com en els dos anys anteriors. L'acte central va tenir lloc al Bosc de Can Feu, amb l'actuació de la Banda Municipal, i altra vegada els cabals que es recollien van revertir a la Beneficència municipal.¹⁹⁰

En tots aquests anys la Lliga Laica competí, políticament i socialment, amb l'Acció Cívica Femenina de la dreta catalanista local, contrària a l'escola única laica que volia implantar el govern de la República.

Amb la victòria del Front d'Esquerres a les eleccions del febrer de 1936, les tornes canviaren de nou al govern municipal i els col·lectius d'esquerra reactivaren la seva activitat política a la ciutat. El febrer de 1936 la Lliga, altra vegada amb el suport actiu de Joan Sala i Rovira, impulsà un important acte d'homenatge als Vells a la seu del CRF, en el qual hi participaren el publicista i secretari de la presidència de la Generalitat de Catalunya, Joan Alavedra, l'escriptor Armand Obiols i l'exdiputat del PRDF a les Corts republicanes Joan Ferret, entre d'altres.¹⁹¹ Per altra banda la Lliga seguia compromesa amb l'ensenyament a través de les seves guarderies infantils, i sabem, per exemple, que l'abril de 1936 Maria Mampel¹⁹² consta com a treballadora d'aquesta entitat, on fa d'auxiliar de guarderia. Per veïnatge és molt probable que treballés a la guarderia de la Fidela Renom, a la Creu Alta.

189 Aquesta solidaritat envers els refugiats es repetirà, més contundentment, durant el període de la Guerra Civil.

190 AHS. Cultura. Banda (cessions gratuïtes). «Cessió Banda Municipal per a la Festa de la Mare», AMH 1902/38, expedient 38/1935.

191 JSP. «Joventut Republicana Federal homenatja als Vells del Casal». Programa de mà.

192 Maria Mampel i Martí (Sabadell, 1906 - Caracas, ca. 1985). Veïna de la Creu Alta. La seva família era de tradició esquerrana i llibertària. Durant la Segona República fou auxiliar de guarderia. Exiliada a Caracas, manifestava —a través de la correspondència dels anys 1970 amb la família Castells-Campanales— l'admiració per la feina feta per Fidela Renom.

El maig del 1936 la Lliga Laica Femenina, encara sota la presidència de Rita Enrich i amb la Fidela Renom de regidora en actiu, tornà a organitzar la Festa de la Mare, un esdeveniment que va atraure fins i tot a la premsa barcelonina pel seu interès i impacte social, tal com recull l'entrevista que els feu a ambdues la periodista Carme Perarnau, a *El Diluvio*, el maig de 1936. En aquesta entrevista Rita Enrich explicava que una de les finalitats de la Lliga Laica era que la Generalitat s'acabés fent càrrec dels serveis que elles estaven oferint i aleshores podrien dedicar els seus esforços i activitats a altres obres en profit de la ciutadania. Gràcies a aquesta entrevista sabem que la Junta de la Lliga en aquest moment estava formada per Rita Enrich (presidenta), Maria Mampel, Maria Gispert, Josefa Fainé, Aurora Gelabert, Maria Cadena i Carme Armengol.¹⁹³

Amb l'esclat de la Guerra Civil, les coses començaren a canviar en la dinàmica i funcionament de la Lliga. Ja el juliol de 1936, aquesta entitat havia fet una crida a les dones associades perquè ajudessin en l'assistència dels ferits ocasionats pels darrers esdeveniments de Barcelona, arran dels enfrontaments amb els sollevats que havien donat suport a la rebel·lió militar. Aquestes demandes d'ajut eren tant cap a dones formades en el Cos d'Infermeres Laiques com a d'altres dones que poguessin contribuir amb altres tasques de suport. Així mateix, i malgrat el canvi del govern municipal esdevingut l'octubre de 1936 —arran de la nova composició, fruit del decret de la Generalitat de reordenament de la vida municipal de Catalunya—,¹⁹⁴ la Lliga Laica seguí funcionant i les seves actuacions es veieren cada vegada més influïdes pel transcurs dels esdeveniments i, més especialment, per l'arribada constant a Sabadell de refugiats procedents de zones ocupades per l'exèrcit franquista arreu d'Espanya.

Durant els anys del seu funcionament, però sobretot durant els moments primers del conflicte i durant tot el decurs de la guerra, la Lliga feu regularment donatius econòmics a recaptés populars que organitzaven

193 Carme PERARNAU DE BRUSE. «Liga Laica Femenina», *El Diluvio*, 7 de maig de 1936, p. 14-15.

194 *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya*, 11 d'octubre de 1936, p. 140.

23 de febrer de 1936

Programa de mà de l'Homenatge als Vells
impulsat per la Lliga Laica Femenina al Círcol Republicà Federal,
amb la participació de Joan Sala i Rovira, Joan Ferret,
Joan Alavedra i Armand Obiols.
JSP

CÍRCOL REPUBLICÀ FEDERAL

Dia 23 febrer 1936

JOVENTUT
REPUBLICANA
FEDERAL

HOMENATJA ALS VELLS DEL CASAL

PROGRAMA

Matí a les 11 en punt:

ACTE ORAL D'HOMENATGE

a càrrec de

J. SALA ROVIRA, president de la Joventut
J. FERRET NAVARRO, en representació del Partit
JOAN ALAVEDRA, publicista

Nit a dos quarts de deu:

Magne esdeveniment artístic

a càrrec de la **Secció Artística** del Casal, amb la cooperació de
Laura Cassó - Dolors Ribas - Antònia Sampé - J. Grau

1. Parlament d'obertura versant sobre l'obra realitzada pel poeta
dels humils Ignasi Iglesias, a càrrec d'**Armand Obiols**

2. Es posarà en escena l'obra realista en 3 actes

ELS VELLS

REPART:

URSULA	Laura Cassó
SUSAGNA	Dolors Ribas
ENGRACIETA	Antònia Sampé
JOAN	Ricard Bernat
VALERI	Lluís Sala
AGUSTINET	Francesc Gispert
CHALET	Josep Girbau
OLAGUER	Joaquim Iserta
JERONI	Pere Vilargunté
PERE	Ramon Balagueró
MINOT	Domènec Cornet
BORRA	Lluís Bernat
EL TÍ	Tomàs Roca
CALDERÍ	J. Grau
ROVELLAT	Manuel Puiguriol
BADÓ	Francesc Núñez

3. **ACTE DE CONCERT** a càrrec de

ANTONIA SAMPÉ i J. GRAU
(triple còmica) (bariton)

Honoreu amb la vostra presència als

VELLS DEL CASAL

diverses entitats per cobrir les necessitats del front i de la població desvalguda, com per exemple pro víctimes del feixisme, on també hi col·laborà La Emancipación. D'aquests donatius també en tenim constància de personals fets per la pròpia Fidela Renom, per exemple donacions de roba per als hospitals de sang del front i a la Comissió d'Afers del front del POUM — els seus dos fills grans hi militaven—, entre altres.

El gener de 1937 el *Full Oficial* es feia ressò d'una conferència a Ràdio Sabadell que feu «una companya de la Lliga Laica Femenina» amb el títol «L'any nou i els infants», on parlà dels nens i del paper de les dones en aquells moments difícils.¹⁹⁵

L'agost de 1937 la revista *Companya*, de marcat caràcter propagandístic, feminista i antifeixista, es feia ressò de la inauguració d'un petit Casal d'Amigues de *Companya*, les quals organitzaren un festival per recaptar diners per als hospitals de sang. En aquest grup hi constava, com a membre de la Lliga Laica Femenina, Elvira Mas, juntament amb altres companyes d'ERC, PSUC, Ateneu Sindicalista, PRDF, UGT i SRI.¹⁹⁶

La imatge i el paper de la dona dins la societat pels quals lluitaven i treballaven aquestes dones sabadellenques de la Lliga Laica Femenina responien a uns criteris i uns conceptes feministes, que sempre van ser molt vius i presents en el pensament i la voluntat de Fidela Renom i les seves companyes i amigues republicanes. Ella, en els seus nombrosos manuscrits posteriors i durant tota la seva vida, sempre aixecava el cap per reivindicar el paper de la dona ja fos dins la família, en la política, en les institucions, en l'atenció a la infància o a la vellesa.¹⁹⁷

¹⁹⁵ *El Full*, 2 de gener de 1937.

¹⁹⁶ «Les activitats de les dones antifeixistes de Sabadell», *Companya*, 1 de setembre de 1937, p. 2.

¹⁹⁷ FBC. Fons Família Izard-Llonch. Correspondència entre Fidela Renom i Maria Teresa Gavarró i notes manuscrites, 1978-1984.

Sabadell, 14 d'abril de 1931

La proclamació de la República des del balcó de l'Ajuntament.

AHS

El segon Ajuntament republicà. Regidora d'Assistència Social

6

Antecedents. El primer govern municipal de la Segona República

La proclamació de la Segona República el 1931 i el procés revolucionari que desvetllà la rebel·lió militar feixista del 1936 són els extrems que abracen un període en què es produeix un procés històric d'oposició i contrapunt a les hegemonies polítiques, socials, econòmiques i religioses que van protagonitzar el primer terç del segle XX. Així s'entenen el pòsit i l'eclosió del republicanisme, el cooperativisme, el laïcisme, la innovació cultural dels medis obrers i menestrals, els nous corrents de pensaments psicològics, metafísics i de llengua universal —espiritisme, teosofia, esperantisme...—, com també la propagació intensa de l'anarquisme, el comunisme i el socialisme, com a dinàmiques que protagonitzaren aquests anys convulsos plens d'utopies i contradiccions.

En el panorama polític de la ciutat i del seu govern, aquests sectors socials obrers, populars i menestrals havien alimentat, a marxes forçades, l'alternativa republicana que acabà obtenint el poder arran de les eleccions municipals de l'abril del 1931.

Les primeres eleccions democràtiques del 12 d'abril van esdevenir plebiscitàries arreu del país, amb el triomf generalitzat de les esquerres republicanes, com passà a Sabadell. La constitució del nou consistori municipal reflectia una nova hegemonia política en una ciutat un terç de la població de la qual, gairebé 16.000 persones, eren obrers, majoritàriament del sector tèxtil, en un context industrial i econòmic que es trobava en franc alentiment. Sabadell era una de les grans ciutats catalanes, rondant els 46.000 habitants.

L'acció prioritària del nou govern municipal republicà fou la de l'àmbit de la cultura: el foment i la construcció d'escoles públiques de primària, la constitució del Museu local, la creació de l'Escola de Municipal de Música i l'edició de llibres com *El problema de l'ensenyança primària a Sabadell* (1931), els *Elements d'Història de Sabadell* (1932), ambdues obres de Miquel Carreras, i el *Llibre de la llei i de la ciutadania* (1933), editat per la Comissió de Cultura. Uns llibres que servien de guiatge i pràctica per al desenvolupament de la política cultural i d'educació cívica del consistori i per difondre els nous valors republicans entre la població.

DAVANTERA

Catalunya exponent màxim

Mantes vegades els nostres homes han dit, i s'ha repetit per altres de les demés terres hispàniques, que Catalunya era el baluard de la República.

Ha estat el nostre Macià, l'heroi espiritual que ha embolcallat el Parlament de Madrid lent-lo vibrar d'una manera saludable la tarda històrica del dia 4.

Però hi ha més encara. Hi ha la realitat viva del nostre poble aglutinada sota el guiatge de l'espiritualitat immortal del cos inanimat, que com vigia expert reposa a la plaça de la Fe en el cementiri nou de Barcelona.

Aquella afirmació seva esdevinguda històrica, de què si la República perillava seria aci, Catalunya, on seria defensada, comença a modelar-se i agafar cos pleròtic en aquests moments d'una responsabilitat extremada en que comença una creuada per a la reconquesta d'aquella República proclamada el 14 d'abril de 1931 que està a punt de quedar desfigurada.

L'imponent míting del diuenge passat a la Monumental de la capital catalana, davant d'un públic difícil de senyalar-ne la seva quantitat, posa en peu de guerra la democràcia catalana que, amb la senyera ben alta crida a les esquerreres d'Ibèria, les més altes representacions de les quals feren oír llurs veus a tots els àmbits de la República.

Les dretes, i senyaladament les catalanes, genuïnes representants aci de les que han assolit el triomf mixtificat a les Corts de la República, han atacat i ataquen aquest acte de redreçament esquerrà. N'han copsat tota la importància, i per això l'ataquen.

Però és endebedes. Davant la fervor republicana i honestament i sincerament esquerrana de les rellevants figures que hi parlaren que eren com la continuació de l'enorme multitud allí aplegada i de la que d'arreu escoltava aplaudint i assentint escoltant la ràdio, no hi pot haver res que ho deturi.

La República serà altra vegada portada pels camins que la revolució pacíficament impulsada senyalà ara fa tres anys, perquè Catalunya és intensament republicana i netament esquerrana. Tots en pen i, com digué Azaña, no per defensar-se sinó per atacar.

Partit Republicà Democràtic Federal
en coalició amb
Esquerra Republicana de Catalunya
Unió Socialista de Catalunya

Avui, a dos quarts de set de la tarda, en el
TEATRE PRINCIPAL

Míting femení

de propaganda electoral, en
el que hi prendran part:

FIDELA RENOM
AURORA FARRÁS
FRANCESCA VERGÉS
GAVINA VIANA

Inconsciència o cinisme?

La política tortuosa del «Diari de Sabadell» ha arribat ja a tal punt, que hom no pot llegir les seves planes sense preguntar-se si els seus redactors són inconscients o cinics.

Amb motiu de la dolorosa mort del que fou gran patriota i primer President de la Catalunya recobrada En Francesc Macià, escrivia amb una naturalitat esferidora: «Fins ara, fins aquesta hora trista de Catalunya, poc s'havien donat compte de la gran significació del President de Catalunya: ha calgut aquesta cruel realitat, ha calgut la gran separació perquè enagués la bena dels ulls, perquè s'esvaís el petit detall de les circumstàncies, per veure en el fons, per veure en la pregona intimitat, tota l'augusta majestat de l'Il·lustre President que acua de morir. Al llegir aquestes ratlles recordàrem amb indignació la baixa campanya del «Diari» cunyor de la venerable figura de Macià, que anava des de la ironia tallant fins a l'insult més o menys encobert, donant, àdhuc, acollida en les seves planes a tot el que podia ferir-lo en el més íntim, com per exemple les xavacnades de l'infel·lic Sanahuja. Tant arribà a distingir-se en els seus atacs que fins i tot li meregués els honors de la reproducció d'un editorial en les planes del portanveu de la F. A. L., «Solidaridad Obrera».

Ara, amb motiu de les eleccions municipals, deia textualment en un seu editorial: «Al nostre entendre, cal que aquests homes — referint-se als candidats a consellers municipals — reunixin, com a qualitat elemental, la doble condició de catalanistes i republicans, per a que aquestes dues condicions han d'informar necessàriament la política del municipi, tant pel que afecta a la política interior com exterior. Si alguna candidatura que aspiri a obtenir el favor del sufragi té alguna falla en aquest sentit, creiem que la ciutat ha de refusar-la». Al llegir semblant cosa, creguem que els seus amics del «Centre Català» s'havien retirat de la candidatura anti-republicana i d'un catalanisme molt dubtós, integrada per carlins, mauristes i ex-pupils. La nostra sorpresa ha estat gran quan hem constatat que els «catalans nacionals» del «Centre Català» formen part de la referida candidatura. A veure ara si el «Diari de Sabadell» pretén convence'ns de que el catalanisme integral està en les files dels carlins, cosa que a nosaltres ja no ens immutaria, doncs pel col·lega creiem que no hi ha res inversemblant. Esperem, no obstant, amb interès, veure quina candidatura aconsella l'enigmàtic «Diari de Sabadell».

CATALANS: SAPIGUEM
SALVAGUARDAR LA NOSTRA TERRA DE LA REACCIÓ D'ARRÈU D'ESPANYA.

Partit Republicà Democràtic Federal
en coalició amb

Esquerra Republicana de Catalunya
i Unió Socialista de Catalunya

N.º 1 Candidatura per a Consellers Municipals

FRANCESC TOMÀS SOLER (federal)
JOAN CAMPS CAUCENILLAS (federal)
SALVADOR SARRÀ SERRAVALS (esquerra)
MAGÍ MARCÉ SEGARRIA (federal)
FRANC MARCET BANASCO (esquerra)
MANUEL FARRIÀS BARÓ (socialista)
FIDELA RENOM SOLER (federal)
LLUÍS COSTA FARRÉ (federal)
GASPAR ARAGAI DAVI (esquerra)
JOAN PUIG PUJOL (federal)
JOAN MIRALLES ORRIT (federal)
VICENÇ BALAGUÉ ALAS (esquerra)
RAMON SIERRA GURU (esquerra)
JOSEP VICENTE CASO (federal)
JOSEP SORRIBAS VANGELL (esquerra)
JOAN LLADÓ MATES (federal)
JOAN OROBTG JULIANA (federal)
JOAN MORRAL PELEGRÍ (federal)
ANIGET ALTÉS HOMES (esquerra)
PERE GARCIA GONZÁLEZ (federal)
FRANCESC GASSÓ MARTÍ (socialista)
JOSEP SOLER VERGÉS (esquerra)
EMILI TINTÓ FARRÉS (federal)
JOAN BAULENAS MAÑOSA (federal)

Dones liberals sabadellenques

Unes dames molt amables recorren les llars de les persones humils demanant el vot. Malparlen dels esquerrans; diuen que per culpa d'ells no hi ha feina; que la religió és persecució; que mentre ells governin anirem tan malament. ¡Poques vergonyes!

¡Han vingut mai espontàniament a casa vostra quan us hi ha mancat pa? ¡Què us haurien dit quan en govern de dretes la vida s'encariava, ajudaven la guerra del Marroc i facilitaven la dictadura si els haguéssiu demanat el vot a elles? A llur casa només si pot anar a demanar caritat. En canvi a casa nostra hi vénen a prendre la força per a llurs conveniències i per a les seves ambicions. ¡Poques vergonyes!

Aquestes dames són les mateixes que us han intimidat per que els vostres homes no anaven a les processons; són les que, subtilment, sense pietat, s'han interessat per llevar el treball dels vostres homes, que, obeint a llurs convencions, no predicaven el que als seus els convenia; són aquelles devotes que per a assegurar-se el benestar a l'altre món no han reparat en destruir la intimitat de les famílies i la fraternitat matrimonial. ¡Poques vergonyes!

La feina que us expliquen que manca, ells, que tenen el diner, l'han porsitzada perquè s'estan de fer res, perquè retenen les coses.

No en tenen prou d'engrandir la misèria quan els sembla propici, sinó que després, devotament, en fan culpable als altres. I al capdevall us amenacen en mantenir-la sino obeïu a llur prec dolíssim. ¡Poques vergonyes!

El que la llibertat de pensar i obrar respectuosament com hom vulgui, sigui persecució religiosa, és curiós i ofensiu. El que ara no us puguin fer fer els vostres homes el que plagui a llurs interessos en nom de Déu, sigui persecució religiosa, és irritant i intolerable.

Les esquerreres de què us malparlen són les que us han donat el vot perquè ajudeu els destins de la civilització, són les que defensen la pau i la seguretat de tots.

Les esquerreres, que han fet que un home sigui respectat pel que és i no pels diners que té, les que han ajudat a què fruíssiu les poques millores socials d'avui i han maldat i malden per a assolir majors seguretats en l'assistència social i en la cultura.

Aquestes esquerreres no us demanen la religió que professeu, ni juguen amb la vostra feina, que és el vostre suport sagrat, ni us amenacen per res. Tot el que patrocinen és el que us convé, el que farà als vostres fills com cal, que no siguin ni joguines de la F. A. L. ni del somriure maquiuèlic de l'amo; homes de cultura, de

10 de gener de 1934

Portada d'El Poble,

amb els anuncis

de la candidatura

municipal

del Partit Republicà

Democràtic Federal

en coalició amb ERC i USC,

en què hi figura

Fidela Renom.

I del míting femení

que tindria lloc

al Teatre Principal

aquell mateix dia,

amb la participació, també,

de Fidela Renom.

AHS

També foren rellevants les actuacions dins del programa de Sanitat i Assistència: creació del Parc de Desinfecció, reorganització del Consultori de Puericultura i Maternologia —que incloïa la constitució d'un cos d'infermeres llevadores— i la creació del Dispensari de Rontgenologia i Terapèutica Física. Les regnes de moltes d'aquestes actuacions seran agafades, a partir del gener de 1934, per la nova regidora Fidela Renom. El primer Ajuntament republicà de l'alcalde Salvador Ribé ja havia impulsat millores pressupostàries en aquests serveis de Beneficència i Assistència Social i així se'n recollien els fruits i se'ls donà l'impuls definitiu.¹⁹⁸ Tot aquest treball administratiu del nou consistori republicà tingué un pal de paller en la tasca rigorosa duta a terme pel secretari municipal Josep Altura, antic militant del Centre Català i d'Acció Catalana.¹⁹⁹

Un dels punts clau del full de ruta d'aquest nou govern municipal fou el del laïcisme, com es manifestà en el discurs del consistori sortint que passà el relleu als nous regidors escollits a les eleccions municipals del 14 de gener de 1934: laïcisme, ètica política, estimació per la terra i guiatge amb els valors republicans per endavant són el llegat de la primera obra republicana local dirigida per l'alcalde Salvador Ribé, qui cedí el relleu al nou alcalde Magí Marcè, el cafeter del bar El Diluvio, històric local situat a la carretera de Barcelona cantonada amb la carretera de Molins de Rei, on s'hi reunien republicans i sindicalistes, ambdós veterans membres del CRF.

198 Les dotacions econòmiques recollides al Pressupost de despeses i ingressos del 1933, editat per l'Ajuntament de Sabadell, ja revelaven l'interès polític d'aquest camp d'actuació pública assistencial —auxilis mèdicofarmacèutics i institucions benèfiques municipals— i també de suport a l'ensenyament i l'esbarjo dels infants —institucions escolars—: metge tocòleg, 3.000 ptes.; consultori, 15.000 ptes.; subvencions per a guarderies, 7.000 ptes.; Lliga Higiene Escolar, per a colònies escolars, 15.000 ptes. (AHS).

199 Josep Altura i Pujada (Sabadell, 1885 - Santo Domingo, 1946). Escriptor i col·laborador del *Diari de Sabadell*. Empleat de l'Ajuntament (1906-1912), s'hi reincorporà interinament l'agost de 1930. El 16 d'abril de 1931, arran de la proclamació de la República, fou nomenat secretari municipal, càrrec que exercí fins al final de la guerra. S'exilià a la República Dominicana i hi treballà com a professor, corrector editorial i periodista.

Les eleccions municipals del 14 de gener de 1934

La coalició d'esquerres formada pel PRDF, ERC i USC va guanyar les eleccions municipals enfront la Unió Ciutadana, la candidatura de coalició de la dreta local formada per la Lliga Catalana, el Centre Català i l'Acadèmia Catòlica i quatre llistes més: Partido Republicano Radical, Bloc Obrer i Camperol, Partit Republicà Radical Socialista i Partit Comunista de Catalunya.²⁰⁰

Candidatura	Vots	%	Regidories
PRDF-ERC-USC	10.666	55,26%	16
UC (Lliga i aliats)	7.123	36,91%	8
PRR	750	3,88%	-
BOC	509	2,63%	-
PRRS	140	0,72%	-
PCC	62	0,32%	-
Blanc	48	0,24%	-

Aquestes foren les primeres eleccions municipals en les quals les dones van poder votar —el sufragi universal s'havia introduït a la Constitució republicana el desembre de 1931 i es va exercir per primer cop a les generals del novembre de 1933— i això es feu notar en les diferents candidatures, amb quatre dones adscrites a diferents partits: Fidela Renom (PRDF-ERC-USC), Rosa Pera²⁰¹ i Assumpció Bracons²⁰² (BOC) i Assumpció Clerch²⁰³ (PRR). La proposta d'incloure Fidela Renom a la llista del PRDF va sorgir del mateix Comitè Polític del CRF²⁰⁴ i va ser una idea defensada des del principi per membres veterans del partit i bons amics

200 «Notícies diverses», *El Poble*, 19 de gener de 1934, p. 3.

201 Rosa Pera i Vallribera (Sabadell, 1907 - Caracas, ?), era teixidora i treballava a cal Llorens i Torra.

202 Assumpció Bracons i Regàs (Sabadell, 1906 - ?), era teixidora i treballava a cal Morral Roca.

203 Assumpció Clerch i Comas (Sabadell, 1882 - ?). Comerciant de confecció (successora de Ramon Serra Llambés). Propietària de set cases a la ciutat.

204 «Notícies diverses», *El Poble*, 6 de desembre de 1933, p. 2.

Febrer de 1934

Salvador Ribé,
primer alcalde república
de Sabadell (1931-1933)
i Magí Marcé,
acabat d'escollir alcalde
el gener de 1934,
al peu del monument
a Francesc Pi i Margall,
obra de l'escultor
sabadellenc
Camil Fàbregas,
al pati del Círcol
República Federal.
AHS-FONS ANDREU CASTELLS
PEIG

de Renom, entre ells Jaume Torrella, Miquel Domènech²⁰⁵ i el seu cunyat Arcadi Badia.²⁰⁶

Entitats com La Emancipación i la Lliga Laica Femenina van ser rellevants per a promoure el vot de les dones. De la intensa campanya electoral, cal destacar el míting femení celebrat el 10 de gener al Teatre Principal, amb Aurora Farràs, Maria Garcia,²⁰⁷ Fidela Renom, Francesca Vergés, Gavina Viana i Maria Dolors Bargalló. L'acte, presidit per Rita Enrich (ERC), comptà amb la representació de totes les seccions femenines dels partits de la coalició.²⁰⁸ Fidela Renom també va participar en altres mítings amb els seus companys del CRF, com el que es va fer al Cafè Paral·lel, l'endemà 11 de gener, conjuntament amb Feliu Prats, Josep Solsona, Aureli del Campo, Manuel Farràs,²⁰⁹ Joan

Ferret,²¹⁰ Magí Marcè i Joan Mora.²¹¹ I el que s'organitzà al Círcol Republicà de la Creu Alta el 13 de gener, conjuntament amb Gaspar Aragay,²¹² Vicenç Balagué, Aureli del Campo, Joan Ferret, Joan Fronjosà, Magí Marcè, Joan Mora i Gavina Viana.²¹³ Tal com recordava ella, en aquests actes «*sempre deia que la dona devia preparar-se, culturitzar-se per ajudar i donar fe de republicanisme*».²¹⁴ En aquesta campanya també es demanava el vot per a les esquerres per tal d'evitar que la dreta liquidés l'Estatut i que el govern aspirés a una dictadura feixista. En el marc d'aquestes eleccions la Federació Local de Sindicats (FLS), cada vegada menys anarcosindicalista, s'havia apropiat força a ERC. El diari *El Poble*, en aquesta línia, publicà diversos articles sobre la necessitat que les dones participessin en les eleccions i afavorissin el vot d'esquerres.²¹⁵

L'acció municipal de la nova regidora

Per primera vegada a la història de la ciutat l'Ajuntament comptà amb una dona consellera regidora, Fidela Renom, que treballava de cuidadora infantil i d'infermera, i que estampava la seva firma per primera vegada en el llibre d'actes del ple municipal, l'1 de febrer de 1934, amb quaranta-tres anys. El diari *El Po-*

205 Als anys 1930 i sota la presidència del mateix Jaume Torrella, Miquel Domènech era membre fidel de la junta de La Emancipación —n'havia estat president el 1925—, de la qual n'era secretari Gregori Bley, marit de Maria Mampel. Amb la creació de la Lliga Laica Femenina el 1932 en el si d'aquesta societat, de ben segur que s'estrenyeren els vincles d'amistat de Fidela Renom amb tots ells (CASTELLS, 1980, p. 17.34, 19.22, 19.30 i 19.31; AHS. Fons Municipal, Llicències d'Obres, AMH 364, exp. 1931/150 i AMH 420, exp. 1935/805).

206 SIMÓ (1988), p. 190-191.

207 Maria Garcia i Sanchis (L'Olleria, 1882 - Manacor, 1936), teixidora, espiritista i anarquista, molt activa a Barcelona, amb una segona casa al barri de Can Rull, on hi establí una quadra amb teler i bobinadora. Durant la Guerra Civil fou una de les responsables de les Milícies Femenines Antifeixistes i marxà a Mallorca amb el capità Alberto Bayo. Amb quatre altres companyes, va ser capturada, torturada i executada pels militars sublevats, encapçalats pel feixista italià «Comte Rossi».

208 «L'acte d'ahir al Teatre Principal», *El Poble*, 11 de gener de 1934, p. 2.

209 Manuel Farràs i Baró (Trempe, 1899 - Ciutat de Mèxic, 1974). El 1908, de nen, la seva família s'instal·là a Sabadell. De jove fou un destacat ciclista amateur. Va treballar de paleta i després a la indústria tèxtil. Simpatitzant del CRF i militant de la USC, durant la guerra s'afilià al PSUC. Com a membre de la FLS-UGT fou regidor d'Assistència Ciutadana i Sanitat, amb tasques de cura dels refugiats, i coincidí amb Fidela Renom. L'agost de 1938 esdevingué alcalde. El 1939 s'exilià a França i va acabar internat al camp de concentració de Bram. El 1940 marxà amb la família a Mèxic, on participà en la creació del Partit Socialista Català.

210 Joan Ferret i Navarro (El Vendrell, 1888 - Ciutat de Mèxic, 1956). Advocat. Alcalde del Vendrell i director del setmanari catalanista republicà *El Baix Penedès*. Instal·lat a la ciutat, el 1910 fundà l'Associació de Premsa de Sabadell. Membre del CRF-PRDF, el 1933 fou elegit diputat a les Corts en la llista d'ERC. A la fi de la Guerra Civil s'exilià a França i finalment a Mèxic.

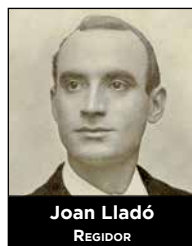
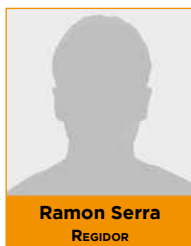
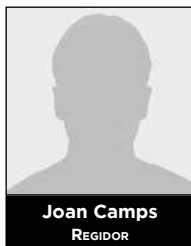
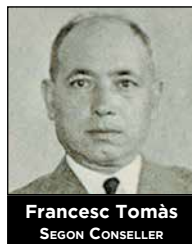
211 *El Poble*, 11 de gener de 1934, p. 2.

212 Gaspar Aragay i Daví (Barcelona, 1890 - Sabadell, 1985). Industrial bijuter. President de La Gremial. El 1910 fou un dels cofundadors del CE Sabadell FC, i també en fou jugador. El 1934 fou elegit regidor per ERC.

213 *El Poble*, 13 de gener de 1934, p. 2.

214 FBC. Fons Família Izard-Llonch. Correspondència entre Fidela Renom i Maria Teresa Gavarró i notes manuscrites, 1978-1984.

215 «Dones del poble», *El Poble*, 11 de gener de 1934, p. 1; «A les dones sabadellenques», *El Poble*, 12 de gener de 1934.

Febrer de 1934

Composició del Govern Municipal de Sabadell, format pels setze regidors de la majoria elegits en la llista de coalició: deu del PRDF (en negre), cinc d'ERC (en groc-taronja) i un de la USC (en vermell).

ble publicà la presa de possessió dels nous consellers i consellera d'una manera extensa i detallada. L'alcalde sortint, Salvador Ribé s'acomiadà amb aquestes paraules «*Voldria que els nostres successors, el dia que complert llur mandat abandonin aquests càrrecs, tal com nosaltres ho fem avui, ho fessin amb la consciència ben tranquil·la, com la tenim també nosaltres, que estem satisfets d'haver complert els nostres deures*».²¹⁶

L'elecció del nou alcalde va recaure en la persona de Magí Marcè, per quinze vots a favor i nou en blanc. En el seu discurs de presa de possessió tingué un record per la feina feta per l'anterior consistori, reconegué els seus referents en les figures de Francesc Pi i Margall i el president Francesc Macià i digué, entre d'altres, les paraules: «*Sabadell, per les seves característiques, és una ciutat pròdiga en convulsions entre els diversos sectors de la vida local, la nostra feina ha d'estar encaminada, doncs, a encausar aquestes lluites dintre d'una llei raonable i de convivència. Espero dels uns i dels altres —acabà dient— una actitud de col·laboració franca, noble i decidida, inspirada per sobre de tot en l'amor a Sabadell, a Catalunya i a la República, car aquesta, i no altra, ha d'ésser sempre la nostra finalitat*».²¹⁷

Juntament amb l'alcalde, també resultaren elegits en aquesta sessió²¹⁸ el primer conseller, Josep Vicente,²¹⁹ el segon, Francesc Tomàs,²²⁰ el tercer, Joan Puig²²¹ i el quart, Salvador Sarrà.²²² El cartipàs municipal definitiu quedà format en la sessió extraordinària del Ple celebrada el 14 d'abril. A partir d'aquest moment Fidela Renom assumí funci-

Setembre de 1936

Segell de la Regidoria d'Assistència Social. Conté el nou escut municipal dissenyat per Ricard Marlet, un cop proclamada la Segona República, l'abril del 1931.
AHS

216 «Sessió de l'Ajuntament», *El Poble*, 3 de febrer de 1934, p. 1-2.

217 Ibidem.

218 AHS. Llibre d'actes del Ple, 1 de febrer de 1934.

219 Josep Vicente i Cano (Sant Mateu, 1899 - Almacelles, 1938). Cap el 1925 s'instal·là a Sabadell, on es casà amb Josepa Alegre. Mà dreta de l'alcalde Magí Marcè, va dimitir del seu càrrec l'abril de 1936, per la pressió de la FLS dirigida per Josep Moix. Durant la Guerra Civil se n'anà a viure a Almacelles, on va ser assassinat pels anarquistes.

220 Francesc Tomàs i Soler (Valls, 1881 - Sabadell, 1969). La seva família va venir a viure a Sabadell quan ell era molt jove. Teixidor d'ofici, va ser cofundador de l'Agrupació Teatral «Carbonell». Entre abril i juny de 1936, exercí les funcions d'alcalde, per malaltia de Magí Marcè.

221 Joan Puig i Pujol (Sabadell, 1892-1973). Alumne de l'escola de la ILE de Sabadell, també estudià al CDCI. Comptable i escriptor, de jove milità al CRF i defensà la branca més catalanista del PRDF. Dirigí el setmanari *Sabadell Federal* (1916) i a partir del 1932, impulsà i dirigí el diari *El Poble*, òrgan d'ERC de Sabadell. Durant la Guerra Civil va ser conseller de Finances Municipals i delegat de la Comissaria de Banca a Sabadell per la Generalitat de Catalunya. Acabada la guerra s'exilià a França. Va tornar a Sabadell el 1942, i entre gener i abril de 1943 va ser detingut i reclus a la presó de la ciutat.

222 Salvador Sarrà i Serravinyals (Sabadell, 1902 - Santiago de Xile, 1965). Comptable i professor del CDCI. El 1933 s'afilià al Casal Català d'Esquerra (ERC) i el 1934 fou nomenat regidor de Cultura. Durant la guerra s'afilià al Sindicat d'Empleats i Tècnics de la UGT i impulsà la creació de diversos centres escolars, escoles professionals, l'Institut Escola M.B. Cossío i l'Institut Obrer de segon ensenyament. Cap al final de la guerra exercí d'agent del SIM juntament amb Josep Esteve. El 1939 s'exilià a França, on l'internaren al camp de concentració d'Argelers. En sortir, amb la seva família, marxà a Xile on fundà una exitosa empresa vinatera. Membre destacat del Centre Català de Santiago de Xile i de l'Agrupació Patriòtica Catalana. Des de l'exili, tant francès com xilè, fou un puntal de solidaritat material i personal amb l'exili francès de Fidela Renom.

Sabadell, 4 d'agost de 1934

Inauguració de l'exposició de puericultura del pavelló ambulant de la Generalitat de Catalunya.

D'esquerra a dreta: x, Joan Torres i Picart, Josep Dencàs —conseller de Governació, Sanitat i Assistència Social de la Generalitat—, l'alcalde Magí Marcè i el redactor i locutor sabadellenc Lluís Papell —darrere dels micròfons de Ràdio Barcelona i Ràdio Sabadell EAJ-20— i Fidela Renom.

ALEXANDRE MERLETTI / IEFC

ons delegades i de responsabilitat en els serveis de la Secció d'Assistència Social, que depenia directament d'Alcaldia, i d'altres organismes municipals:²²³

- Protecció de la infància
- Patronat del Consultori de Maternologia i Puericultura (amb Josep Sorribas).
- Colònies escolars (amb Salvador Sarrà i Joan Lladó).²²⁴

El nou consistori estava governat per una majoria d'esquerres davant d'una minoria formada per sis consellers regidors de la Lliga Catalana, un de la Comunió Tradicionalista i un altre catalanista independent.

Fidela Renom no va faltar mai a les reunions del Ple municipal. Fou aplicada en el seu deure polític, perseverant en les seves demandes i ferma en les seves opinions i actuacions. Molts dels consellers municipals li reconeixien la seva constància i dedicació.

En l'àmbit de la protecció de la infància, la seva acció principal va ser la promoció de les guarderies municipals, les primeres que foren gratuïtes per a fills i filles de famílies obreres, donant suport a les propostes que ja havien endegat anteriorment des de la Lliga Laica Femenina. També van fer concerts amb asils i escoles per tal que poguessin acollir infants de famílies sense recursos.

La Maternitat, nom amb el que es coneixia popularment el Consultori de Maternologia i Puericultura situat al carrer Illa cantonada amb Sant Llorenç, també fou modernitzada. Es tractava d'una institució benèfica creada el 1926 i destinada a la protecció dels menors, que tenia el suport de l'Ajuntament. Disposava d'equipaments i mobiliari adequats per a les seves funcions, i tenia la principal finalitat d'assistència a les parteres i als nens i nenes fins als dos anys, tant les

que no tenien recursos com les més benestants que pagaven pels serveis i així contribuïen a l'obra assistencial. El personal tècnic i mèdic que hi treballava estava especialitzat: metges, infermeres i llevadores. La secció de Puericultura estava destinada exclusivament als infants de famílies pobres. El cos d'infermeres també desenvolupava tasques de suport a domicili. Entre els canvis i millores que va introduir Fidela Renom en aquesta institució destaca l'eliminació dels símbols religiosos que estaven col·locats en els diferents espais interiors de l'edifici i la creació d'una plaça específica de metge ginecòleg titulat, càrrec que va recaure en el doctor Pere Fontanet, el sou del qual va ser assumit per l'Ajuntament.

Sens dubte, La Maternitat va ser la «nineta dels ulls» de Fidela Renom, on hi anava dues o tres vegades a la setmana i on, en les seves pròpies paraules, «*hi havia molta feina a fer*»,²²⁵ atès que els metges que hi havia a l'inici no eren prou curosos amb el compromís que requeria la feina ni tampoc algunes de les llevadores, que havien comès alguna negligència i errors, i que ningú no retia comptes.²²⁶ Fidela Renom preparà els canvis en la direcció mèdica del centre i la gestió de la infermeria i de les llevadores amb molt d'enginy i astúcia: va organitzar, des de la Secció Femenina del CRF, unes conferències del doctor Pere Fontanet sobre «Sexualitat i maternitat» que van tenir molt bona acollida i que li donaren prestigi, així com també va fer que les infermeres ampliessin la seva formació d'estudis a Barcelona i fessin tornos de treball. Ella personalment controlava el menjar i la roba, i reconeix que volia introduir una novetat tècnica que hagués estat revolucionària però que no va poder dur a terme: la identificació dels infants amb uns braçalets.²²⁷

En el marc d'aquesta tasca de modernització i de divulgació de les novetats sanitàries envers la Pueri-

223 «Sessió de la Corporació Municipal», *El Poble*, 17 de febrer de 1934, p. 1-2.

224 Joan Lladó i Mates. Dirigent de la Federació Obrera de Sabadell (FOS, després FLS) als anys 1910, juntament amb en Magí Marcè, entre d'altres. Durant els primers mesos de la Guerra Civil, ja com a militant d'ERC, va presidir el Comitè coordinador dels Serveis d'Assistència Municipal, dirigit per Joan Pont, i en col·laboració amb Rita Enrich i Carme Font. També fou membre de la Junta de Defensa Passiva Local.

225 FBC-Fons Família Izard-Llonch. «Fidela Renom Soler. Regidora de l'Ajuntament de Sabadell. 1934-1936», treball de recerca inèdit de Maria Teresa Gavarró per a la UAB, curs 1974-1975.

226 CASTELLS (1980), p. 20.17 i 20.18.

227 FBC. Fons Família Izard-Llonch. Correspondència entre Fidela Renom i Maria Teresa Gavarró i notes manuscrites, 1978-1984.

Sabadell, 4 d'agost de 1934

Visita de Josep Dencàs, conseller de Governació, Sanitat i Assistència Social,

per a inaugurar l'exposició de puericultura del pavelló ambulant de la Generalitat de Catalunya.

D'esquerra a dreta, entre d'altres: Fidela Renom, Josep Dencàs, l'alcalde Magí Marcè, Salvador Sarrà i Joan Torres i Picart; al darrera de l'alcalde i en tercera fila —amb ulleres—, Gaspar Aragay;

a la dreta de la imatge, el primer, Joan Puig —amb ulleres— i el tercer, darrera del guàrdia civil, Joan Miralles.

ALEXANDRE MERLETTI / AGA

cultura, Fidela Renom participà en la portada a Sabadell d'un pavelló ambulant amb una Exposició de Puericultura promoguda per la Generalitat de Catalunya, una iniciativa que comptà amb el treball organitzador d'Antoni de Paula Avellaneda, cap de Secció d'Estadística i d'Assistència Social de l'Ajuntament. Aquest pavelló es va instal·lar en un solar municipal de la via de Massagué, entre els carrers de Viladot —ara Mare de Déu de les Neus— i de Sant Francesc, en el marc de la Festa Major de 1934, entre els dies 4 i 12 d'agost. A l'acte inaugural hi van assistir el conseller de Governació, Sanitat i Assistència Social de la Generalitat, Josep Dencàs, l'alcalde Magí Marcè i Fidela Renom. Amb motiu de l'exposició s'organitzà un cicle de conferències que es feren al mateix pavelló —retransmeses per Ràdio Sabadell EAJ-20—, a càrrec dels doctors Joan Córdoba, Joan Mallofré i Francesc Tortajada, de la directora de les Guarderies d'Infants del Poblenou de Barcelona, Petronila Rues, i de l'alcalde Marcè, que va cloure el cicle amb la xerrada «Puericultura i Maternologia: l'aspecte social».²²⁸

La participació política de Fidela Renom en l'àmbit de l'organització de les Colònies Escolars la feu com a membre del Consell Directiu de la Lliga d'Higiene Escolar, nomenada per l'Ajuntament, i se centrà, bàsicament, a defensar-ne a ultrança la laïcitat, proposar una rebaixa del preu per a les famílies més necessitades i a procurar més recursos materials per als nois i noies que s'hi podien acollir. Fundades per la Lliga d'Higiene Escolar el 1912, ja des d'aquell moment fou una iniciativa molt ben acollida per la població sabadellenca i, sempre per iniciativa municipal i popular, s'organitzaren anualment amb molt d'èxit.

Les primeres colònies tingueren com a destí, entre 1913 i 1921, les viles de Sentmenat, Moià i Castellterçol. El 1923 el pedagog Enric Casassas i la mestra Carme Simó, la seva muller, se'n feren càrrec, i les dividiren entre colònies «de terra» i colònies «de mar»,

228 CASSASAS i RAMIS (1993, p. 101); D'aquesta setmana de la Puericultura a Sabadell se'n feu un ressò ampli la premsa local, el *Diari de Sabadell* (9 de juliol i 2, 3, 4, 5, 8 i 9 d'agost de 1934), i la premsa de Barcelona, *La Publicitat* (4, 9 i 11 d'agost de 1934) i *La Humanitat* (4 i 5 d'agost de 1934).

seguint els protocols de l'anomenada Escola Activa, i també se n'ampliaren els llocs de destí. A partir del 1930 l'Ajuntament llogà una de les cases de colònies més significades d'aquest programa assistencial per a la infància més desafavorida, la casa dita de La Canal, a Tona, i també s'hi feien estades a la costa, a Sant Andreu de Llavaneres. En una de les llistes dels assistents a les colònies escolars hi consta Enric Romeu, el fill petit de Fidela Renom, com a participant de la primera tanda de l'estiu de 1932.²²⁹

Els tres requisits bàsics per a poder participar en les colònies escolars eren: tenir entre nou i dotze anys, ser filla o fill de Sabadell —o un mínim de cinc anys de residència a la ciutat— i pertànyer a una família de condició modesta. En la tria definitiva dels nens i nenes que havien d'anar a les colònies eren molt importants els diagnòstics mèdics elaborats pels metges del Consell Directiu de la Lliga d'Higiene Escolar i els informes de beneficència.²³⁰ La implicació de Fidela Renom en l'organització d'aquestes colònies fou significativa, i fins i tot en feu una visita oficial a la tanda d'estiu de 1934, segons recull la premsa del moment.²³¹

De forma paral·lela a l'organització d'aquestes colònies d'estiu, la societat civil sabadellenca també s'havia organitzat pel seu compte per cobrir el dèficit d'assistència als alumnes de les escoles públiques quan els seus pares no els podien atendre per estar treballant quan la mainada ja havia acabat l'horari escolar o bé ja era l'estiu i l'escola s'havia acabat. Per aquest motiu s'havia creat la Federació Sabadellenca d'Associacions de Pares dels Alumnes de les Escoles Públiques Oficials, la qual el 1934 va obrir inscripció

229 «Lliga d'Higiene Escolar», *El Poble*, 2 de juliol de 1932, p. 2.

230 Fidela Renom reconeix que quan van entrar a l'Ajuntament va detectar que hi havia uns certs privilegis a l'hora de fer la selecció dels nens i les nenes que hi podien anar. En plena Guerra Civil, el juliol de 1937, la mateixa comissió proposaria de dissoldre la Lliga d'Higiene Escolar com a entitat i que se'n fes càrrec l'Ajuntament de forma directa, però amb les complicacions de la guerra i la difícil situació de la rereguarda, les Colònies Escolars deixaren d'existir a Sabadell, després de 25 anys de funcionament.

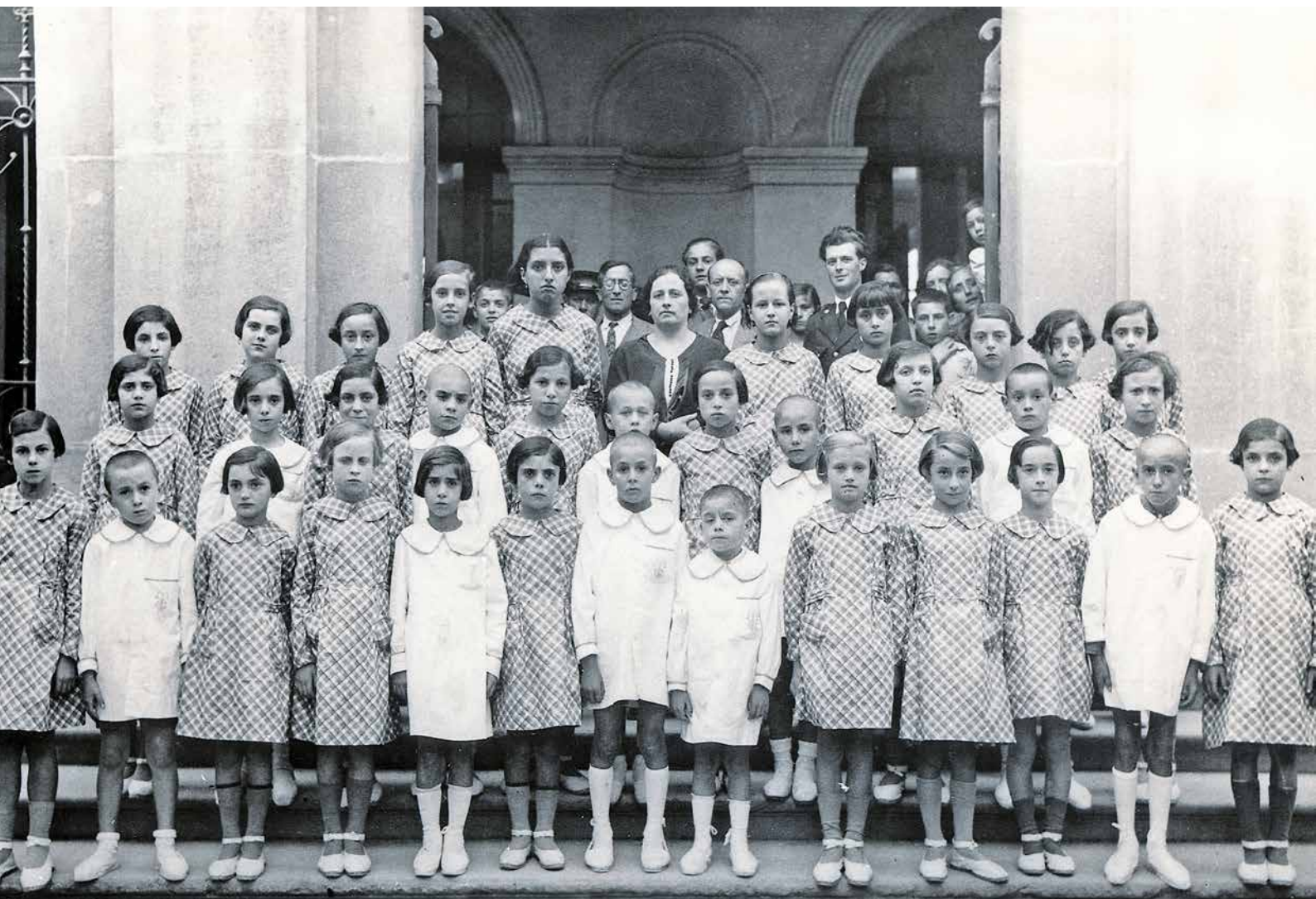
231 *Revista de Sabadell*, 30 d'agost de 1934.

Sabadell, estiu de 1934

Alumnes de la primera tanda de les colònies escolars,
fet a les escales de la façana posterior de l'Ajuntament.

Al centre de la fila superior, amb vestit fosc, la regidora Fidela Renom.

FBC-FONS FAMÍLIA IZARD-LLONCH

ons per unes semicolònies per al juliol i agost, així com també un servei de guarderies per a fills i filles de les persones associades.²³²

Dels problemes que havia d'afrontar Fidela Renom des de la regidoria d'Assistència Social en aquesta etapa, un dels més punyents fou el de l'atenció que havien de donar als aturats de la indústria tèxtil, que patia una crisi important. Alguns homes els podien contractar temporalment per a fer treballs d'obra pública, encara que sovint es produïen situacions de cert desgavell administratiu: com quan les persones contractades trobaven feina a la fàbrica i traspassaven la seva targeta de treball a coneguts seus sense que l'Ajuntament ho pogués supervisar, fet que generava crítiques d'altra gent necessitada, amb el disgust que això li comportava a ella i al consistori.²³³ Des de la seva regidoria també havia d'atendre la gent pobra i necessitada, per a qui l'Ajuntament emetia vals per aliments, supervisats pels alcaldes de barri.

El 14 d'abril de 1934 la ciutat de Sabadell celebrà el tercer aniversari de la proclamació de la República amb tot un seguit d'actes i festes populars, Els actes organitzats pel CRF i pel CCE foren els més lluïts. En el marc d'aquesta commemoració la ciutat va descobrir dues làpides dedicades a Ignasi Iglésias i a Francesc Macià, a l'antiga plaça de l'Àngel i a l'antic carrer de Gràcia, respectivament.²³⁴

Un altre acte significat d'aquesta etapa del nou govern municipal dirigit per l'alcalde Magí Marcè fou la visita a Sabadell de l'expresident del Govern de la República, Manuel Azaña, el 28 d'agost de 1934, acompanyat de la seva esposa. L'alcaldia demanà que la po-

blació fos amatent i reconegués el paper que tingué aquest polític en l'aprovació de l'Estatut de Catalunya del 1932. En un acte organitzat amb molta cura i protocol, Fidela Renom esdevingué l'única dona política present en la jornada entre molts homes representants dels partits de govern i d'esquerres de la ciutat: l'alcalde Magí Marcè, els consellers municipals, el diputat a Corts Joan Ferret, els diputats al Parlament de Catalunya, Joan Balart²³⁵ i Joan Mora, l'exalcalde Salvador Ribé, Joan Ribera i Llorenç Aragay —caps dels Somatents Armats de Catalunya— i els presidents i altres representants del CRF, del CCE i d'ACR, a banda del secretari municipal, Josep Altura, els jutges de 1a instància i municipal i el capità de la Guàrdia Civil. El banquet d'acollida que li dispensà el consistori, amb una cinquantena de convidats i la taula guarnida amb flors, la bandera republicana i la senyera, se celebrà al restaurant Arrahona, i a l'àpat també hi assistí la presidenta de la Lliga Laica Femenina, Rita Enrich, fet que denota la consideració que tenia aquesta entitat per al govern municipal. Com anècdota, el cap de cerimònies havia reservat per a Fidela Renom un lloc discret i una mica allunyat de la taula presidencial, fet que va ser resolt pel seu company de consistori Salvador Sarrà, que li aconseguí un lloc ben pròxim als convidats il·lustres.²³⁶ A més del dinar, i com no podia ser d'altra manera, el protocol de la visita va incloure les visites als dos centres polítics principals d'esquerra —el CRF i el CCE, pel matí— i a quatre fàbriques de la ciutat —

232 SRG. Aquesta Federació estava presidida per Joan Garoleira. Les inscripcions a les semicolònies, organitzades per una comissió específica, tenien un preu de 5 pessetes al mes i comprenien diverses sortides en autobús al bosc i al camp.

233 FBC. Fons Família Izard-Llonch. Correspondència entre Fidela Renom i Maria Teresa Gavarró i notes manuscrites, 1978-1984.

234 AHS. Fons de Governació. «Festes 14 abril», exp. 26/1934, AMH 2290/10. Programa de mà de la Commemoració del Tercer Aniversari de la proclamació de la República a la ciutat de Sabadell, 13 i 14 d'abril de 1934.

235 Joan Balart i Armengol (Sabadell, 1882-1960). Industrial metal·lúrgic. El 1905 esdevé regidor per la UR. Membre del Centre Lirich-Dramàtic i de l'Associació d'Obrers i Empleats Municipals de Sabadell. El 1931 fou elegit regidor pel CCE-ERC, i va esdevenir tercer tinent d'alcalde. El 1932 fou elegit diputat del Parlament de Catalunya per ERC. Durant la Guerra Civil la seva empresa fou col·lectivitzada i posada al servei de la fabricació d'armament i munició. Vicepresident de la Comissió d'Indústries de Guerra. El 1939 s'exilià a França i posteriorment a Mèxic, fins que a principis dels anys 1950 retornà a Sabadell, on presidí el consell d'administració de Talleres Balart SA.

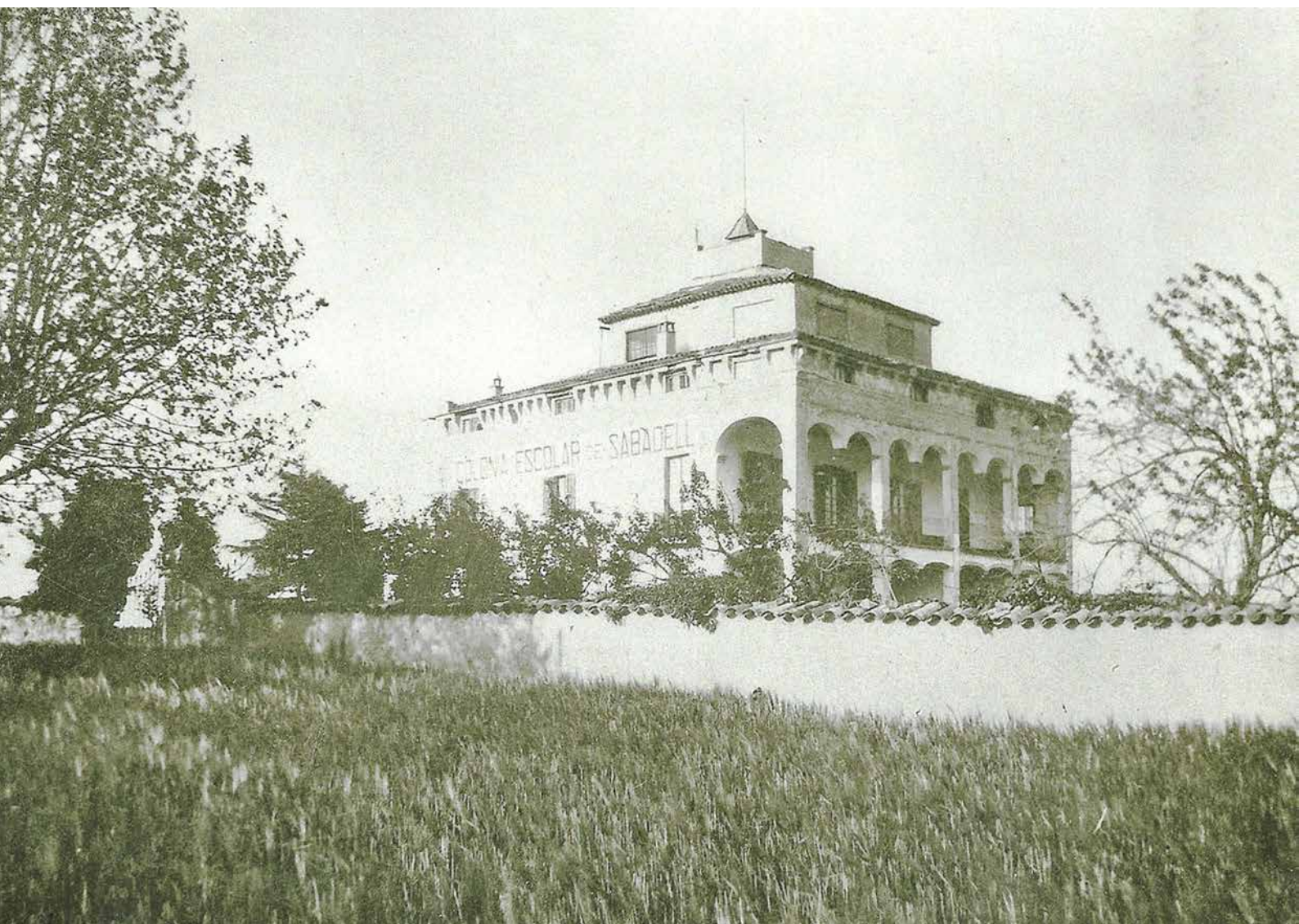
236 FBC. Fons Família Izard-Llonch. Correspondència entre Fidela Renom i Maria Teresa Gavarró i notes manuscrites, 1978-1984.

Tona, circa 1932

Masia de La Canal.

A la façana s'aprecia la pancarta on hi posa «Colònia Escolar de Sabadell».

CPP

Manufacturas Carol SA, M. Brujas i Cia., Successora de Cuadras i Prim SA i Salvador Ribé Garcia.²³⁷

Malgrat aquests esdeveniments puntuals de certa rellevància social i política, l'acció municipal republicana fou sempre considerada, per la població i pels regidors, de molt austera i rigorosa: de fet, se'ls coneixia com l'«Ajuntament de l'espardenya», i ben orgullosos que n'estaven els membres del consistori i la pròpia Fidela Renom, que reconeix com van marxar sense deutes i amb un superàvit important.²³⁸

Aquest primer període d'intensa activitat política assistencial liderada per Fidela Renom visqué una interrupció important arran dels Fets d'Octubre de 1934, quan el dia 8 el consistori fou destituït per l'autoritat militar, representada pel comandant de la plaça Francisco Llopi, en el context de la declaració general de l'estat de guerra. Cinc dies després, el dia 13, es nomenà nou alcalde gestor de l'Ajuntament, Josep Germà, membre del PRR i popular fabricant de licors, amb Ferran Sotorra, de la Lliga, primer tinent d'alcalde. El govern local va recaure, de nou i sota l'empareda militar, en les mans de la burgesia sabadellenca moderada.

Arran d'aquests fets, a finals de gener de 1935, el fill gran de Fidela Renom, Joan, que havia estat detingut, fou jutjat i condemnat a sis mesos i un dia de presó en consell de guerra, en l'anomenada «causa rabassaire», juntament amb altres 137 companys sabadellencs. Fou reclòs primer al vaixell presó Ciudad de Cádiz²³⁹ i després a la presó Model de Barcelona, fins al seu alliberament a l'abril. A Catalunya la repressió va ser igual de dura: el Govern de la Generalitat del president Companys fou jutjat i empresonat i en total es comptabilitzaren prop de 8.000 presos polítics.

L'impàs del bienni negre republicà estava encapçalat per un govern local que havia subvertit la voluntat

ciutadana de les urnes, representat per la Lliga Catalana i que seguia les consignes del Govern General de Catalunya que substituïa la suspesa Generalitat. Sota el seu govern es produí una important repressió que representà l'empresonament de persones significades políticament com a republicanes, sindicalistes i rabassaires. Fins i tot el Círcol va ser clausurat. De res serví la queixa oficial dels regidors i la regidora destituïts, feta el 2 de maig de 1935, denunciant la imposició per ordre militar, la substitució antijurídica dels membres del consistori elegit democràticament i la usurpació il·legítima de les seves atribucions.

Aquesta etapa de regressió política es tancà amb les eleccions generals del 16 de febrer de 1936, les darreres de la Segona República. Després de la victòria del Front d'Esquerres a Catalunya i del Front Popular al conjunt de l'Estat espanyol, el Ple municipal reunit en sessió extraordinària el 17 de febrer va reprendre el seu funcionament i la seva activitat tal com la van deixar d'exercir, per força, el 6 d'octubre del 1934, amb els mateixos regidors i regidora i amb la presidència del mateix alcalde, Magí Marcè. Aquest renuncià al seu càrrec uns mesos després, el 29 de maig, per motius de salut, i el va substituir per Joan Miralles,²⁴⁰ i amb els nomenaments de Joan Puig i Pujol i Joan Lladó com a primer i segon conseller regidor, respectivament, tots ells membres del CRF. Aquests nous nomenaments comptaren amb l'aprovació de tot l'equip municipal, Fidela Renom inclosa.

En termes generals el panorama de les diferents forces polítiques de la ciutat s'havia anat modificant, i a la balança del protagonisme polític de la ciutat s'acabà passant del binomi Federals-Sindicalistes/CNT, al binomi ERC-Sindicats de l'oposició/FLS. Les forces del contingent republicà també s'anaren refent: els vells federals del CRF —adscribit al PRDF— anaren perdent

237 AHS. Ajuntament de Sabadell. Governació, «Varis referents a l'alcaldia», AMH 2294/13, expedient núm. 101/1934 (AHS). *La Publicitat*, 29 d'agost de 1934, p. 1; *El Diluvio*, 29 d'agost de 1934, p. 5; *La Humanitat*, 29 d'agost de 1934, p. 7; *Revista de Sabadell*, 30 d'agost de 1934.

238 FBC. Fons Família Izard-Llonch. Correspondència entre Fidela Renom i Maria Teresa Gavarró i notes manuscrites, 1978-1984.

239 LÓPEZ (2013), p. 211.

240 Joan Miralles i Orrit (Sabadell, 1903 - 1977). Manyà i torner. Fundador del Centre Republicà Federal de Can Rull, on hi tenia una torre d'estiuieg Lluís Companys. A les eleccions municipals de 1934 fou elegit regidor pel PRDF. Alcalde de Sabadell entre l'1 de juny i el 17 d'octubre de 1936. El 1939 s'exilià a França, i retornà a Sabadell el 1942. Fou detingut i internat al camp de concentració de Reus, d'on sortí en llibertat per desterrar-lo a Blanes. El 1946 tornà definitivament a Sabadell.

Sabadell, 28 d'agost de 1934

Banquet al restaurant Arrahona, a la Rambla, amb motiu de la visita a la ciutat de Manuel Azaña, expresident del Govern de la Segona República. Asseguts en primer terme, d'esquerra a dreta:

x, Salvador Ribé i Josep Altura. Asseguts darrere de la taula: Joan Ferret, Fidela Renom, Dolores Rivas, Magí Marcè, Manuel Azaña, Àngela Tomàs, Francesc Tomàs, Salvador Sarrà i Joan Balart.

Asseguts a la dreta: x i Joan Sala. Drets, d'esquerra a dreta,: Parreu, x, x, x, x, Joan Miralles, Gaspar Aragay, x, x, Llorenç Aragay, Joan Pont, Avenir Marcè, x, Rita Enrich, x, x, Josep Antoni Trabal, Joan Mora, x, x, Daniel Girbau, x, x, x, x i Esteve Calvet.

ALBERT RIFÀ PLANAS / AHS

pes enfront del creixement progressiu i constant del CCE —adscrit a ERC—, amb un gran ascendent sobre el Sindicat Agrícola Cooperatiu —vinculat a la Unió de Rabassaires. Tanmateix, alguns membres de la Joventut del CRF es passaren a les Joventuts Socialistes Unificades —vinculades al PSUC.

Una de les últimes actuacions de la regidoria d'Assistència Social durant l'etapa de Fidela Renom al consistori fou l'organització del curs inicial de l'Escola d'Infermeres el setembre de 1936, al qual es presentaren moltes candidates de Sabadell i d'altres pobles de Catalunya i se'n feu una selecció segons el currículum que hi van aportar. Durant l'any següent aquestes dones faran aquest curs i conformaran la primera promoció d'infermeres formades a la ciutat de Sabadell. Tanmateix, el país i la ciutat ja estaven patint els estralls de la Guerra Civil.

Fidela Renom va seguir exercint les seves funcions i atribucions, en un moment en què el govern local havia patit una profunda transformació política després dels primers mesos revolucionaris. La darrera sessió del Ple municipal a la qual va assistir com a regidora fou la del 16 d'octubre de 1936.

Durant aquesta etapa els dos fills grans de Fidela Renom, Joan i Mateu, ja eren uns militants molt actius del POUM, partit al qual s'havien afiliat el 1935. Joan treballava de paleta a la Constructora Vallesana, SA i Mateu d'ebenista a la casa Ramon Miserachs. Altres membres significats d'aquest partit foren Joan Sala i el barber Ricard Simó, qui mantingué una forta i llarga amistat amb Fidela Renom i amb els seus fills. El POUM de Sabadell era la secció més important d'aquesta organització marxista a Catalunya.²⁴¹ El fun-

dador del POUM, Andreu Nin, va ser un reconegut esperantista, com ho foren en Mateu i alguns dels seus companys de partit, com Galileu Molins i Jaume Santandreu, que procedien del CRF i del Casal Català Republicà, i els que militaven d'origen al BOC: Ramon Arteu, Josep Oltra, Salvador Aymerich, Joan Bartomeu²⁴² i Lluís Mimó, entre d'altres.²⁴³

241 La secció local del POUM es constituí clandestinament el 19 de setembre de 1935, amb militants del BOC i de les JEREC i amb un paper molt actiu de les Joventuts Comunistes Ibèriques a partir de la primavera del 1936. El prestigi d'aquest partit a Sabadell era remarcable: s'oposava a la FLS liderada per Josep Moix. També formaren part del partit dos coneguts mestres sabadellencs, Josep Vall i Jaume Viladoms. El març de 1936 el POUM de Sabadell tenia 200 membres (DURGAN, 2016, p. 253); ja en plena guerra, al final del 1936 tenia 700 militants i a principis de 1937 arribaren a 1.800 (CASTELLS, 1980, p. 20.66).

242 Joan Bartomeu i Valls també havia estat company dels germans Romeu-Renom a la Joventut Artística i Literària del CEP (SIMÓ, 1986, p. 23-28).

243 MASJUAN (2010), p. 13-16.

Al front de batalla, soldats disciplinats. A la reraguarda, treball i organització. TOTS, AMB LA MATEIXA DISCIPLINA, A VENCER L'ENEMIC!

Armistici? No!

Ja fa una quantitat de dies que per mitjà de la premsa, ens enterem que sembla que hi ha algun interès en que la lluita que des de fa prop de cinc mesos venim sostenint amb la reacció, s'acabi amb un armistici, que ens hauria de cobrir el nostre deure i el suficient arrejada en l'esperit del poble, perquè la idea d'un armistici pugui tenir cabuda en el pensament nostre. Com és que des ara ningú s'havia preocupat d'això? Ara que el poble té la victòria segura, que cada dia va consolidant més i més les seves posicions, i avançant per altres llocs, surt, ningú sap d'on, un rumor que pugna per engrandir-se i tenir consistència. A aquest rumor, nosaltres hem de dir: No volem armistici! La victòria és segura i no volem deixar d'aconseguir el triomf total, rotund, que signifiqui el cop mortal que acabi d'aniquilar el feixisme mundial. No podem acceptar el que es propugna; primerament, perquè seria per al proletariat de l'univers una cruel decepció; i després, perquè si mentre varem estat gairebé sense armament modern necessari per portar la lluita amb probabilitats d'èxit, ningú es va preocupar, ni a ningú se li va acudir el que ara amb una certa insistència un xic pesada es va recalcant, ara que disposem de tot el necessari per a portar a terme una guerra, que comptem amb una moral tan enlairada i ferma i una voluntat sens fi, no podem deixar-nos portar per consideracions que en res han d'afavorir-nos. Hem arribat tan endavant en la nostra gesta, que és impossible deixar el camí per a discutir amb els traïdors feixistes el que no hem de discutir. Després que han convertit tot el territori espanyol en un camp sembrat de víctimes, que han assassinat infants i vells, han incendiat i bombardejat hospitals sols pel plaer sàdic de sembrar la mort i desolació, és impossible arribar a una entesa amb aquests assassins. Per això hem de dir: Armistici, no! Victòria total, sí!

Conferència de S. Sarra Serravinyals

El passat dimecres i organitzada per la Federació Nacional d'Estudiants de Catalunya va tenir lloc a les 8 del vespre en el saló d'aquesta entitat, la conferència del Conseller-President de la Comissió de Cultura, dissociant amb el tema:

"Del perquè no hi havia estudiants a Sabadell"

Comença el conferenciant dient que aquesta conferència anava dedicada d'una manera especial als estudiants a llurs pares i formava part d'un cicle de conferències que es proposa realitzar.

Akte aquí entia de ple en el tema i diu: Si algun dia no hi hagués escoles de segon ensenyament és no pas perquè fos una cosa irrealitzable, sinó simplement per no haver-hi l'ambient necessari per la creació d'escoles d'aquesta envergadura.

Fins el dia 19 de juliol, a cada escola, no s'ha creat en el saber, l'única premissa que condició dels mestres no és dirir i no és una següent activitat. I no es crea en el saber perquè la nostra so-

cietat era excessivament creient i avara. L'única cosa que preocupava els més era l'expressió del seu desinterès i aquest desinterès, era expressat quasi sempre amb matitzades formes de la pedanteria.

Les escasses manifestacions de cultura eren més aviat un exponent social que no pas una placació espiritual. En el nostre poble la formació professional era més aviat considerada com un lleure, com una cosa sobrada. El nostre poble que vivia de l'enginy individual no ha comptat mai gaire en cultivar adequadament aquest enginy.

S'entendia més que per fer una aportació a la vida col·lectiva a una perfecció a la vida individual, era més aviat per fer-ne una vestidura o una incorporació a un cert nivell social.

Per tot això ni hi havia escoles. Pel·lucida una massa creixent de gent per la seva minora cultura. Perquè sortís a compte es la comptar amb els pobres, amb alguns pobres; però això era un luxe innecessari i no gaire tran-

quil·litzador.

I els estudiants eren el producte d'aquest pobre concepte: Per això l'estudiant, era més aviat un senyoret, era més aviat un presumptuós, era més aviat un indiferent, un descontent prematur, un jove poc apassionat.

Per això l'estudiant era un admirat, però no era sol·licitat i a l'acabar els seus estudis, al donar-li la llicència començava per ell un greu problema, llicenciat vol dir permís per demostrar els seus coneixements en la vida, incorporar-se a la vida. I no s'incorporava. L'única agrupació d'estudiants era la de l'Escola i aquesta que era un centre vesperi i formada totalment per obrers, donà la mesura de les inquietuds dels nostres estudiants. Pràcticament, els obrers semi-estudiants de l'Escola Industrial són els únics —com a col·lectivitat— que han donat fe a la seva condició. Gairebé sempre han estat en intenció, en vocació i en esperit, molt superiors a l'Escola que els ocullia.

Volem que Sabadell tingui algres xicotets que sentin el de portar uns llibres d'aprofitament sota el braç, volem que a Sabadell se senti l'alegria estudiantil, una ciutat sense estudiants és una ciutat trista i desequilibrada.

La Revolució ens ha posat enfront d'aquest problema greu; no tenim aprenents del saber, no tenim aprenents de l'obra; ens manquen treballadors de l'estudi i estuants del treball.

Volem crear una ciutat que no sigui deficiària, volem que al nostre cos no li manquin cap, volem que al nostre cap no li manquin braços. Volem que Sabadell tingui homes a l'alçada de les seves necessitats i a l'alçada de les seves situacions.

Es necessari crear un nou valor desconegut dintre la societat, volem incorporar l'estudiant com a nou valor social.

L'Ajuntament revolucionari i amb ell els homes públics que el componen, juntem tots els esforços perquè els nostres desitjos siguin realitat.

Que faran els ciutadans en la vida nova?

I els estudiants? Sabran servir la direcció nova de la vida?

I els pares? Romandran indiferents davant de llurs fills?

I els obrers? No voldran incorporar llurs forces nova a la vida que comença?

I la Joventut? Tindrà la vibració del temps?

Seràn encara contaminats dels viciis vells?

Del moment actual

Els moments en què vivim són cada dia que passa més emocionants. A cada minut sentim la inquietud dels nostres germans que lluiten bravorament per defensar els drets d'un poble que un dia va saber agermanar-se per obtenir el Triomf, la Llibertat i la Justícia i que després d'assolida la Victòria, l'alegria del triomf ens féu perdre la visió del que tenien preparat els nostres adversaris. És més que criminel! La revolució, convertida en una guerra entre germans de races, sense altra objectiu que l'anany de governar per la força!

Però el poble, sempre noble, vençuda l'embestida del moment, bel·ligerant democràtic, fial del bon desig, aquest poble que sap sacrificar-se i patir, però no sap venjar-se, avui dona una prova palesa defensant el que més estima, que és la Llibertat conquerida, perquè sap que lluita pels seus fills i per obtenir quelcom més gran. Vol construir una Societat nova, una societat on no hi hauran potentats però tampoc miserables, i si honrats treballadors de totes menes que són la base d'aquesta nova vida.

I les dones, davant de tanta tristesa, cal que tinguem coratge, instant amb energia a aquelles que els estralls de la guerra no les afecta; això és, la llegia dels inconscients que dissortadament no s'acaba mai. Fixem-nos solament en molts establiments i les trobareu passant les hores diàriament, fiscalitzant la tasca que porten a cap els abnegats, aquells que guats per l'ideal no se'n cansen mai. I és allavors quan hom es pregunta:

I nosaltres tenim que defensar amb llàgrimes de sang el benestar de tothom quan tants inconscients vaguen? No fóra més fàcil la Victòria tots units? Malgrat tot, sorgeix una altra pregunta: Treballen prou les dones? Es per això que sentiria complenar-se de goig el meu cor si aquestes humils ratlles obressin d'alcion en vosaltres. Treballen, companys, treballen, ara més que mai per ajudar als nostres, perquè dels inconscients res podem esperar, tinguem-les fàstima! Tal volta quan sentin la nostra veu tinguin la vergonya d'una obra mal feta i s'esmenin!

Qui sap si la seva inconsciència és filla de la ignorància?

La ignorància porta aparellades

una sèrie de prejudicis que costaran de desaparèixer. Malgrat això, les dones tenim manera de fer comprendre als que no saben què fer per aminorar les angoixes de la guerra. Hem de dir-los en primer lloc: Mireu, companys, les terres del voltant de casa vostra com resten hermes encara i el temps de la sembra s'acosta, mireu els països dels grans camps com us esperen. ¿Què serien per vosaltres, unes brigades d'homes, treballar a profit dels refugiats, el dissabte, que es gaudeix de festa? La terra us espera, no resteu inactius, doncs, si així continuen, quan tornin de l'infern dels fronts els nostres homes, els nostres fills i us preguntin: ¿què heu fet per aminorar la guerra? No sabreu ni podreu testar i forçosament hauréu d'abaxar el front, per la mirada de desprec que aquests braus lluitadors us dirigiran!

I nosaltres, les dones, treballem també sense descans i no perdem el temps plorant la pèrdua dels éssers volguts si assolim la victòria.

Qui no donaria de bon gust la vida, davant un pervindre millor pels nostres fills? Les dones, doncs, ja mai voldrem tornar enrera. La nostra tasca encara que feixuga deu ésser un alleicent que ajudi eficaçment als abnegats companys que amb els seus sacrificis porten l'ajut a tots aquells infants i familiars que la mà criminal del feixisme ha fet abandonar llurs domicilis.

La nostra tasca, amics de Professions Lliberals, no és pas de les més falagueres, però malgrat tot, vull indicar quelcom que sens dubte també vosaltres hauréu pensat. Al crit engoixós de la Ràdio demanant lliure, pels infants, penso en els 150 que el nostre Ajuntament posseeix de les Colònies Escollars, entre Tona i Prenja i crec que aquest nombre de lliures podria solucionar de moment, els problemes i si així no fos, que cada ciutadà o bri la seva llar a un o més infants per compartir la nostra taula i el nostre lliure, i perquè no dir-ho, també les nostres penes.

I si aquestes la fatalitat ens les augmenta, sabrem defensar-nos i morir com moren els heroics, abans de trair la nostra causa, que és la llum que té d'eliminar a la Humanitat.

Fidela RENOM

12 de desembre de 1936

Portada del Full Oficial,
editat per l'Ajuntament
de Sabadell, amb l'article
«Del moment actual»
signat per Fidela Renom.
AHS

Guerra Civil, desfeta familiar i fugida

7

Fidela Renom formava part del consistori municipal en el moment en què es produí la sublevació militar i, com a conseqüència, esclatà la Guerra Civil. El govern municipal estava format per militants del PRDF, d'ERC i de la USC, i ella seguia essent l'única dona regidora. La major part eren gent assalariada de diferents qualificacions, que comptaven amb el suport tàcit de la FLS i altres partits obreristes —com el POUM— que formaven part del Front d'Esquerres. Dos d'aquests regidors acabaran essent nomenats alcaldes, coincidint amb el principi de la guerra i amb el final, respectivament: Joan Miralles (PRDF) de l'1 de juny al 17 d'octubre de 1936 i Manuel Farràs (PSUC) entre el 26 d'agost de 1938 i el 21 de gener de 1939.²⁴⁴

El CRF, centre interclassista d'esquerres, federal i republicà, —adherit al PRDF— seguia essent, en aquests primers moments i a banda dels sindicats, l'organització amb més afiliats de la ciutat, uns 1.350; el POUM, partit comunista heterodox, el seguia amb un total de 700 afiliats.

Aquest govern municipal, però, havia quedat desbordat pels esdeveniments i la violència contra propietats i persones de la dreta local. La seva autoritat estava clarament mediatitzada per l'acció del Comitè de Defensa i Milícies Anti-feixistes, que intentava controlar l'activitat revolucionària dels primers mesos de la guerra, no sempre amb èxit, i els vuit regidors de la Lliga Catalana havien estat destituïts. Ara la gent del CRF ja no controlava la situació com abans. Aquest govern no s'ajustava a la nova realitat de les esquerres sabadellenques. Naixia el PSUC de Sabadell —25 juliol—, encara minoritari a la ciutat, però amb una activa formació juvenil —JSU—, i encara hi havia la força del POUM. Finalment la FLS, sens dubte l'organització sindical hegemònica a la ciutat, se separà de la CNT i s'integrà a la UGT.

²⁴⁴ AGSGB, Arxiu General d'Associacions: 451-12405; AHS. Fons personal Ricard Simó i Bach. Dossiers biogràfics de «Farràs Baró, Manuel» i «Miralles Orrit, Joan», AP 41/7 i AP 66/4; (DEU, 2018, p. 309); Tècnicament i *de facto*, els dos darrers alcaldes de Sabadell just abans de l'entrada de les tropes franquistes a la ciutat foren Miquel Bertran (FLS-PSUC), entre el 21 i 25 de gener de 1939, i Enric Mampel (CNT-FAI), el 26 de gener de 1939 (CASTELLS, 1982, p. 25-24).

Sabadell, circa 1936

Mateu Romeu i Renom
al despatx del local
del POUM de Sabadell;
al capdamunt
del moble llibreria,
un bust de Lenin.

ADD

L'octubre de 1936, des de la Generalitat, es decreta-
taven les directrius per a formar nous ajuntaments al
país, amb la mateixa composició proporcional que el
Consell Executiu de la Generalitat, on només hi eren
presents set forces polítiques i sindicals: ERC, CNT,
PSUC, UGT, POUM, ACR i UdR.

A Sabadell el nou ajuntament —ja sense Fidela Re-
nom— es constituí el 19 d'octubre, començant a con-
trolar una situació caòtica fins aleshores. El componi-
en 11 regidors de la UGT, 9 de la CNT, 5 d'ERC, 2 del
POUM, 2 del PSUC, 2 d'ACR i 2 de la UdR. Qui mana-
va a les diferents conselleries, però, eren els represen-
tants, tots homes, de la UGT, CNT i ERC, amb Josep
Moix com a nou alcalde, nomenat el febrer de 1937.

Totalment absents del govern municipal, els mem-
bres del CRF-PRDF van perdre definitivament tota in-
fluència política a la ciutat i finalment acordaren, al
llarg de 1937, adherir-se a ERC, com també ho va fer la
Joventut Republicana Federal amb les JEREC.

L'obra realitzada pel primer consistori municipal en
guerra se centrà, sobretot, en dos àmbits: el de la cul-
tura i l'ensenyament, sota la direcció de Salvador Sar-
rà, i el de la sanitat i l'assistència social, dirigit per Ma-
nuel Farràs. Els serveis de sanitat i d'assistència social
primer serien portats des d'un Comitè de Coordina-
ció que al final es constituí com a conselleria pròpia,
la qual hagué de fer front a: la cura dels milicians i sol-
dats que tornaven del front malalts o ferits, als afec-
tats i afectades per la tuberculosi, a l'atenció general
als desvalguts i l'atenció específica als refugiats. Saba-
dell havia assolit una població de 50.000 persones, i
es trobava durament afectada per la mobilització mili-
tar i les convulsions i necessitats socials, econòmiques
i humanitàries de la rereguarda. Tot i així s'amplià la
xarxa pública de l'ensenyament primari, es posaren
en marxa nous centres d'educació secundària i forma-
ció professional, es milloraren alguns serveis sanitaris
i d'assistència social i se'n crearen de nous, s'actuà en
favor dels més desvalguts —sobretot els refugiats ar-
ribats d'arreu d'Espanya i de les terres de ponent i del
sud de Catalunya—, i s'endegà una incipient municipa-
lització de l'habitatge. Tot plegat, això sí, amb el su-
port i l'esforç de la solidaritat popular, del govern de
la Generalitat i del govern de la República.

En aquest context de temps difícils, Fidela Renom
continuà la seva activitat i ja avançada la guerra fins
i tot fou nomenada secretària de la Delegació de Sa-
badell del Comitè pro Infància Obrera, càrrec que va
exercir almenys fins a principis de 1938.²⁴⁵ Altres do-
nes implicades en aquest comitè foren Maria Renom²⁴⁶
i Carme Font.

Organitzava, en el marc de la Lliga d'Higiene Esco-
lar, les semicolònies escolars, amb la programació de
diverses sortides i excursions pel rodal i la comarca. El
29 d'agost del 1936 va fer una visita institucional, jun-
tament amb l'alcalde Joan Miralles i altres membres
del consistori, als infants que estaven fruit de les co-
lònies escolars a Tona, sota la direcció d'Enric Casas-
sas.

A finals del 1936 Sabadell començava a haver de
fer front, entre d'altres problemes, a l'arribada de cen-
tenars de refugiats que fugien dels fronts de guerra.
Entre els anys 1936 i 1938 la ciutat arribà a acollir a
l'entorn de 2.500 refugiats, principalment procedents
dels fronts del centre —Madrid sobretot— i del nord
peninsular, i més tard d'Aragó, Lleida i Tarragona. El
seu acolliment causà molts problemes i maldecaps a
l'administració local i a la pròpia població civil, que ja
vivía amb prou estretors els temps i les mancances a
causa de la guerra: necessitat de llits i d'habitatges
—locals confiscats, cases particulars...—, de menjar —
menjadors populars i infantils—, temes de salubritat...
A tot això s'hi afegí una certa desorganització, man-
ca de recursos públics, divergències sobre les compe-
tències entre els governs i les habituals desavinences
i malfiances entre partits i sindicats. És aquí on Fide-
la Renom, ben a l'inici d'aquesta problemàtica, el 12 de

245 Fidela Renom, com a secretària d'aquest comitè, s'adreça,
en nom també de la Joventut Republicana Federal i la Secció
Artística del CRF —aleshores ja vinculat a ERC—, a la Co-
missió de Serveis Municipals per a demanar autorització per
a celebrar un festival per a recaptar cabals pro Infància al
Teatre Euterpe pel 29 de gener de 1938, un permís que li va
ser concedit (carta de 20 de gener de 1938, G82-449 / AHS).

246 Maria Renom i Virgili (Sabadell, 1900 - ?), treballadora tèxtil
(Padró de veïns, 1924 / AHS), n'era la responsable («Llibre
d'actes del Comitè Comarcal d'Ajuts als Refugiats, 1936-
1937», G82-242 / AHS).

Front d'Osca, circa 1937

Joan Romeu i Renom,
soldat de l'Exèrcit
Popular Republicà,
al front de guerra.

ADD

desembre de 1936, publicà un article al *Full Oficial*,²⁴⁷ en què defensava i feia una crida a la població sabadellenca perquè donés suport als refugiats i perquè se solidaritzés amb ells de manera clara i compromesa:

«I nosaltres, les dones, treballem també sense descans i no perdem el temps plorant la pèrdua dels éssers volguts si assolim la victòria.

*Qui no donaria de bon gust la vida, davant un pervindre millor pels nostres fills? Les dones, doncs, ja mai voldrem tornar enrera. La nostra tasca encara que feixuga deu ésser un alicient que ajudi eficaçment als abnegats companys que amb els seus sacrificis porten l'ajut a tots aquells infants i familiars que la mà criminal del feixisme ha fet abandonar llurs domicilis.»*²⁴⁸

En aquest mateix escrit proposava que s'utilitzessin els 150 llits de què disposava l'Ajuntament a les cases de colònies que tenien llogades a Tona i Premià de Mar per resoldre les necessitats d'aquest contingent de refugiats i també demanava que cada ciutadà «obri la seva llar a un o més infants per compartir la nostra taula i el nostre llit, i perquè no dir-ho, també les nostres penes».²⁴⁹ L'humanisme i l'esperit solidari de Fidela Renom seguia impregnant la seva acció en aquests temps convulsos, en els quals la fam i la manca d'higiene i de recursos s'agreujaven.

Fidela Renom també va ser la presidenta de la Secció Femenina del Socors Roig Internacional (SRI) a Sabadell. La seu d'aquesta organització fundada el 1922 per la Internacional Comunista, present a Catalunya d'ençà el gener del 1936, era a la Rambla, 143. El SRI, a Sabadell, estava controlat pel PSUC i la JSU, i és molt probable que el seu fos un càrrec més aviat honorífic,

atesa la seva trajectòria de lluita política i social.²⁵⁰ El SRI va ser una de les organitzacions locals que van promoure la creació, el setembre de 1937, d'un Hospital Militar, el qual fou inaugurat a finals de desembre, amb dues seus: la Casa Ponsà, al carrer de la Indústria, 34, i el casal dels Argemí del carrer de la Creueta, 97. Al SRI també hi tingué un paper rellevant una vella coneguda de Fidela Renom, Maria Gispert, la qual va formar part del Comitè Comarcal d'Ajut als Refugiats, com també Maria Renom, que també formava part de l'Associació pro Infància Obrera.²⁵¹ Aquesta organització, comandada pel conseller de Sanitat i Assistència Social, Manuel Farràs (PSUC) i pel regidor de la mateixa conselleria, Joan Sangres²⁵² (ACR), amb la participació de dos representants de la UGT i la CNT, Joan Hernández i Joan Sala,²⁵³ respectivament, també va impulsar diverses accions de suport a la població de Madrid, durament castigada pel front de guerra: el desembre del 1936 havia enviat en diversos camions provisions per a la població civil; el juny de 1937 hi envià una ambulància amb equipament quirúrgic per al front militar; i el desembre de 1937 hi feu arribar un grup de bombers per ajudar la població després dels estralls soferts pels bombardejos aeris. Finalment, des del SRI es donà suport, mitjançant l'organització de festivals benèfics, a la població del País Basc, i el maig de 1937 es feu una campanya massiva de donació de sang després del bombardeig de Guernica. El com-

250 DEU (2018), p. 159, 180 i 326.

251 DEU (2018), p. 180, 312 i 326.

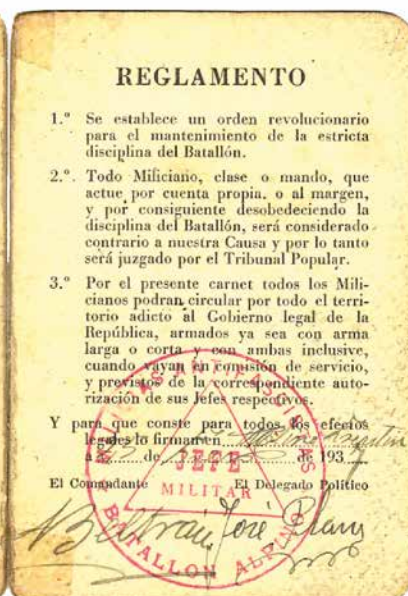
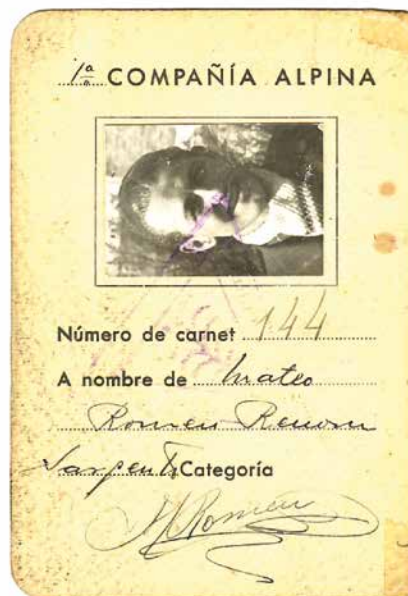
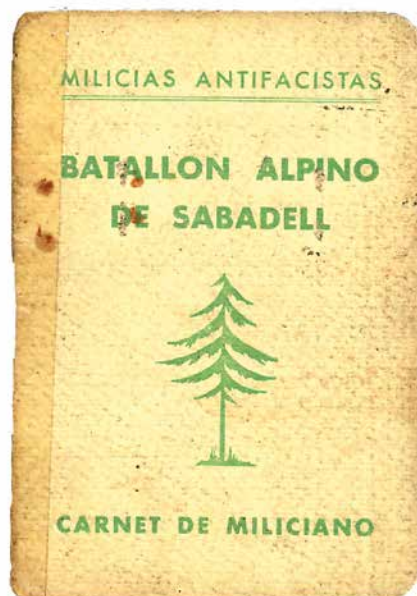
252 Joan Sangres i Serarols (Sabadell, 1908 - Buenos Aires, 1979). Agent comercial. Durant la Guerra Civil va ser regidor d'Acció Catalana Republicana, sota l'alcaldia de Josep Moix (1937). Formà part de la direcció del *Full Oficial*. El 1939 s'exilià a Montpeller, on col·laborà amb el periòdic *Foc Nou*. El 1950, amb la família, emigrà a Argentina.

253 Joan Sala i Rovira, que s'havia afiliat a ERC, havia estat acceptat com a afiliat de la CNT després d'haver estat rebutjat per la UGT, amb el pacte que el sindicat no perjudicés els seus companys de professió i membres associats al Col·legi d'Agents Comercials. Tanmateix, arribà a ser president de la Junta Local del Sindicat de la Distribució de l'UGT (DEU, 2021, p. 202).

247 *Full Oficial*, editat i pagat per l'Ajuntament de Sabadell, va tenir per subtítol «del Comitè del Front Popular i Organitzacions Obreres» i després «Òrgan del Comitè Local de Defensa - Milícies Antifeixistes» (del 21 de juliol al 3 de novembre de 1936), fins perdre finalment aquestes denominacions i esdevenir simplement *Full Oficial*, fins a la seva desaparició el 9 de gener de 1937.

248 *Full Oficial*, 12 de desembre de 1936, p. 1.

249 *Ibidem*.

1937

Carnets militars de Mateu Romeu i Renom.

Superior: sergent del Batalló Alpí de Sabadell. Inferior: tinent de la Brigada Mixta Bascopirenca de l'Exèrcit Popular Republicà.

MRR

promís de Fidela Renom amb l'acollida als nens refugiats fou absolut i a títol personal ens consta com a una més de les 120 ciutadanes i ciutadans que oferien ajut i sostre als infants que arribaren a la ciutat procedents de Màlaga, després de la caiguda d'aquesta ciutat en mans dels feixistes i la «desbandá» del 8 de febrer de 1937.²⁵⁴ Fidela Renom, de gran, encara recordava perfectament com la ciutat també va acollir a nens refugiats de Madrid, als quals els repartiren roba.²⁵⁵ Eulàlia Renom, germana de Fidela, i el seu marit, Arcadi Badia, van acollir durant un temps un nen madrileny.²⁵⁶

De ben segur que Fidela Renom mantingué el seu suport a altres iniciatives que s'endegaren durant aquesta etapa des del govern municipal. Les guarderies infantils seguien funcionant —26 centres amb 1.300 alumnes—, malgrat que el personal de la Lliga Laica Femenina, de la qual Renom en continuava formant part, havia de cobrir les necessitats de personal en els Hospitals de Sang. La guarderia laica de la Creu Alta encara consta funcionant el maig de 1938, i gairebé fins al finals d'aquell any, segons Fidela Renom amb 40 alumnes que s'hi estaven tot el matí i la tarda, sense menjar.²⁵⁷ Entre les alumnes hi consten les germanes Teresa i Pepita Barberà. La Teresa, al cap de molts anys acabaria retrobant-se amb Fidela Renom i promouria el seu reconeixement públic. L'altra guarderia de la Lliga, la del carrer de Covadonga, va ser finalment traspassada a un altre local del mateix carrer.²⁵⁸

Durant aquesta etapa també s'impulsà la creació de l'Escola Municipal d'Infermeres, sota el patronatge de

la Generalitat i depenent de la Facultat de Medicina de la Universitat Autònoma de Barcelona.²⁵⁹ La primera promoció inicià el curs el 29 de setembre de 1936, per tal de fer front a la necessitat de comptar amb personal qualificat per als hospitals i altres serveis sanitaris i d'assistència social. En aquesta escola hi ensenyaren diversos doctors, un farmacèutic i la mestra Maria Vinyes,²⁶⁰ la qual entaulà una forta amistat amb Fidela Renom.²⁶¹ L'escola continuà un segon curs, el dels anys 1937-1938, però no va poder finalitzar la seva tasca amb motiu d'apropar-se el final de la guerra. Pel que fa a La Maternitat, Fidela Renom s'apartà de la direcció política i la doctora Salvadó n'agafà les regnes mèdiques. A l'Ajuntament una altra dona entrà a treballar en la conselleria d'Assistència Social i Sanitat i va agafar un cert protagonisme: Teresa Payà.²⁶²

254 El seu nom apareix a la «Llista de persones que han sol·licitat nens refugiats» elaborada pel Comitè Comarcal d'Ajut als Refugiats, amb data de 1937 i hi consta la seva adreça del carrer de Llevant, 104 —actual Montllor i Pujal. Es preveia l'arribada de 300 nens i el punt de recollida dels infants era el Casal d'Assistència Ciutadana (G82-282, AHS).

255 FBC. Fons Família Izard-Llonch. Correspondència entre Fidela Renom i Maria Teresa Gavarró i notes manuscrites, 1978-1984.

256 Aquest noi hi residí fins el 1945 (AHS. Padró de Veïns, 1945).

257 FBC. Fons Família Izard-Llonch.

258 Ídem.

259 Universitat Autònoma de Barcelona fou el nom que prengué la Universitat de Barcelona, a partir del 1933 i fins al 1939, que fou dissolta per decret arran de l'ocupació de Barcelona per l'exèrcit franquista. Al començament de la Guerra Civil, durant dos mesos (juliol-agost del 1936), el nom oficial fou el d'Universitat Autònoma de Catalunya.

260 Maria Vinyes i Mayola (Banyoles, 1902 - Sabadell, 1989). Veïna de Sabadell des del 1923. Fou una de les primeres professores de català del país. Durant la Guerra Civil, va ser secretària del Laboratori Psicotècnic Municipal, secretària del Servei d'Orientació Professional de l'Escola Industrial d'Arts i Oficis i també professora de l'Escola d'Infermeria de la Generalitat a Sabadell. Era membre de la UGT, vocal de la Delegació de Sabadell del CENU i secretària del Sindicat Comarcal de la FETE. Acabada la guerra, va ser depurada pel franquisme i no fou fins al restabliment de la democràcia que va ser rehabilitada pel primer consistori del 1979.

261 AHS. Fons personal Ricard Simó Bach, «Maria Vinyes Mayo-la», AP 111/25.

262 Testimoni de Teresa Lladós i Castellet (Sentmenat, 1919 - Sabadell, 2020), alumna de la segona promoció de l'escola —torn nocturn, perquè treballava de matí— i que també treballà al Casal de Puericultura, per recomanació de Maria Vinyes, i que desconeixia el paper que hi havia tingut Fidela Renom. Lladós recordava perfectament com, després de la guerra, La Maternitat passà a mans de la Sección Femenina de Falange, i com les van expulsar a ella, a les seves companyes i a la Dra. Salvadó (entrevista «Teresa Lladós Castellet. Testimoni d'una dona a Sabadell, ca.1923-ca.1950», AHS, 30 de novembre de 2018, <<https://www.youtube.com/watch?v=G1dtYEPfBvM>>).

Fidela Renom, en nom i representació del Comitè Pro-Infància Obrera d'aquesta ciutat, amb tots els respectes

E X P O S A : Que aquest Comitè, conjuntament amb la Joventut Republicana Federal J.E.R.E.C. i Secció Artística del Círcol Republicà Federal E.R.C., ha organitzat un festival a l'objecte d'obtenir cabals per acomplir les funcions socials que Pro-Infància Obrera té assignades; qual festival fora desig nostre celebra-lo en el Teatre Euterpe el dia 29 del mes en curs, per tal motiu, us

D E M A N A, que sia autoritzada la celebració de l'esmentat festival en el Teatre Euterpe en la data indicada, previs els tràmits necessaris.

Sabadell, 20 de gener del 1938

Fidela Renom

Secretaria

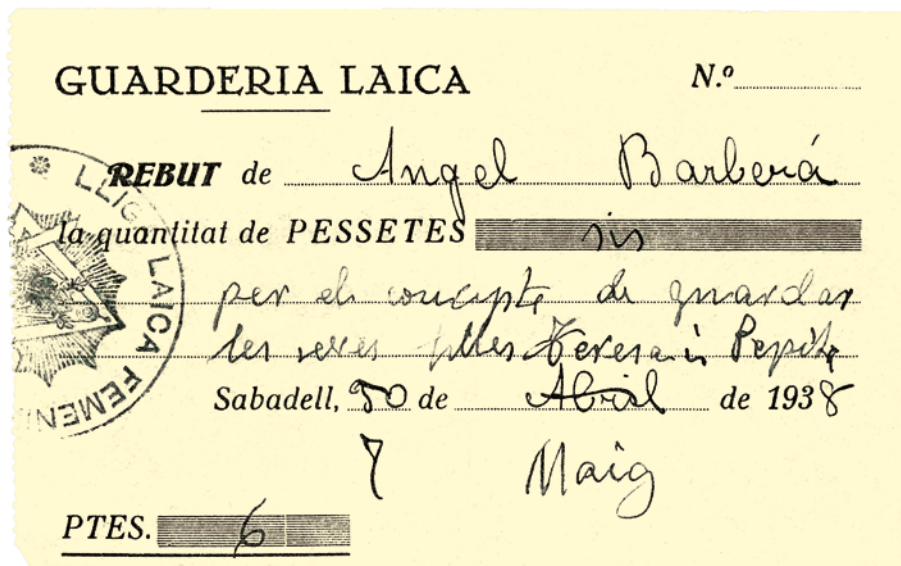
Concedit

20 de gener de 1938

Fidela Renom,
secretària del Comitè
Pro-Infància Obrera
(Delegació de Sabadell),
s'adreça, en nom també
de la Joventut Republicana
Federal i la Secció Artística
del CRF (ERC),
a la Comissió de Serveis
Municipals per a demanar
autorització per a poder
celebrar un festival
al Teatre Euterpe
per a recaptar cabals.

AHS

Ciudadà Conseller ~~President~~ de la Comissió de Serveis Municipals de l'Ajuntament d'aquesta ciutat.

7 de maig de 1938

Rebut de la Guarderia Laica de Fidela Renom.

Les alumnes eren les germanes Teresa i Pepita Barberà.

AHS-FONS RICARD SIMÓ BACH

L'Ajuntament també reactivà, el 18 de novembre de 1936, el Laboratori Psicotècnic municipal, amb seu a la casa decomissada de Joan Llonch —carrer de Cervantes—, del qual n'era la secretària Maria Vinyes. Fidela Renom, d'alguna manera i més aviat en un segon pla, no deixà d'estar en contacte i donar suport a totes aquestes iniciatives culturals i d'assistència social.

Tota la família de Fidela Renom estava compromesa amb les esquerres, i això els va marcar profundament quan esclatà la guerra. El seu marit, Joan Romeu i Ribas, del qual s'havia separat poc abans, era afí als grups marxistes locals i en feia propaganda. El fill gran, Joan, militava al POUM i el mitjà, Mateu, al POUM i al Sindicat d'Empleats i Tècnics (SET-UGT). Altres companys seus del POUM sabadellenc que van tenir grau militar durant la guerra foren: Jesús Mañé, Jaume Massaguer i Salvador Aymerich, majors; Joan Vila, Albert Gispert, Lluís Mimó, Pere Serravinyals i Jaume Tronchoni, capitans; Ramon Morera, tinent.²⁶³

²⁶³ *Diario Oficial del Ministerio de Defensa*, 17 de febrer de 1938, p. 491-492; CASTELLS (1982), p. 24.31; DEU (2021), p. 223-234; AHS. Fons Andreu Castells, D3 1680/7, «Relació militars del POUM».

Joan Romeu i Renom era de la lleva de 1934 i quan esclatà la guerra s'allistà de milícia a la Columna Maurín, al Batalló de Metralladores, combatent al front d'Osca, a Monflorite i a Molino de Luna, prop de Tíerz.²⁶⁴ Incorporat a l'Exèrcit Popular de la República, el febrer de 1938 va ser nomenat capità d'Infanteria de la Divisió 29 (Cuadro Eventual del Ejército de Levante). Finalment va lluitar a la campanya d'Andalusia i Extremadura i va morir a la Sierra Trapera, al nord-oest de Còrdova, el gener de 1939, a la Batalla de Valsequillo. Fidela Renom s'assabentà de la seva mort catorze mesos després, quan era ja a l'exili francès. En una carta enviada a Salvador Sarrà —aleshores a l'exili xilè— des de Montrejau, el 17 d'agost de 1946, li descriu la versió del seu assassinat per afusellament per part d'alguns companys seus, acusat de traïció per haver-se negat a obeir ordres que anaven contra la seva consciència.²⁶⁵

Mateu Romeu i Renom era de la lleva del 1936 i quan esclatà la guerra també s'allistà de milícia a la Colum-

²⁶⁴ N'assolí el grau de capità (DEU, 2021, p. 206).

²⁶⁵ AHS. Fons Salvador Sarrà Serravinyals. Versió també recollida a CASTELLS (1982), 25.7-25.8.

REPUBLICA ESPAÑOLA

DIRECCION GENERAL DE SEGURIDAD

Pasaporte (passeport).

Titular (titulaire): FIDELA RENOM SOLER.

Nacionalidad (nationalité): Española.

Profesión (profession): Consejera municipal de la ciudad de Sabadell.

Naturaleza (nature): Sabadell (Barcelona), 18 enero 1891.

Figueras, 30 de enero de 1939.

EL JEFE DE SERVICIOS

30 de gener de 1939

Passaport

de sortida d'Espanya

de Fidela Renom,

emès per la Direcció

General de Seguretat

de la República Espanyola.

AHS

na Maurín i va marxar a Tierz, al front d'Osca; tot seguit s'afegí al Batallón Alpino de Sabadell, on tenia el grau de sergent (25 de gener de 1937), i marxà a Benasc.²⁶⁶ Incorporat a l'Exèrcit Popular de la República, el 7 d'octubre de 1937 esdevingué tinent d'Artil·leria del 565è Batalló, 142 Brigada Mixta bascopirinenca, Divisió 29.²⁶⁷ Després de la batalla de Barbastre, amb l'avenç de les tropes franquistes, el seu destacament es va anar replegant més cap a l'est seguint la serralada dels Pirineus fins que va travessar la frontera francesa per la zona de Font-romeu.

Els dos fills de Fidela Renom, Joan i Mateu, són una mostra del contingent sabadellenc de milicians i milicianes que anaren al front de guerra de forma voluntària, un total de 1.578 homes i dones, 399 dels quals militaven al POUM.²⁶⁸ Quant als 563 combatents sabadellencs que van morir o desaparèixer al front de guerra, recentment l'historiador Esteve Deu n'ha publicat la llista nominal més acurada feta fins al moment, en la qual hi consta Joan Romeu i Renom.²⁶⁹

Quan la guerra s'apropava al seu final, Fidela Renom va haver de deixar el seu domicili de la Creu Alta

apressadament, i va haver d'exiliar-se. Atesa la seva significació política i els seus antecedents lliurepensadors, de defensa aferriada de la laïcitat i de propaganda i difusió dels valors republicans, la seva vida corria un gran perill. Va marxar de Sabadell a finals de desembre de 1938, deixant el seu fill petit Enric a càrrec de la seva germana Eulàlia i del seu cunyat Arcadi Badia. Va aconseguir el passaport per passar a França a Figueres, datat el 30 de gener de 1939, i va travessar la frontera pel Pertús, amb un destí aleshores incert.

266 MRR. La majoria dels integrants d'aquesta columna, l'únic destacament organitzat pel Comitè Local de Defensa i el més ben equipat, eren militants del PSUC, de la FLS-UGT i alguns elements del POUM. Quan es convertí en unitat regular s'anomenà Batalló Alpi, arribà a tenir prop de 1.000 combatents i s'acabà dissolent l'1 d'abril de 1937 (BENAUŁ et al., 1986, p. 189). L'agost del 1937 es dissolgué aquesta unitat alpina quan Mateu Romeu i Renom es trobava al front de Barbastre com a suboficial de la Companyia de Metralladores del 2n Batalló de la 128 Brigada Mixta (29 Divisió «Lenin», Exèrcit de l'Est).

267 CDMH. PS Aragon, C0127/0001. Fitxa militar amb les seves dades: ebenista, amb domicili al carrer de Llevant, 104, de Sabadell, i soldat, graduació de sergent provisional, 28 de novembre de 1937, ingrés 3 d'agost de 1937.

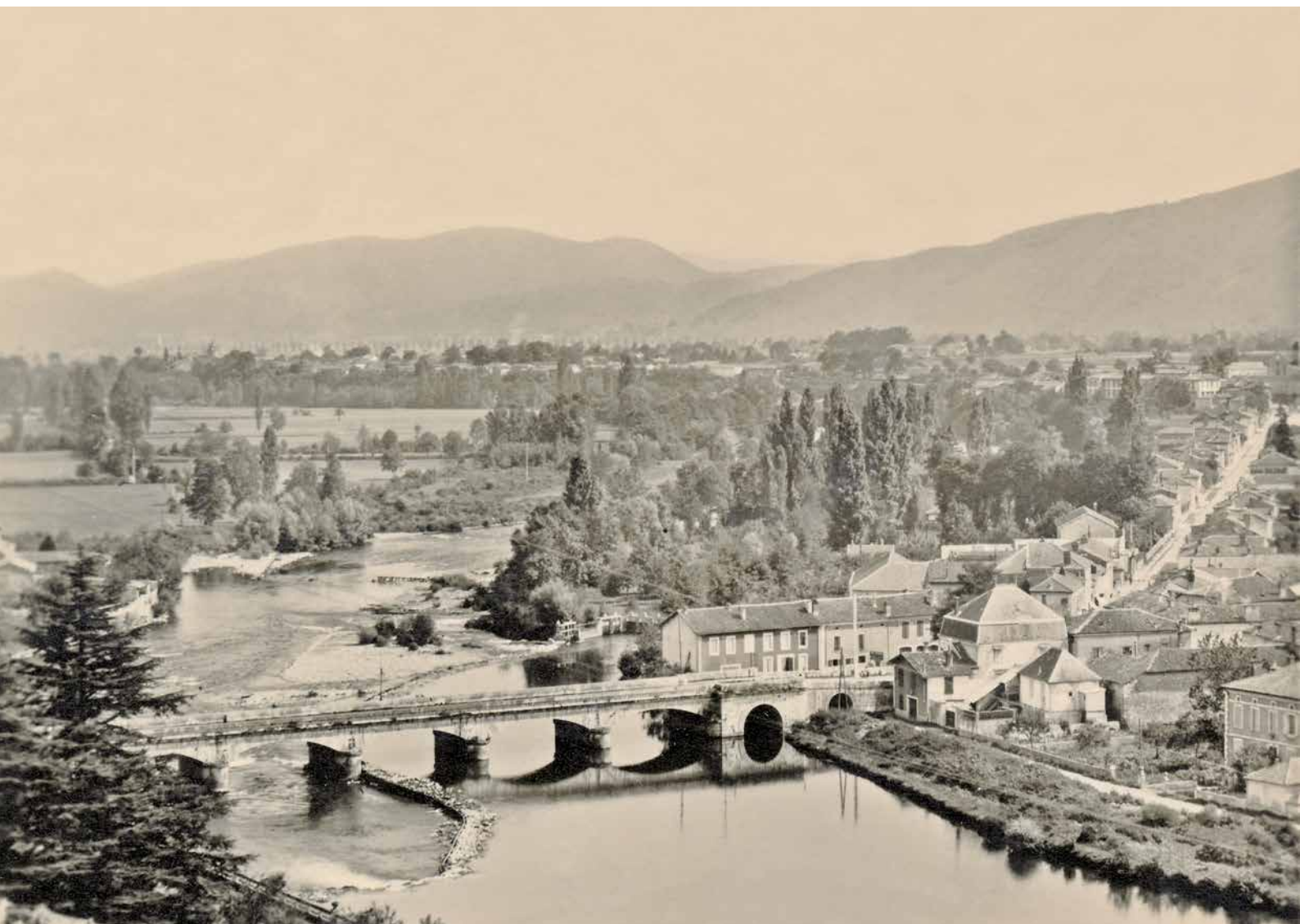
268 El POUM de Sabadell «*va ser el primer partit que va enviar milicians al front, va mantenir una actitud seriosa i convençuda en defensa dels ideals revolucionaris i va sostenir posicions crítiques tant contra el PSUC com contra la CNT-FAI. Era una formació molt respectada a la ciutat i ho corrobora el fet que no hi va haver una forta animadversió contra els seus militants després dels Fets de Maig de 1937*», (DEU, 2021, p. 53).

269 DEU (2021), p. 318.

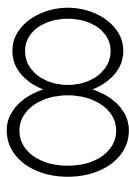
Gordan e Polinhan, circa 1930

Panoràmica d'aquest poble vist des de la part alta del nucli antic de Montreijau.
Fidela Renom passà part del seu exili entre aquestes dues poblacions gascones,
al peu dels Pirineus occitans.

NURBO

L'exili a França: solitud i retrobament familiar

Un cop travessada la frontera, Fidela Renom va ser traslladada, juntament amb altres exiliats republicans, al departament de l'Alta Garona, a una escola de Montrejaiu habilitada com a centre d'acollida, a 35 quilòmetres al nord de la frontera amb l'Aran. És molt probable que hi arribés en tren, i més concretament en el comboi número 6 que va sortir d'Arles de Tec el 8 de febrer de 1939 amb destí a Tolosa de Llenguadoc, el qual passava per aquesta localitat. En aquest tren hi viatjaven 1.243 refugiats, i va ser el comboi més nombrós en viatgers del total de 55 trens comptabilitzats entre el 31 de gener i el 6 de març de 1939 amb sortida des de la zona fronterera. Segons fonts historiogràfiques locals, a l'estació de Sent Gaudenç hi van baixar uns 320 refugiats espanyols, dels quals uns 250 prengueren la direcció vers Miramont de Guiana, cap al nord, i la resta cap a l'oest, vers Gordan e Polinhan.²⁷⁰

Encara que Fidela Renom no va viure a Montrejaiu tot el seu exili, hi passà bona part d'aquesta època trista i dolorosa. Allà va conviure amb altres companys republicans catalans i espanyols que s'havien refugiat en aquesta regió muntanyosa del vessant nord dels Pirineus. De la convivència i l'ajuda mútua en unes condicions materials i psicològiques difícils, entre molts d'ells va sorgir una amistat que duraria tota la vida, i amb alguns dels quals Renom es va poder retrobar més endavant a Sabadell.

A l'Alta Garona s'han analitzat les xifres de dones refugiades procedents de l'èxode republicà: al febrer del 1939 n'hi havia 2.879, i un any després, al març de 1940, n'hi restaven 652.²⁷¹ En ambdós recomptes hi havia de constar Fidela Renom, de la qual, als Archives Nationales de France —Fonds de Moscou— es

270 Més de 140.000 refugiats civils van ser transferits des dels Pirineus Orientals i altres departaments de la frontera amb Espanya cap als departaments de l'interior de França, amb l'objectiu de descongestionar aquesta zona de l'allau humà que s'estava produint. Majoritàriament es tractava de dones, infants i homes grans que van ser dispersats per via fèrria a centres d'acollida de tota mena: locals públics (presons, estacions, escoles, mercats, teatres...), locals privats (eclesiàstics, hotels, edificis industrials...) o cases particulars (MAUGENDRE, 2019, p. 60 i 74-78; E.S., 2009).

271 MAUGENDRE (2019), p. 84-85.

Mauriac, circa 1942

Mateu Romeu i Renom
davant del monument
d'homenatge
als morts per França
de la Primera
Guerra Mundial,
d'aquest poble occità del
departament de Cantal.
MTCN

conserva el seu expedient de refugiada.²⁷² Un expedient del que podem extreure dades sobre la seva situació de finals de 1939: tenia quaranta-cinc anys d'edat, estava classificada com a treballadora agrícola —no més es podien inscriure com a treballadores agrícoles o industrials— i havia estat contractada cap al juny-juliol de 1939 pel senyor Philips a la vila de Mostajon, a 36 quilòmetres al sud de Montrejau, a tocar de la frontera amb l'Aran.²⁷³ Hi consta, com a lloc de residència, el centre d'acollida de Gordan e Polinhan,²⁷⁴ poble a tocar de Montrejau. Així mateix es deixa constància que se li concedeix una «*carte d'identité*» el 23 de maig de 1940. Aquesta documentació de caràcter oficial, com les fitxes individuals dels refugiats internats en centres d'acollida, la generaven les prefectures locals, les quals l'enviaven regularment a París.²⁷⁵

Com indica la investigadora Maëlle Maugendre, les refugiades republicanes es trobaven immerses entre la tutela administrativa i la tutela masculina; el context de la guerra les empenyia a esdevenir una mà d'obra més que necessària en l'entorn agrícola i domèstic. Segons l'administració francesa del ministre de l'Interior Albert Sarraut, les dones internades en centres d'acollida ha-

vien de ser classificades en diverses categories: dones de les quals el marit o fill estaven a les Compagnies de Travailleurs Étrangers²⁷⁶ (CTE), com era el cas de Fidela Renom en relació al seu fill Mateu; dones de les quals el marit no era a França... D'aquest contingent femení sabem que moltes d'elles havien refusat el repatriament adduint diversos arguments: que el marit, pare o fills havien participat militarment a la guerra; que un membre masculí de la família estava enrolat en un cos militar francès tipus les CTE; que durant la Guerra Civil espanyola van tenir un compromís polític —o militar— que els impedia tornar; que tenien un familiar proper en un camp de concentració francès... Fidela Renom aglutinava moltes d'aquestes circumstàncies, i de cap manera podia tornar a Catalunya.²⁷⁷

Segons ella mateixa va relatar més endavant,²⁷⁸ els primers temps a Montrejau van ser tristos i angoixants per la solitud i la manca de notícies familiars. La frontera estava tancada i no era possible la comunicació per correu. Escrivia a Sabadell a través d'una agència italiana que, a canvi d'un dipòsit de 100 francs, s'encarregava de fer arribar el correu. No és fins al cap d'un temps que rep la primera carta del seu marit Joan Romeu, via Portugal, on hi vivia una neboda seva, comu-

272 ANF. Fonds de Moscou. Expedient 19940472/98 [8743]. És un petit dossier amb dues fitxes individuals del 6 i 8 de novembre de 1939 de la Prefectura de l'Alta Garona i que es centralitzà al Fitxer General del Gabinet del Director General de la Seguretat Nacional, el 15 de febrer de 1940. El Fons de Moscou, accessible a consulta pública des del 2002, conté més de 2.500.000 fitxes i 660.000 dossiers individuals d'estrangers residents a França abans del 1940. Durant la Segona Guerra Mundial, la documentació va ser confiscada pels nazis i enviada a Txecoslovàquia i Polònia. El 1945 va ser presa pels soviètics i traslladada a Moscou on hi va romandre fins el retorn a França, entre 1994 i 2004.

273 La vella casa de la família Philips encara existeix, a l'extrem sud de la vila, a tocar del camping Pradelongue. Jacques Philips, membre de la família, en va ser alcalde (1966-1971).

274 El «Centre de Refugi civil» de Gordan e Polinhan consta al Dossier elaborat per la Conferència Internacional d'Ajuda als Refugiats Espanyols feta a París el 15 i 16 de juliol de 1939 (ANCI-511-T-332) <<http://anc.gencat.cat/ca/detall/article/80-any-de-lexili-republica>>.

275 També s'hi enviaven les llistes nominals dels refugiats, dels homes que s'allistaven a les CTE.

276 Les CTE van ser creades i reglamentades pel govern francès entre abril i maig de 1939. El setembre de 1940, ja sota el règim de Vichy, aquestes companyies es transformaren en els Groupements de Travailleurs Étrangers (GTE). Els republicans espanyols foren preponderants en la major part dels GTE d'aquesta zona —uns 400 homes al GTE-431 i uns 500-600 al GTE-417—, juntament amb polonesos i jueus, els quals es convertiren en una veritable eina d'exclusió, d'explotació econòmica i de repressió per part de les autoritats franceses del règim de Vichy («1939-1944: Le Barrage de l'Aigle, creuset de la réorganisation de la CNT-AIT espagnole en exil» i *Oradour-sur-Glane, 70 ans après*, 2016, p. 71 i 81).

277 La historiadora Maëlle Maugendre ha estudiat les respostes recollides en qüestionaris d'algunes comissaries de policia fetes durant l'agost del 1939 a moltes dones espanyoles exiliades en aquestes regions del sud de França i n'ha tipificat els arguments donats per rebutjar el repatriament (MAUGENDRE, 2019, p. 257).

278 FBC. Fons Família Izard-Llonch. Correspondència entre Fidela Renom i Maria Teresa Gavarró i notes manuscrites, 1978-1984.

Núm. 2166
 En Fidela Renom Soler
 Casal
 Comarca
 Federació Bama - Lirc
 Data d'ingrés
 Residència a França
Barriatge de l'Aigle
 A França el de Oct del 1945
 El Secretari General
J. Jauret
 CATALUNYA
 CONSELL DIRECTIU FRANÇA

Signatura de l'interessat
Fidela Renom Soler
[Signature]
 Departament : Cantal

Octubre de 1945

Carnet de militant d'ERC de Fidela Renom, exiliada al departament del Cantal.

AHS-FONS ANDREU CASTELLS PEIG

nicant-li que ha estat reclus tres mesos a la presó de Sabadell junt amb altres amics i companys d'ella i advertint-la del perill de tornar, dient-li que ja l'avisarien quan fos possible i demanant-li que no perdés el contacte amb els fills. De la mateixa manera, Fidela Renom no sabia res, encara, del destí dels seus dos fills, Joan i Mateu. Així ho certifica el fet que entre març i maig de 1939 fa dues crides demanant informació sobre ells, a diaris de Tolosa de Llenguadoc i Montpeller:

«Le courrier des réfugiés

[...] Région Toulousaine [...] Sont recherchés par des réfugiés actuellement à Gourdan-Polignan (Haute-Garonne): [...] Mateo Romeus Ramon [sic], 23 ans, sergent 32e division, 137e brigade mixte au groupe sani-

taire, par sa mère Jeideba [sic] Renom y Soler. Écrire aux intéressés ou à M. Bergat, route de Luchon, Gourdan-Polignan.»²⁷⁹

«Les réfugiés espagnols recherchent leur familles
 Mme Fidela Renom Soler, réfugiée à la prairie de Polignan à Gourdan-Polignan (Haute-Garonne), recherche ses deux fils: capitaine Juan Romeu Renom, 225e brigade, 2e bataillon, 2e A Compagnie, 4e A base C.C.N. 17 et sargento Mateo Romeu Renom, 32e division, 137e brigade mixta, 8e base C.C.N. 10 (Grupo Sanidad).»²⁸⁰

²⁷⁹ *Le Midi socialiste*, 21 de març de 1939, p. 6.

²⁸⁰ *Le Petit Méridional*, 4 de maig de 1939, p. 3.

Mateu, també s'havia hagut d'exiliar a França cuita-corrents. Donada la seva acció compromesa amb la República i la ideologia marxista que professava, era impensable el seu retorn a Sabadell. Tot el grup de soldats companys seus van emprendre el seu particular itinerari no exempt de dificultats i problemes. Una vegada travessada la frontera van ser capturats per la policia francesa i internats al camp de concentració del Barcarès.²⁸¹ Mateu, que aleshores tenia vint-i-quatre anys, consta en unes llistes elaborades en aquest camp el maig de 1939, com a «músic», ja que de jove havia après a tocar el clarinet.²⁸² Allí va patir un tracte inhumà i, degut a les pèssimes condicions higièniques, va haver de superar el paludisme. S'havien d'aixoplugar del fred amb paravents de robes i mantes i dormir en un forat fet a la sorra de la platja.²⁸³ En aquest camp va coincidir amb vells companys del POUM sabadellenc: Francesc Abad, Joan Bartomeu, Ramon Jou, Jesús Mañé, Albí Sangres i l'amic Ricard Simó, entre d'altres.²⁸⁴ El de Barcarès va ser el tercer camp obert a les platges nordcatalanes. Ocupava una llarga i estreta banda de sorra entre el mar i un estany, coberta d'una

vegetació ben magra i batuda quasi permanentment per un vent violent i l'aerosol marí. S'hi van acabar construïnt barraques, per part dels propis internats, però les condicions no eren, ni de bon tros, millors que les que hi havia als camps d'Argelers i Sant Cebrià de Rosselló. L'única forma de sortir del camp era, a banda de l'evasió, l'allistament militar o a les CTE.²⁸⁵ Així, vers mitjan-finals del 1940 i ja en plena Segona Guerra Mundial, Mateu va ser obligat a incorporar-se al 431è Groupement de Travailleurs Étrangers²⁸⁶ (GTE) i tot seguit fou traslladat al 417è GTE d'Aurillac (Cantal, Alvèrnia),²⁸⁷ on hi havia altres companys seus i també el sabadellenc, i vell amic de la família Romeu-Renom, Enric Mampel.²⁸⁸ Allà feia feines de reconstrucció a la presa de l'Aigle al riu Dordonya²⁸⁹ i residia al poble proper de Mauriac. Va ser en aquesta vila on, vers el 1941, va conèixer a Madeleine Lafont, amb qui s'acabaria casant. La família de Madeleine parlava occità, fet que va facilitar la comunicació de Mateu amb la família i amb la gent de la comarca. Mateu s'havia modificat la grafia del seu primer cognom per poder passar més desapercebut, mantenint però el segon cognom matern de manera explícita: Roméo-Renom.²⁹⁰

Durant els primers anys de l'exili, Fidela Renom i el seu fill Mateu van poder contactar. Això va significar un gran alleujament enfront la solitud d'ambdós i el suport mutu davant la notícia de la mort del fill gran i germà, Joan, mort el gener de 1939 a les acaballes de la guerra. Fidela Renom i Mateu s'acabaren trobant a Mauriac el 1943, quan nasqué el primer fill de Mateu,

281 En aquest camp de concentració s'hi arribaren a internar entre 50.000 i 60.000 homes. Al Barcarès foren internats 87 combatents sabadellencs, ben documentats, encara que probablement el nombre fou superior (DEU, 2021, p. 182).

282 Llistes nominals amb la professió dels refugiats catalans internats als camps de concentració d'Argelers, Sant Cebrià de Rosselló i el Barcarès [16 de maig de 1939]. «Troisième liste des exilés politiques appartenant aux Partis Républicains Démocratiques de Catalogne. Camp de Le Barcares» (ANCI-511-T-326; testimoni oral de Jean-Henri Roméo-Renom).

283 En Mateu va mantenir sempre molt vius els records de Sabadell, de militància política, de la guerra, del pas de frontera, del camp de Barcarès... i ho explicava sovint al seu fill Jean-Henri (Testimoni oral de Jean-Henri Roméo-Renom).

284 En el cas de Ricard Simó i Joan Bartomeu, sabem que després d'haver pogut sortir del camp van demanar ajut a la Residència d'Intel·lectuals Catalans, a Montpeller, el 4 de gener de 1941, on van ser avalats per diversos polítics sabadellencs: els diputats del Parlament de Catalunya, Joan Balart i Joan Mora; el diputat a Corts, Joan Ferret; el conseller de finances de l'Ajuntament, Joan Puig i Pujol; i el president de la Joventut d'Esquerra del CRF, Joan Sala Rovira; tots ells vells coneguts de Fidela Renom (FBM).

285 BARBA (2017), p. 189-192.

286 MRR. Fiche d'identité de Travailleurs Étrangers.

287 MRR. Sauf-Conduit, Ministère de l'Intérieur, 17 de setembre de 1945.

288 Enric Mampel i Martí (Sorita de Morella, 1893 - Gargès-lès-Gonès, 1979). Amb la família de Fidela Renom eren veïns de la Creu Alta. Durant la guerra fou regidor de Foment (CNT) i efímer darrer alcalde de Sabadell, el 26 de gener de 1939.

289 Aquests treballs de construcció de la presa van anar a càrrec d'un grup de treballadors nombrats, majoritàriament espanyols (MAUGENDRE, 2019, p. 325).

290 Testimonis orals de Jean-Henri i Marcel Roméo-Renom.

al qual els pares posaren el nom de Jean-Henri —18 de juliol de 1943—, en record als dos germans, Joan i Enric. A partir d'aleshores Fidela Renom sovint els visità i hi feu llargues estades a Mauriac, tot i que seguia vivint sola a Montrejeau. El 23 de juliol de 1944 va néixer Maricel-Claire, la segona filla de Mateu, que morí al cap d'uns mesos, el 23 de gener de 1945.

La vila de Montrejeau, ocupada per l'exèrcit alemany des de feia dos anys, no seria alliberada fins el 21 d'agost de 1944, com ho foren les viles properes i de referència, Sent Gaudenc i Banhères de Luishon. Durant la celebració de la Festa de l'Alliberament, el 17 de setembre de 1944, hi desfilaren soldats de la Unió Nacional Española, antics combatents republicans dependents de l'Agrupación de Guerrilleros Españoles, els quals tenien el quarter general en aquest poble. De fet des d'aquí s'organitzà la «reconquesta d'Espanya» amb l'enviament d'entre 10.000-15.000 homes reparats al llarg de tots els Pirineus, dels quals entre 3.500-4.000 guerrillers dugueren a terme l'intent de penetració i alliberament de l'Aran vers el 19 d'octubre de 1944; tanmateix les forces militars franquistes, superiors en nombre i mitjans, repel·liren l'atac i els guerrillers republicans es retiraren el 28 d'octubre, i patiren força baixes entre els seus membres.²⁹¹

El 1945, acabada la Segona Guerra Mundial, Mateu va treballar com a paleta i fuster per l'obra pública arreu del país —principalment a Normandia i a la regió parisenca—, en la reconstrucció d'infraestructures.²⁹² El seu fill gran, Jean-Henri, recorda que quan era petit el seu pare sovint marxava a treballar lluny i que ell es quedava sol a cura dels avis materns, a Mauriac.

Com afirma l'historiador Javier Cervera,²⁹³ en la postguerra, els exiliats passen a considerar-se refugiats: després d'haver patit dues guerres, d'haver sobreviscut als camps de concentració francesos molts d'ells i altres, menys, als camps de concentració i d'extermini nazis, i fins i tot d'haver-se compromès amb la Resis-

tència francesa, ara els tocava superar la precarietat, trobar feina, un lloc on viure, superar malalties i tot el desgast emocional i personal patit des del 1936. L'únic organisme oficial que els servia de referent fou, entre els anys 1945 i 1952, l'Office Central des Réfugiés Espagnols (OCRE). Aquesta oficina emetia els certificats d'identitat indispensables per a l'obtenció del permís de residència a França i els permisos de viatge que, en el cas dels refugiats, substituïen el passaport. L'obtenció d'aquests papers era essencial per a poder accedir al món laboral.²⁹⁴ El gener de 1952, l'OCRE, així com els altres organismes d'ajuts als refugiats de França, s'integra i transforma en l'Office Français de Protection des Réfugiés et Apatrides (OFPRA).

Amb tot això, però, Fidela Renom no perd la seva forta consciència política i l'octubre de 1945 fa el pas d'incorporar-se a Esquerra Republicana de Catalunya a l'exili.²⁹⁵ Esdevé la militant núm. 2.166, com consta al seu carnet emès pel Consell Directiu d'ERC a França i signat per Joan Sauret, mà dreta del secretari general Josep Tarradellas. Al document s'indica la seva residència al Barrage de l'Aigle (Cantal),²⁹⁶ i curiosament s'observa com la fotografia és reutilitzada i és la ma-

294 L'OCRE era un organisme autoritzat pels ministeris d'Afers Estrangers i d'Interior francesos, que va començar a treballar l'abril de 1945, sota el control d'organitzacions internacionals, fent-se càrrec dels refugiats espanyols. Fernández Arnau, diplomàtic, membre del PSOE i que havia estat conseller en cap de l'ambaixada d'Espanya a París l'octubre de 1938, n'era el responsable. Al capdavant de l'organisme hi havia tot un seguit d'homes estretament relacionats amb el govern republicà a l'exili. Entre els més rellevants, l'exconseller de Justícia de la Generalitat, Josep Quero, professor de dret públic n'era el conseller jurídic, així com Lluís Utgé i Lluís Gausachs, tots tres destacats membres d'ERC (ANGOSTURES, 2020, p. 29-35; COLLADO, 2018, p. 416).

295 Fidela Renom surt a les llistes nominals de propostes de militants per ingressar al partit a l'exili a: *ERC. Consell Directiu a França. Circular*, núm. 4, p. 4, datada a Perpinyà el 10 de desembre de 1945 (FI).

296 La presa de l'Aigle sobre el riu Dordonya —començada a construir el 1941 i posada en funcionament el 1946—, també és coneguda com «Barrage de la Résistance» i en realitat es localitza als municipis de Sorçac (Corresa) —riba dreta— i Chalvinhac (Cantal) —riba esquerra.

291 MIQUEL (2014).

292 Entre setembre i desembre va estar treballant en una empresa a Caen. Testimoni oral de Jean-Henri Rómeo-Renom.

293 CERVERA (1998).

teixa que la que va fer servir per al passaport de sortida d'Espanya, que a la vegada és el retrat que es va fer quan fou elegida regidora municipal el gener de 1934.

Mentrestant, el seu fill petit Enric restava a Sabadell amb els oncles Eulàlia i Arcadi. Vivien a l'avinguda del Ejército Español, 7 —avui de l'Onze de Setembre. En aquells anys a casa hi vivia una noia que hi feia de minyona, però que va esdevenir una veritable amiga de la família: Teresa Nesplé,²⁹⁷ filla de Joan Nesplé.²⁹⁸ La Teresa es va prometre amb l'Enric i van conviure junts a casa dels oncles.

El 1943 l'Enric va ser cridat per fer el servei militar obligatori al Regiment d'Infanteria 16 de Lleida, on ingressà el 9 d'abril i hi restà nou mesos. Després va ser destinat al Batallón de Cazadores de Montaña Albuera núm. 2, on hi estigué dos anys, en un moment en què l'exèrcit franquista s'havia estat desplegant intensament pels Pirineus, per fer front als moviments de la resistència i dels maquis i pel temor d'una incursió de les tropes aliades.²⁹⁹ De salut fràgil, al llarg de tot el servei militar l'Enric es va posar malalt en diverses ocasions: el 31 d'agost de 1943 va haver de ser ingressat a l'Hospital Militar de Barcelona a causa del tifus, fins a principis de novembre, quan li van donar un permís per refer-se a casa seva. El gener de 1944 tornà al seu destí militar. El 8 d'octubre s'incorporà al mateix batalló destinat a l'Aran, el qual tenia per missió combatre les *«patrullas de rebeldes armados y de protección de fronteras»*. El 30 de març de 1945 tornà a emmalaltir i fou ingressat a l'Hospital de Lleida, on després obtingué la baixa temporal i tornà a Sabadell fins que al 25 de maig s'hi reincorporà de nou. Tanmateix, tres dies després tornà a l'hospital i tornà de nou a passar la baixa per malaltia a Sabadell. Finalment el 13 d'agost es reincorporà a la seva unitat militar. Mentre patrullava amb la seva companyia d'esquiadors i

escaladors pel Port de la Bonaigua, va morir sobtadament el 28 de novembre de 1945, als vint-i-tres anys.³⁰⁰ Fidela Renom s'assabenta de la mort de l'Enric per les seves germanes, les quals també li deien, en una postal enviada via Perpinyà, que estaven fent investigacions sobre les circumstàncies de la mort i que es trobaven al lloc on reposava —cementiri d'Esterri d'Àneu— i que li enviaven un record.³⁰¹

Aquest va ser un cop molt dur per a la família i per a Fidela Renom, que trobant-se a l'exili no va poder tornar a Catalunya per ser present a l'enterrament del seu fill ni per compartir el dol amb la seva germana i nebots. Dels funerals de l'Enric se'n van fer càrrec les germanes de Fidela Renom, Estrella i Eulàlia. Teresa Nesplé, desolada per aquesta desgràcia, va tornar a Matadepera, on més tard va refer la seva vida, però el record de l'Enric la va acompanyar sempre.³⁰²

Durant aquests temps, entre 1940 i 1946, Fidela Renom anava sobrevivint, precàriament, fent feines de modista, primer a Montrejau³⁰³ i més tard a Mauriac.³⁰⁴ De la seva difícil situació n'és testimoni la correspondència que va mantenir el 1946 amb el seu company del consistori republicà Salvador Sarrà, exiliat a San-

300 AHVA. Arxiu Municipal d'Esterri d'Àneu. Registre Civil d'Esterri d'Àneu. Certificat de defunció, 29 de novembre de 1945; AHS. Notificació del Comandant del Batallón de Cazadores de Montaña Albuera núm. 2 a l'Ajuntament de Sabadell, 6 de desembre de 1945.

301 AHS. Fons Salvador Sarrà Serravinyals. Carta de Fidela Renom (Montrejau) a Salvador Sarrà (Santiago de Xile), 17 d'agost de 1946.

302 Testimoni oral de Maria Teresa Codina i Nesplé, filla de Teresa Nesplé.

303 Testimoni oral de Lucrècia Miralles i Medan.

304 Les refugiades republicanes que treballaven en l'àmbit domèstic feien dures jornades de treball a diferents cases (MAUGENDRE, 2019, p. 325). L'acolliment de les refugiades en l'àmbit privat barrejava el sentiment de solidaritat sincer amb el pragmatisme del fet que les famílies acollidores rebien una assignació econòmica en concepte de manutenció per part de les autoritats: 4,5-7 francs per nen i 8-10 francs per adult. Els centres d'acollida col·lectius s'anaven saturant i calia buscar alternatives a l'allotjament d'aquestes riudes de gent (MAUGENDRE, 2019, p. 286-287).

297 Teresa Nesplé i Altimira (Matadepera, 1922 - Sabadell, 2010).

298 Regidor i últim alcalde republicà de Matadepera pel PSUC (AMM. Actes del Ple municipal de Matadepera del 2 de novembre de 1937 i del 28 d'abril de 1938).

299 AGMG. Expedient militar d'Enric Romeu i Renom, 21 de juny de 1942 / gener 1946.

Esterri d'Àneu, 1947

Tomba d'Enric Romeu i Renom.

Les seves tietes, Estrella i Eulàlia Renom, hi dipositen una corona de flors amb dues cintes amb els lemes «Sus tios» i «Su novia».

ADD

tiago de Xile i membre del Centre Català d'aquella ciutat.³⁰⁵ En aquestes cartes s'intercanviaven notícies i preocupacions sobre les amistats que es trobaven a Catalunya i a França, i Fidela Renom, que sempre li donava records per a la família sabadellenca també exiliada de Josep Esteve,³⁰⁶ li demanava ajuda material, una ajuda que al final va poder rebre. Salvador Sarrà, al respecte de l'ajuda material del Centre Català de Santiago de Xile als exiliats republicans, feia una reflexió interessant: *«Tot això que fem té per esperit una solidaritat exclusivament catalana, mentira qui es vulgui atribuir merits polítics en la atenció de les necessitats de germans nostres. Jugar a aquestes coses es anti-humà i abusiu. Les plataformes polítiques s'han de fundar en actes justos i propis. La majoria de catalans per terres d'America pensem amb Catalunya i amb els catalans, que ja és prou»*.³⁰⁷

Just aquell mateix any, l'11 de novembre de 1946, a Sabadell va morir Joan Romeu i Ribas, que havia estat el seu marit i de qui s'havia separat abans de la guerra. Mai no van formalitzar legalment aquesta separació, que es va produir principalment per les contínues desavinences com a parella. Això va permetre a Fidela Renom poder cobrar la pensió de viudetat una vegada retornada a Sabadell. Joan Romeu havia treballat d'aprestador a l'empresa d'Enric Casanovas, al riu Ripoll, i la seva salut es ressentí d'aquelles dures feines del ram de l'aigua.

Fidela Renom, en una carta del 17 d'agost de 1946, adreçada a Salvador Sarrà i enviada des de la localitat de Vent-Haut —a 22 km al nord de Mauriac—, descriu, amb molt de detall i sentiment, les circumstàncies en què sobreviuen, en aquesta zona de l'Alta Garona, moltes de les seves amistats sabadellenques, exiliades i totes provinents d'aquell enyorat entorn republicà i espiritista. Entre elles, la neboda del mateix Salvador Sarrà, Carme Carbonell, amb la seva cunyada i fills, que vivien al refugi de Gordan e Polinhan. En aquest mateix refugi també s'hi estaven en Jaume Torrella —antic president del CRF— amb la seva esposa Maria Neus Gordi i la seva filla Maria. Més tard la família Torrella-Gordi s'establí a Laudefrede³⁰⁸ on pas-

Circa 1939

Enric Romeu i Renom.

ADD

305 AHS. Fons Salvador Sarrà Serravinyals. En aquestes cartes també s'entreveu l'afectació que causava el reumatisme en la salut de Fidela Renom.

306 Josep Esteve i Aguiló (Barcelona, 1901 - Santiago de Xile, 1953). Teixidor i majordom tèxtil. Veí de Sabadell des del 1917. Militant d'ACR i després d'ERC. Fou president del CCE de Sabadell i, durant la Guerra Civil, des d'octubre de 1937, regidor de Defensa per ERC. Més endavant exercí d'agent del SIM. El 1939 s'exilià a França, on es retrobà amb la família, i van marxar poc després a Xile. La seva amistat amb Salvador Sarrà l'apropà a conèixer Fidela Renom, una relació que es va estrényer durant la guerra.

307 AHS. Fons Salvador Sarrà Serravinyals. Cartes de Salvador Sarrà a Fidela Renom, del 3 d'agost de 1946 i del 30 de novembre de 1946; de Salvador Sarrà a Maria Pera i Díaz, exiliada a Rouen, del 7 de setembre de 1946. En aquesta darrera carta, Salvador Sarrà li remarca la solitud de Fidela Renom i les necessitats materials que l'angoixen.

308 Així es citat a la carta, tot i que no hem trobat cap població amb aquest nom.

Le Havre, 1950

Madeleine Lafont,
esposa de Mateu Romeu i
Renom, amb llurs fills:
Jean-Henri i el petit Marcel.
JHRR

saren força penúria, tal com descriu Fidela Renom, «*la seva dona paralítica de feia dos anys, la seva filla deixant-se la salut per arribar a tot i en Jaume treballant de peó amb jornal escàs*».

Fidela Renom, a través de la correspondència transmetia a Salvador Sarrà les notícies d'altres sabadellencs exiliats i dispersos per altres llocs de França: Gregori Bley, antic secretari de La Emancipación, que segons Fidela Renom havia estat a Banhèras de Luis-hon (probablement en un GTE) i ara no sabia on parava; Esteve Gené, el del «Bar Estevet» de la Plaça Nova o del Mercadal —actual plaça del Mercat—, que vivia a Gordan e Polinhan, que com a un dels comissionats a França del Centro Republicano Español de Buenos Aires l'ajudà econòmicament i li donà el contacte de Salvador Sarrà; Josepa Casanovas, l'esposa de Lluís Papell³⁰⁹ (antic membre del Círcol Republicà Federal), que vivia a Belluec (Corresa) amb la seva filla gran, Maria, i el fill del seu marit, Ricard (fruit d'un primer matrimoni). En Lluís Papell s'havia quedat a Sabadell amb la filla petita; Joan Àlvarez de Lara (exregidor d'ERC) i Joan Sangres (exregidor d'ACR), ambdós residents a Tolosa de Llenguadoc i que treballaven plegats al periòdic *Foc Nou*.

Des de Montrejau estant, Fidela Renom no s'oblidava dels que s'havien quedat a Sabadell. Se n'assabentà que Joan Torras —vell membre del CRF, militant del PRDF i ànima dels esperitistes sabadellencs— havia mort. També tingué notícies que el seu cunyat, Arcadi Badia, se n'havia sortit d'una intervenció a l'estómac, fet pel qual havia pogut defugir la presó. De Maria Gispert, qui havia estat secretària de la Lliga Laica Femenina, anava rebent correspondència tot i haver estat empresonada i posteriorment alliberada. Fidela Renom sempre tenia Catalunya al cor, i segons els records de Lucrècia Miralles, des del pont de la Garona li

309 Lluís Papell i Comas (Sabadell, 1891 - 1980). Veí de la Creu Alta. Col·laborador del *Diari de Sabadell* i periodista delegat i locutor de Ràdio Sabadell, EAJ-20 (1934-1936). Jutjat i empresonat pel franquisme, a la Model de Barcelona durant més de dos anys i posteriorment desterrat a València. El 1942 va poder retornar a Sabadell. Fidela Renom va mantenir el contacte amb ell i la seva família durant l'exili a França.

deia, emocionada: «*Mira, aquesta aigua ve de Catalunya, de casa nostra!*».³¹⁰ En aquells anys, Fidela Renom va compartir exili a Montrejau amb la família Miralles Medan, de l'Aran, amb els qui formà una estreta amistat que perduraria per sempre.

El gener de 1947 les coses canviaren en l'entorn familiar de Fidela Renom i es veié forçada a desplaçar-se al nord de França, a Rouen,³¹¹ per poder estar amb el seu fill Mateu i perquè ella ja no podia treballar a causa del seu mal estat de salut. S'instal·laren al 43, rue des Juifs, i Fidela Renom visqué amb la seva jove i el seu nét Jean-Henri. En aquell moment pagaven el lloguer d'aquesta casa i el de la casa que havien deixat temporalment a Mauriac, on hi guardaven els mobles, i també tenien les despeses de la cantina on menjava i s'hostatjava en Mateu, a Le Havre.

Aquest 1947 Fidela Renom encara seguia mantenint correspondència amb Salvador Sarrà. L'informava de la mort del seu marit, esdevinguda el novembre de 1946, i li continuava demanant ajuda material.³¹² També li seguia proporcionant totes les informacions que li anaven arribant dels seus familiars i les seves amistats de Sabadell: de la seva germana Eulàlia, amb qui mantenia una correspondència fluida; de l'exdiputat al Parlament Joan Mora, qui havia retornat amb la seva família a Sabadell el 27 de febrer d'aquell any; de Maria Gispert, la qual li havia comentat que esperava trobar feina a Andorra... Fidela Renom expressava, en aquestes cartes, les greus mancances que patien els refugiats espanyols en general, sobretot pel que fa als llargs desplaçaments que havien de fer els homes i les seves famílies, si en tenien, per haver d'anar a treballar en les obres de reconstrucció de les zones del país devastades per la guerra. També n'explicava dificultats

310 Testimoni oral de Lucrècia Miralles i Medan.

311 La casa on vivien era del gerent de l'empresa on treballava Mateu. Testimoni oral de Jean-Henri Rómeo-Renom.

312 AHS. Fons Salvador Sarrà Serravinyals. Cartes dels 12 i 22 de març de 1947. L'ajuda material —un paquet— no li arribava de Xile i l'esperava de feia temps: havia preguntat a la seva xarxa de contactes i tampoc li sabien donar raó: a Joan Tauler, del Centre Català de París, a Josep Arolas, que intercedí davant Rafael Closas, de l'OCRE.

Genevilliers, circa 1954

Mateu Romeu i Renom

i la seva esposa

Madeleine Lafont.

JHRR

personals més concretes com, per exemple, l'escassetat de sabó per rentar la roba i per a la higiene personal, l'alt preu del menjar i la manca d'aliments bàsics com la carn, la fruita, la verdura, el pa, la llet o el sucre.

El 1948 nasqué el tercer fill de Mateu Romeu, en Marcel —20 de març de 1948—, a Le Havre, quan feia ben poc que s'hi havien establert. Arran de greus complicacions en el part, la mare, Madeleine, va quedar molt delicada de salut i com que no es podia valdre per si mateixa i passava moltes temporades a l'hospital, Mateu va tornar a demanar ajuda a la seva mare perquè tingués cura del nounat i de Jean-Henri, de cinc anys. Fidela Renom s'hi va desplaçar i s'hi quedà una llarga temporada. Més tard la família de Mateu es traslladà a la regió d'Illa de França, primer a Gennevilliers, del 1951 a 1955, i després a Soisy-sous-Montmorency des de 1955 fins la mort d'en Mateu.³¹³

En aquests anys la situació dels republicans espanyols a França havia entrat en una fase complicada. El 1947 es comptabilitzen uns 184.000 refugiats, i encara n'hi havia que anaven arribant, travessant la frontera clandestinament, fugint de la repressió franquista i de la pobresa econòmica. Les condicions de vida dels republicans es ressentien en el context de la França de la postguerra: els homes només trobaven feina al camp, hi havia poc treball, es vivia amb una sensació de provisionalitat absoluta, amb esperances que l'Espanya de Franco no fos reconeguda internacionalment i de poder tornar al país, i és per això, també, que molts d'aquests refugiats es concentraven al sud de França. Una altra causa que agreujava la situació era la política del govern francès: el 1946 s'havien començat a tancar els centres d'acollida i a deixar-los sense fons econòmics, i s'acusava molts dels refugiats d'estar excessivament «polititzats», de promoure vagues i actes polítics.³¹⁴ A tot això s'hi afegia l'encaïment de la vida, com reconeixia el Comité Intergouvernemental pour les Réfugiés (CIR) i explicava la ma-

teixa Fidela Renom per carta a Salvador Sarrà, com també el fet que el govern francès hagués reduït força els ajuts econòmics a la població refugiada.³¹⁵

Ricard Simó considerà el 1947 com a any de tornada de l'exili de Fidela Renom,³¹⁶ però el testimoni dels nets la situen a França en el moment de naixement de Marcel i uns mesos més tard també, per tant fins a finals de 1948 o principis de 1949. Així doncs, no coneixem la data exacta del seu retorn. El cert és que la difícil situació dels refugiats a França també degué influir en aquells moments: el 1948 el Ministeri de l'Interior francès havia establert la prohibició als refugiats espanyols de fixar la seva residència en els cinc departaments fronterers.³¹⁷ La decisió de tornar a Sabadell no va ser fàcil ja que tot i que el seu fill tenia feina al nord del país, la família de Mateu havia d'afrontar els problemes familiars derivats del mal estat de salut de la Madeleine. La resta de la família que li quedava a Sabadell, les seves germanes Estrella i Eulàlia i llurs famílies, havien anat refent de nou les seves vides en la dura i llarga postguerra espanyola.

Fidela Renom, havent-ho perdut gairebé tot d'ençà de la guerra i fins aleshores —els altres dos fills i el marit—, pren la decisió, difícil sens dubte, de tornar. Una dona que aleshores s'acostava als seixanta anys d'edat, que es trobava sola i sense feina, en un estat de salut no gaire bo, i que de ben segur necessitava recuperar el caliu dels seus a la seva ciutat. En un context on molts espanyols encara travessaven la frontera cap a França, de forma clandestina, Fidela Renom prengué el sentit contrari i retornà a Catalunya, si bé desconecim si utilitzant alguna d'aquestes xarxes clandestines de pas o bé comptant amb l'ajuda d'algunes de les amistats que tenia a l'Aran.³¹⁸ És molt

315 Els fons francesos d'ajuda als refugiats s'havien reduït un 21% entre els anys 1945-1947 (CERVERA, 1998, p. 209).

316 *Diario de Sabadell*, 26 de setembre de 1987, p. 28.

317 CERVERA (1998), p. 211.

318 Malgrat el tancament de la frontera francesa d'ençà l'1 de març de 1946, a França hi arriben, el 1948, uns 11.000 espanyols, fet que palesava el bon funcionament de les xarxes de pas clandestines. (COLLADO, 2018, p. 420-421).

313 MRR. «Livret de famille de Mateo Roméo-Renom et Madeleine Lafont». Mateu Romeu i Renom va morir a Ermont, el 16 de desembre de 1997. La seva dona Madeleine Lafont, havia mort uns anys abans, a Montmorency, el 20 de maig de 1989.

314 CERVERA (1998), p. 201-202.

probable que des de Montrejau emprengué el camí de tornada passant per Eth Pònt de Rei, i ja travessada la frontera, per Canejan i Les, dos pobles on hi tenien casa les famílies del matrimoni format per Cristina Medan i Sebastià Miralles,³¹⁹ exmilitar de l'exèrcit republicà i maçó, amic i conegut del seu cunyat Arcadi Badia. De fet, aquesta ruta de pas era una de les habituals pels evadits de la Segona Guerra Mundial que fugien de la França lliure entre els anys 1939 i 1942 o de la França ocupada entre els anys 1942 i 1944.³²⁰ Tanmateix, Fidela Renom era ben conscient que, fent el pas de tornar a Catalunya, ja no podria tornar a França en molt de temps.

Mentrestant, la ciutat de Sabadell, una població vençuda i ocupada, vivia en pròpia pell la primera onada de repressió policial i política a càrrec del règim feixista. Una repressió que afectà, a parts iguals, les persones vençudes i els seus béns col·lectius. Entre els anys 1939 i 1945 més de 1.000 homes i dones, persones nascudes o residents a Sabadell, van ser objecte de consells de guerra, amb l'aplicació de diligències prèvies, condemnes a presó o a mort, o sobreseïments, a càrrec de la justícia militar franquista.

La delegació de Sabadell del Servicio de Información y Policía Militar (SIPM), el 20 d'abril de 1939, ja havia emès un butlletí d'informació sobre Fidela Renom, de la qual en remarcava el fet d'haver estat presidenta de la Lliga Laica Femenina, consellera de l'Ajuntament republicà, d'haver depurat el Consultori de Puericultura dels seus membres dretans i d'haver-ne eliminat els símbols religiosos, d'haver prohibit resar i tenir objectes religiosos en les escoles nacionals, com també se

l'acusava d'haver presidit el Socors Roig local durant la guerra. A la fitxa es feia notar que els seus fills estaven afiliats al partit «extremista» POUM i finalment s'apuntava que es desconeixia on vivia en aquell moment. També el seu marit tenia una fitxa policial del SIPM d'aquesta mateixa data, en la qual se l'acusava d'alcohòlic, «*marxista convencido y sujeto indeseable por todos conceptos. Gran propagandista de la causa rojo-separatista*», amb domicili al carrer de Llevant, 104, el darrer domicili familiar de la Fidela Renom abans d'exiliar-se.³²¹

La seu del CRF, el bressol del republicanisme sabadellenc i casal dels vells federals, ja havia estat ocupada pel Frente de Juventudes de la Falange i per la Jefatura del Movimiento. L'edifici del CEP del carrer de Colom, aquella entitat plena de vida alternativa i modernitat de pensament dels anys 1920-1930, va ser confiscat el mateix gener de 1939. L'edifici fou saquejat, la biblioteca inclosa, i després, a partir del febrer de 1940, fou destinat a diferents usos —centre sanitari, Congregació Mariana. A partir del 3 d'abril de 1941 la finca fou cedida al Frente de Juventudes i el 25 de setembre del mateix any fou l'estatge de l'Hermandad Sindical de Labradores. Malgrat els esforços d'alguns socis per poder-lo recuperar, entre els quals Joan Ausió, que en conservava documentació, finalment fou subhastada i adquirida per un corredor de finques de Barcelona.³²² Igualment, la casa guarderia del carrer Covadonga, que era propietat de La Emancipación, va ser confiscada i cedida a l'Hospital i Casa de Beneficència el 1944.³²³ De manera implacable i sistemàtica s'anava aplicant, a persones, grups polítics i entitats, la Ley de Responsabilidades Políticas del 9 de febrer

319 Sebastià Miralles i Sandaran (Canejan, 1888 - Sabadell, ?). Militar de carrera de conviccions republicanes i vinculat a la maçoneria i a la teosofia. Tot i estar retirat, durant la guerra s'incorporà a l'Exèrcit Popular Republicà com a major de transmissions. El 1939 s'exilià a França reagrupant-se amb la família. Instal·lat a Tolosa de Llenguadoc, com a militant d'ERC va ser molt actiu en les xarxes de solidaritat i suport als exiliats. Va tornar a Catalunya el 1949, i va ser detingut i empresonat el 1951 i posat en llibertat condicional el 1953. A l'exili havia fet amistat amb Fidela Renom, que va refermar de nou al seu retorn a Sabadell.

320 CALVET (2008).

321 Informes de la delegació de Sabadell (servei d'espionatge, antics SIFNE i SIM, a partir de l'abril de 1938; AP 665/5, agent 2002, AHS).

322 Després de passar diverses vicissituds acabà essent comprada de nou per la Caixa d'Estalvis de Sabadell i s'acabà enderrocant, el setembre de 1972 (CASTELLS, 1983, p. 26.70-26.71); testimoni oral d'Antoni Carbonell i Busoms.

323 Arcadi Badia, antic membre de La Emancipación, intentà recuperar-la, debades. La casa fou enderrocada per l'Ajuntament l'abril de 1972 (CASTELLS, 1983, p. 26.71).

de 1939 —III Año Triunfal segons el calendari franquista—, que també perseguia obsessivament totes aquelles persones que havien pertangut a la maçoneria o a associacions teòsofes, espiritistes o naturistes.³²⁴

324 Per entendre la persecució a aquests col·lectius, és impagable el llibre del 1939 *Masones y pacifistas*, de Joan Tusquets, prevere antisemita i antimaçònic.

Bellaterra, 14 de setembre de 1952

Trobada d'amics.

D'esquerra a dreta: assegudes, Rosalia —una cosina de Tàrrega de les germanes Renom—, Fidela Renom, Soledat —esposa de Lluís Burguet—, Eulàlia Renom, x i Isabel Izquierdo —esposa de Joan Burguet; drets, x, Lluís Burguet, serventa, Lluís Burguet fill, Arcadi Badia, Lucrècia Miralles i Joan Burguet.

JHRR

El retorn a Sabadell: del silenci a l'activisme social

9

Quan Fidela Renom tornà a Sabadell, s'instal·là a casa de la seva germana Eulàlia i el cunyat Arcadi, que portaven la botiga de queviures L'Estrella. El primer que va fer va ser presentar-se a la policia, i segons ella mateix reconeix, li van dir que no feia falta i que no calia que hi tornés més.³²⁵ Els primers anys del seu retorn Fidela Renom no es feu gaire visible en una ciutat silenciada per la llosa repressiva del franquisme. L'Arcadi Badia, per exemple, havia estat recentment jutjat pel Tribunal Especial para la Represión de la Masonería y el Comunismo, en un procés que s'inicià el 2 de juliol de 1945 i que finalitzà el 17 d'abril de 1947, amb una sentència dictada el 26 d'abril del mateix any, amb una condemna a dotze anys i un dia de reclusió menor, que li fou commutada per una de sis anys i un dia i finalment per un confinament domiciliari que se li extingí el 1953.³²⁶

Per a Fidela Renom foren uns anys de patiment i de fatiga per la situació familiar del seu fill exiliat, així com també d'una situació econòmica difícil, tant que es va haver de malvendre la casa del carrer de l'Horta Novella al llogater que hi vivia. A més a més, va invertir alguns dels pocs diners que li quedaven en una empresa que va fer fallida i ho va perdre tot; aquests primers anys hagué d'anar tirant, doncs, amb la minsa pensió de viduïtat i amb l'ajut dels seus.

Uns anys després, entre el 1956 i 1960, tornà a marxar a França per ajudar el seu fill Mateu, que tenia la seva dona molt malalta, amb els dos fills encara petits al seu càrrec. En Mateu i la seva família vivien a Soisy-sous-Montmorency, als afores de París. El 1958 havia fet la demanda d'inscripció a l'OFPPA per a

325 FBC-Fons Família Izard-Llonch. Correspondència entre Fidela Renom i Maria Teresa Garró i notes manuscrites, anys 1978-1984.

326 Arcadi Badia fou jutjat per la seva pertinença a la Lògia Osiris d'ençà el 1932 —el setembre de 1934 tenia el 3r grau—; el seu nom constava en documents facilitats per la delegació de la FET y de las JONS de Sabadell, en què se l'acusava d'haver militat al PRR entre 1917 i 1933 i d'haver estat delegat de la UGT a la Conselleria de Proveïments municipal durant la guerra. La sentència condemnatòria incloïa, com era habitual, la seva inhabilitació per a càrrecs polítics i sindicals i de direcció o comandament d'empreses. Tots els recursos que va presentar li foren desestimats i fins el 1960 no pogué sol·licitar el passaport (CDMH, Masoneria B, C0661, exp. 00014 / Lligall 661, exp. 14; Sumari 713/45, exp. 14106).

Matadepera, circa 1961

Fidela Renom

i el seu net

Jean-Henri Roméo-Renom

a casa de la família

Tort-Sampere,

on Fidela Renom

havia treballat

de cuidadora.

JHRR

obtenir el certificat de refugiat espanyol, que posteriorment va anar renovant regularment. Possiblement abans havia demanat l'estatus de refugiat a l'OCRE, però no n'ha quedat constància documental ja que només una part dels documents generats per l'OCRE es van conservar a l'OFPRA.³²⁷ En el qüestionari d'inscripció «demande de protection» que va haver d'omplir el 1958 hi ha algunes preguntes que respon contundentment: «*Per quines raons ha abandonat Espanya? Teniu raons per no retornar a Espanya? No podeu o no voleu retornar?*», «*Perquè vaig lluitar amb l'Exèrcit Espanyol Republicà i perquè no hi vull tornar*».³²⁸

En Mateu va mantenir el contacte amb antics companys catalans que sí podien travessar la frontera i en algunes ocasions fins i tot s'hi retrobava a Montrejuau, un lloc de referència per a molts exiliats republicans, que s'hi reunien amb les seves famílies de Catalunya.³²⁹

A Sabadell, en aquells moments, a casa de l'Eulàlia i l'Arcadi també hi vivia el matrimoni format per Lluís Codina i Teresa Nesplé amb els seus fills, Agustí i Maria Teresa. En Lluís Codina feia de pastisser a la pastisseria que havien obert a la botiga de L'Estrella. Tots sis van formar una família i van viure sempre com a avis, pares i fills-nets.³³⁰ Per les festes de Nadal, Fidel·la Renom ajudava a fer les neules a l'obra·dor situat al pati de la casa.³³¹

En aquest entorn familiar també hi havia petits espais de trobada amb amics comuns com la família dels

Circa 1960

Fidela Renom.
JHRR

327 Comunicació d'Aline Angoustures, directora de la mission histoire et archives de l'OFPRA, (Fontenay-sous-Bois, octubre de 2018).

328 OFPRA. Archives. dossier 773547; capsa ESP1376. Es conserva la documentació de la inscripció i renovacions del Certificat de Refugiat entre 1958 i 1968.

329 Testimoni oral de Jean-Henri Roméo-Renom.

330 Amb la família i durant els anys 1950 hi va viure, també, Lucrècia Miralles i Medan (Les, 1934), filla de Sebastià Miralles i Cristina Medan. Lucrècia va venir a Sabadell amb setze anys per estudiar i es va instal·lar a casa dels Badia-Renom. Més tard, tota la família Miralles-Medan s'acabà instal·lant a la ciutat.

331 Testimoni oral de Julià Magret, aleshores promès de Lucrècia Miralles.

Sabadell, estiu de 1962

Retrat de família al pati de la casa familiar de l'Avinguda del Ejército Español —ara Onze de Setembre.

D'esquerra a dreta: drets, Teresa Nesplé, Fidela Renom, Eulàlia Renom, Maria Teresa Codina i Arcadi Badia;
ajupits, Agustí Codina i Lluís Codina.

JHRR

Burguet-Izquierdo, veïns de l'avinguda Onze de Novembre, que tenien casa a Bellaterra i on Fidela Renom també hi passava vetllades ben recomfortants en aquells anys encara ben grisos de principis dels 1950.³³² La xarxa d'amistats del barri i d'altres indrets de Sabadell seguia ben viva, tot i que dins l'àmbit íntim i familiar.

Coincidint amb aquesta primera etapa del retorn de Fidela Renom, el fill gran de Mateu, Jean-Henri, vingué a Sabadell cap a principis dels anys 1960, per visitar la seva àvia i per conèixer la resta de la família. Van ser moments de gran emoció, tant per Fidela Renom com per a l'Eulàlia i l'Arcadi, ja que els altres dos fills de Fidela havien mort joves i en tràgiques circumstàncies i el seu record era molt present. Jean-Henri va venir també amb «l'encàrrec» del seu pare de conèixer la situació de Catalunya i de saber si a Sabadell hi quedaven companys seus d'abans de la guerra i en quines situacions sociopolítiques es trobaven. Tot i estar a França, Mateu sempre estava alerta de la situació política de Catalunya i d'Espanya. A partir d'aleshores Jean-Henri va continuar venint diverses vegades de vacances a Catalunya, fent companyia a Fidela Renom, que el feia conèixer la ciutat de Sabadell, li ensenyava els llocs on havia treballat quan era regidora i li explicava anècdotes d'una vida passada i enyorada. Alguna vegada anaven al Teatre Cervantes, que estava just al davant de casa seva, i també a la Festa Major, on Fidela Renom va ensenyar al seu net a ballar sardanes. Les visites que feien a casa d'amics va permetre a Jean-Henri fer una bona colla d'amics a Sabadell: Eliseu Miralles, Josep Molins i Josep Riera, tots ells bons esportistes i excursionistes.

Durant aquest temps Fidela Renom també fou prenent la relació amb antigues amigues, amics i companys de la seva vida a Sabadell, de l'etapa del CRF, de l'Ajuntament, de la Lliga Laica Femenina, del CEP... Aleshores les trobades i converses havien de ser privades, però esdevenien molt necessàries per mantenir

332 Joan Burguet i Albalat (Palamós, 1897 - Sabadell, 1992) havia estat practicant ATS del Casal Mutualista Cooperativa Sanitària i estava casat amb Isabel Izquierdo Blesa (Martignes, 1911).

viu el record dels temps republicans i per conèixer l'esdevenir de totes aquelles persones amigues que romanien a l'exili. En una dona com ella, que li agradava parlar, escoltar i debatre, aquest retrobament va significar una gran alenada d'esperança i de suport mutu. La llista de retrobaments seria molt llarga, però per citar-ne alguns dels més sentits cal esmentar la família de Sebastià Miralles i Cristina Medan,³³³ Miquel Domènech i Justina Tricuera,³³⁴ Joan Sala i Roser Pedrós,³³⁵ Joan Pont i Conxita González,³³⁶ Andreu Castells³³⁷ i Pilar Campanales...³³⁸ Moltes d'aquestes trobades amb amics eren compartides amb la seva germana Estrella, la seva neboda Lola i especialment amb l'Eulàlia i l'Arcadi Badia, amb els quals compartien amistats dels cercles polítics, socials i espiritistes.

Altres antigues amistats seves es trobaven fora de la ciutat o a l'exili, sobretot a França i a Sudamèrica. Aleshores Fidela Renom en reprenia el contacte per carta, igualment emotiu. Es conserva corres-

333 Testimoni oral de Lucrècia Miralles i Medan, filla de Sebastià i Cristina.

334 Testimoni oral d'Aurora Tricuera i Oller, neboda de Justina.

335 Testimoni oral del seu fill Joan Sala i Pedrós, que recordava com de petit Fidela Renom els visitava i el seu pare li explicava que «era una dona molt bona que havia fet moltes coses per Sabadell».

336 Testimoni oral del seu fill Feliu Pont i González (São Paulo, 1928).

337 Andreu Castells i Peig (Sabadell, 1918 - 1987). Pintor, historiadador polifacètic, arxiver, impressor i editor, procedia d'una família treballadora i d'ideals republicans. Durant la guerra va ser mobilitzat i fou destinat a l'Estat Major de les Brigades Internacionals, fet que el marcà i que el portà a publicar, el 1974, una obra pionera sobre aquestes brigades. El 1980 va assumir la direcció de l'Arxiu Històric de Sabadell fins el 1985, que va emmalaltir. Va entaular amistat amb Fidela Renom quan ella tornà de l'exili, que va estrènyer quan editava la seva gran obra *Sabadell, informe de l'oposició*, entre 1975 i 1987.

338 Amistat que de ben segur arrenca pel veïnatge compartit de la Creu Alta i per la coneixença d'Andreu Castells amb el matrimoni d'Arcadi Badia i Eulàlia Renom, una amistat que es va estrènyer amb motiu de la redacció de l'obra *Sabadell, informe de l'oposició*, a partir de principis dels anys 1970.

**Soisy-sur-Montmorency,
setembre de 1975**

Fidela Renom
a casa del seu fill Mateu,
amb la seva esposa
Madeleine Lafont.

JHRR

pondència, per exemple, amb Maria Gispert,³³⁹ Maria Mampel,³⁴⁰ i el matrimoni Isabel Domènech³⁴¹ i Fabián Palasí, amics i companys dels seus fills.

També va reprendre el contacte amb Conxita Cabré, de Cerdanyola del Vallès, espiritista i molt amiga tant de Fidela Renom com d'Eulàlia. Era filla de Joan Cabré, electricista i militant d'ERC d'aquesta població vallesana. Amb l'arribada del franquisme, tota la família es va haver d'exiliar primer a França i més tard a Veneçuela i finalment van poder tornar a Catalunya.³⁴² Així mateix es conserva correspondència d'aquests anys amb Antònia Gené³⁴³ i el seu fill Heleni Manent.

Amb el matrimoni de Joan Sala i Roser Pedrós el retrobament va ser també molt especial, farcit de records i també d'enyorança dels temps republicans. El gener de 1979 Joan Sala li envia a Fidela Renom una fotografia d'una trobada d'antics membres del CRF de Sabadell —molts d'ells ja traspassats— amb Joan Alavedra i la seva muller, amb el text: «*Plau-me enviar-li aquesta fotografia històrica que avala un passat viscut al servei de Catalunya i de la República*». En aquesta carta li reconeixia una «*amistat de mig segle*» i que l'agermanaven amb ella «*els mateixos anhels d'aquells temps*». També li confessava que per sort, els que la «*providència ens ha permès continuar en els nostres*

339 Exiliada a Caracas d'ençà el 1946, amb el seu marit Josep Maria Filella i Pardell i la seva neboda Filomena Filella i Fontdevila (RIBÉ, 2019).

340 S'havia exiliat primer a França i un cop passada la Segona Guerra Mundial marxà amb la família a Caracas.

341 Isabel Domènech i Pedro (Sabadell, 1914) s'havia casat amb Fabián Palasí Gascón, fill de Víctor-Hugo Palasí i de Juanita Gascón. Isabel i Fabián vivien a Madrid, però sempre van mantenir una forta amistat i correspondència amb Fidela Renom, l'Eulàlia i l'Arcadi. Víctor-Hugo Palasí morí a Madrid el 1959 i Juanita Gascón el 1971, i Fidela Renom li donà el condol a la família, fet que Isabel Domènech li agraeix en una carta del 9 de novembre de 1971. MTCN. Correspondència entre el matrimoni Palasí-Domènech i el matrimoni Badia-Renom, enviades des de Madrid: cartes del 4 de març de 1955, 19 de febrer de 1959, 9 de novembre de 1971.

342 NEGREIRA (2006), p. 126-127.

343 Antònia Gené. Casada amb Joan Manent, alcalde de Badalona per la CNT (1937-1938). Exiliats a França, no tornaren mai.

llocs amb vitals inquietuds com aquells temps ja llunyans de memorable record, tenim el goig almenys de viure i reviure esdeveniments que justifiquen la nostra fe als ideals de Llibertat, Amor, Democràcia i Progrés al servei de Catalunya i de la Humanitat».³⁴⁴

Cap als anys 1960-1961 Fidela Renom començà a refer la seva vida i ja amb setanta anys va haver de treballar cuidant mainada i gent gran a domicili per tenir alguns ingressos, fet que l'obligava a viure fora de casa. Va estar cuidant una nena i un nen malalts i també tingué cura del fabricant tèxtil Francesc Tort —que era vidu— i del seu fill Feliu —invident— a la seva casa de Matadepera. El seu net Jean-Henri hi feu alguna visita amb Fidela Renom. Els Tort tenien vincles de parentiu llunyà amb els Romeu, i alguns descendents encara la recorden.³⁴⁵

Al setembre de 1975 Fidela Renom va tornar de nou a França acompanyada per Maria Teresa Codina, per tal de retrobar-se amb el seu fill Mateu i la seva família, després de molts anys de no haver-los vist. Va ser el moment de llargues xerrades entre mare i fill, que es trobaven molt a faltar.

Mateu, veterà militant del POUM i exsoldat republicà, va tornar a Catalunya, per primer cop, el 1978, després de la mort del dictador. El retrobament amb la seva mare i la resta de la família de Sabadell —tiets Estrella, Eulàlia i Arcadi, i la seva cosina Lola— i coneguts, va ser molt emotiu i significat. El país havia iniciat el procés vers la transició democràtica i es començaven a respirar nous aires de llibertat.

Van ser quinze anys de silenci, però a partir de la dècada del 1960, Fidela Renom tornà a emprendre la seva lluita pels drets civils, aquesta vegada centrada en l'àmbit de les moltes mancances que en aquell moment hi havia respecte a l'atenció social de les persones de la tercera edat.

344 JSP; AHS. Fons Ricard Simó Bach. Dossier biogràfic «Sala i Rovira, Joan», AP 90/1.

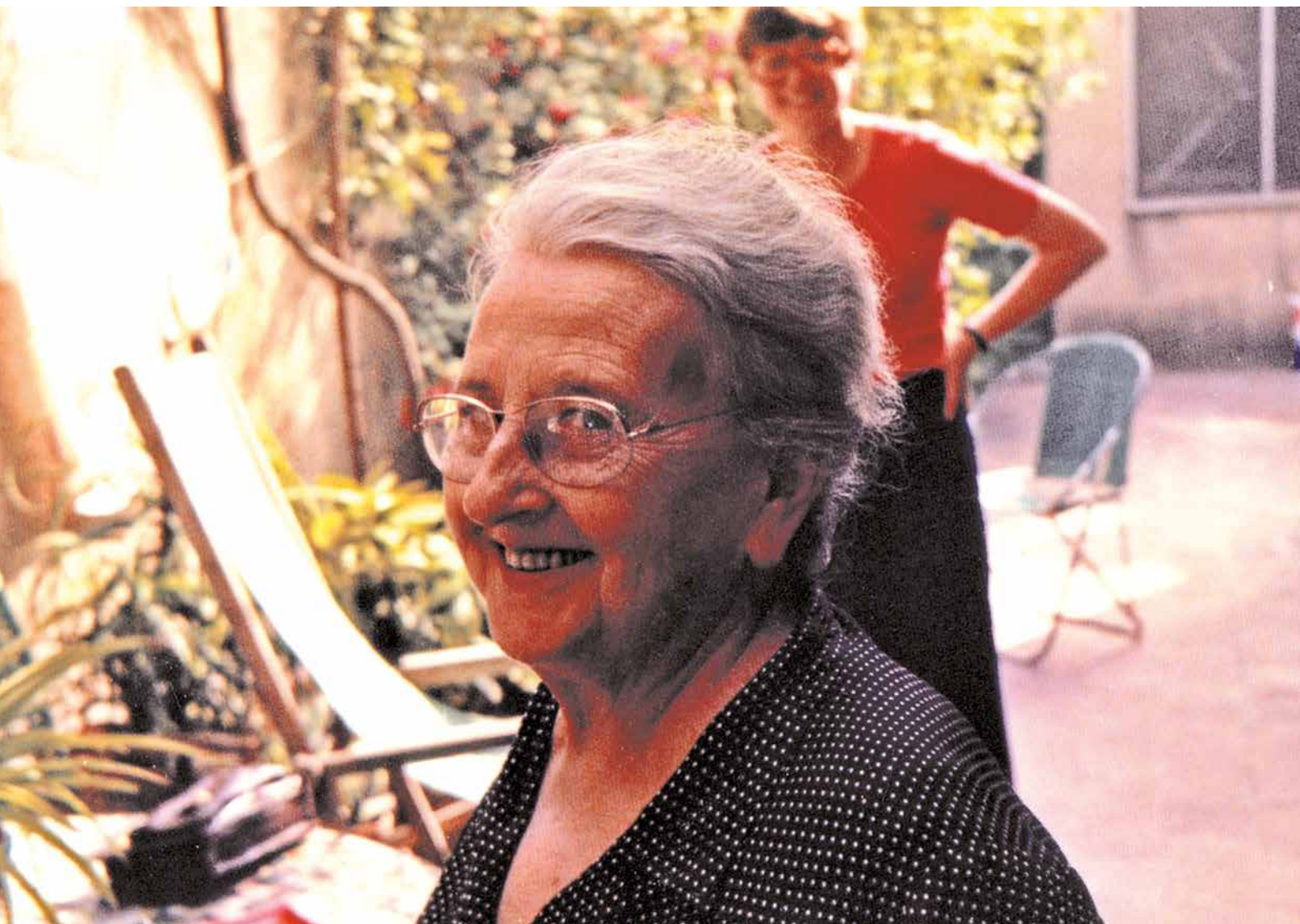
345 Testimoni oral de Maria Teresa Tort i Brutau, néta de Francesc Tort i neboda de Feliu Tort, la qual recorda que Fidela Renom li explicava que tenia un fill a França i que la seva jove estava molt malalta, i també afirma que el 1962 ja no treballava a casa del seu avi i oncle.

Sabadell, circa 1970

Fidela Renom al pati de casa seva, a l'Avenida del Ejército Español, 7 —ara Onze de Setembre.

Al fons Jacqueline, esposa del seu nét Jean-Henri Roméo-Renom.

JHRR

En defensa de la vellesa

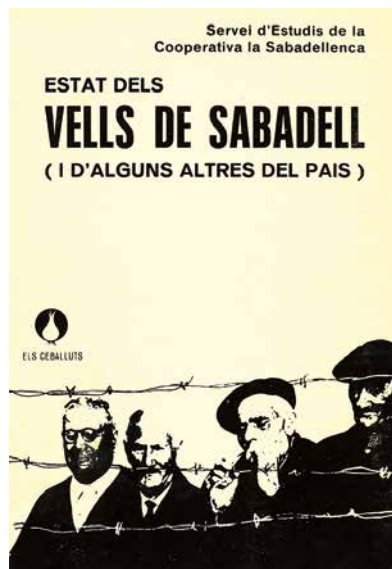
10

El profund afany per conèixer i entendre els problemes socials de la població més desafavorida, fa que, pocs anys després de la seva tornada de l'exili, Fidela Renom es torni a bolcar en la defensa de les persones grans, que ja havia estat un dels objectius de la seva tasca a la Lliga Laica Femenina durant els anys 1930. Fins al 1961 no pot reprendre les reivindicacions en l'àmbit de l'assistència social perquè, segons ella mateixa, no li ho deixaven fer i l'ambient d'ofec i repressió no n'era propici. Aquestes demandes es van centrar molt especialment en els problemes de la gent gran, que anomenava senzillament «vells» sense cap afany despectiu, ja que ella mateixa es reconeixia formant part de l'etapa vital de la «vellesa». Focalitzava els seus esforços especialment en aquelles persones i grups d'ancians que es trobaven en condicions precàries i no tenien mitjans, sempre des d'un punt de vista comunitari, és a dir, amb el repte d'assolir objectius generals, per a un bé comú, que beneficiessin totes les persones grans amb dificultats econòmiques. S'interessà especialment per les condicions de les residències públiques per a la gent gran, ja que les privades o «comercials» com ella les anomenava no li interessaven perquè la gent humil tampoc es podia permetre d'anar-hi.³⁴⁶

En aquells moments la situació de la gent gran era preocupant, a Sabadell i arreu, amb poques places a les residències i un immobilisme generalitzat per a afrontar un problema que es feia cada vegada més gros. Fidela Renom començà a moure's a la cerca d'entitats i particulars de la ciutat disposats a ajudar: Quinta de Salut l'Aliança, Caixa d'Estalvis de Sabadell... A principis d'aquests anys 1960 s'implicà molt en el projecte de construcció d'una residència geriàtrica als terrenys del Taulí, finançada en part per l'industrial metal·lúrgic Ricard Baciana. El 1966 la Caixa d'Estalvis de Sabadell comunicava a Fidela Renom que, degut als elevats costos del projecte, l'edifici era traspassat a la Mútua Sabadellenca per instal·lar-hi la Clínica Santa Fe.

Cap al 1967 Fidela Renom proposà a la Caixa d'Estalvis de Sabadell la construcció d'una residència geriàtrica destinada als seus clients ancians, que va

346 FBC-Fons Família Izard-Llonch. Carta de Fidela Renom a Maria Teresa Gavarró enviada des de les Llars Mundet, Barcelona, 19 d'agost de 1978.

Sabadell, 1974

Portada del llibre

Estat dels vells de Sabadell

(i d'algunes altres del país),

en l'edició del qual participà

Fidela Renom.

AHS

anomenar Residència Catalunya. La proposta va tenir un suport important per part d'alguns clients-inversors de la pròpia entitat d'estalvis, però les gestions es van allargar molt i no van arribar a concretar-se mai. Tot i que Fidela Renom va aconseguir la cessió d'uns terrenys als voltants de Sant Quirze del Vallès, propietat de Feliu Barnola, el projecte no va tirar endavant.

El 1970 un grup de jubilats, entre ells Fidela Renom, es van constituir en cooperativa, amb el nom de Fomento y Defensa de los Ancianos i amb l'objectiu de construir petits apartaments per a la gent gran finançats amb la compra d'accions de 1.000 pessetes. Però el projecte tampoc prosperà ja que les previsions que se n'havien fet només tenien en compte la construcció i no comptaven amb les despeses de manteniment.

En totes aquestes propostes i gestions fetes entre els anys 1961 i 1970 Fidela Renom trobà un col·laborador estret en l'antic membre i company del CRF Joan Sala, que l'ajudà en tot moment en la redacció i distribució de documents, cartes i altres accions.³⁴⁷

Sense donar-se per vençuda, el 1972 Fidela Renom seguí la lluita per aconseguir la construcció de residències per a la gent gran de Sabadell, aquesta vegada implicant l'Agrupación de Amas del Hogar, que tenia un cert pes entre les autoritats locals, i proposant la construcció d'una residència als terrenys de l'antiga presó enderrocada dos anys abans. Finalment l'Ajuntament rebutjà el projecte per qüestions de forma i donà permís per fer-hi una promoció d'habitatges.

Cap al 1973 i en el si de la Cooperativa La Sabadellenca es retrobà amb antics companys i plegats treballaren per donar visibilitat a les condicions en què vivia la gent gran. Organitzaven conferències i col·loquis informatius i participatius i el 1974 van editar el llibre *Estat dels vells a Sabadell (i d'algunes altres del país)*, on posaven de manifest quina era aquesta situació i on es descrivia amb molt detall totes aquestes accions descrites dels anys 1960 i 1970 i el paper de Fidela Renom en aquesta lluita.³⁴⁸ En la preparació dels continguts i de la seva edició hi tingué un paper destacat Andreu Castells, sens dubte. És rellevant, altra vegada, el testimoni de Maria Mampel al respecte: «La [Maria] Gispert em va portar el llibre *Vells de Sabadell*. No podia ser altre que en Castells qui es fes ressò d'una qüestió tan necessària i delicada com el desemparament dels avis; quina feinada per recollir tants i tants fets, detalls i necessitats, com voldria tenir riquesa per fer donació d'un estatge per abrigar als pobres avis perquè no patissin fred ni menyspreu dels que tenen al voltant. Però no penso pas ni crec que els que podrien fer el que cal es recordin dels vells quant estan matant als

³⁴⁷ JSP. Correspondència, retalls de premsa i documentació diversa aplegada en un dossier amb el títol «Fidela Renom. "Residència de vells"», anys 1961-1970.

³⁴⁸ CASTELLS (1983), p. 29-76.

*joves que lluiten per uns ideals equivocats o no; ja és prou trist ofrenar la vida per un no res».*³⁴⁹

De tots aquests esforços i fites que s'havia plantejat n'informava puntualment el seu fill Mateu, a França. Li envià, per exemple, un retall de premsa d'un escrit fet per un col·laborador seu, Josep Martí, que compartia amb ella aquesta lluita pels drets dels ancians, en què es queixava que en una ciutat com Sabadell, amb més de 20.000 vells censats, encara no hi hagués una residència per a gent gran i on li reconeixia a la Fidela Renom el seu infatigable treball per aquesta causa. Com deia la mateixa Fidela Renom en unes notes manuscrites que acompanyaven el retall, «*ara fa 13 anys que lluitem i encara no hem acabat*», i també feia esment al llibre recent editat per un altre col·laborador seu, en referència a Andreu Castells.³⁵⁰

El seu tarannà combatiu i incansable la portà a posar-se en contacte amb els responsables de les diferents administracions per exposar els problemes, demanar explicacions i buscar solucions consensuades. Moltes vegades es queixà que les autoritats a les quals demanava explicacions «*se la treuen de sobre*», però ella insistia i no defallia, convençuda de la utilitat de les seves propostes. Durant aquests anys continuà la tasca incansable sobre les residències de gent gran, visitant-ne de ja existents per recollir informació sobre els serveis, els espais, la gestió i les persones responsables, a fi d'elaborar informes per als nous projectes que anava construint i proposant. Tota aquesta feina la duia a terme malgrat els problemes de salut que arrossegava de feia anys —reumatisme— i que l'obligaven, de tant en tant, a passar alguns períodes de repòs, com per exemple a l'Aran.³⁵¹

El desembre de 1978 fou capaç d'enviar una carta al ministre de Treball per a denunciar que les direccions

de les residències d'avis de la Seguretat Social es quedaven les pagues de Nadal i d'estiu dels pensionistes, que ja de per si malvivien amb les minses pensions mensuals que rebien. Amb to ben seriós, demanava al ministre que fés alguna cosa amb l'advertiment que si no ho feia, ho faria sortir a la llum per la premsa. Fidela Renom li envià, el 4 de febrer de 1979, una còpia d'aquesta carta manuscrita al seu amic Joan Sala, i li explicava que se l'havien tret del damunt dient-li que qui tenia competència en això era la Direcció General de Treball i de Serveis Socials. Fidela Renom tenia ja vuitanta-vuit anys però afirmava que encara tenia forces per defensar les seves idees i propostes, encara que també li demanava consell i ajuda.³⁵²

El desembre de 1980 tornava a adreçar-se al ministre de Treball, aquesta vegada en representació d'un nombrós col·lectiu de dones pensionistes de Catalunya i d'arreu de l'Estat espanyol. El motiu de la carta fou la baixa quantia de les pensions i el mal repartiment que es feia de les pagues extraordinàries, deixant els pensionistes en una situació molt precària per a cobrir les seves necessitats. L'any següent demanaria a les responsables del Sindicato Autónomo de Amas de Casa de Barcelona que es fessin càrrec de seguir amb aquestes diligències, perquè ella ja era molt gran i estava delicada de salut.³⁵³

Totes aquestes gestions les feia sempre en representació del col·lectiu de pensionistes, que veien en ella la capacitat i l'empenta per liderar les seves queixes i inquietuds, encara que moltes vegades les reivindicacions no l'afectessin personalment. Conseqüent com era, en el decurs d'aquests tràmits i iniciatives, Fidela Renom sempre es donava a conèixer i signava com a «*primera dona regidora de l'Ajuntament de Sabadell, de 1934 a 1936*».

Ja quan les forces li començaven a fallar, una altra persona la retrobà i participà d'aquesta tasca de de-

349 AHS-Fons Andreu Castells Peig, capsa 4, 1.1.1975. Carta de Maria Mampel a Andreu Castells, Caracas, 12 d'octubre de 1975.

350 José MARTÍ «Cartas al director. "Els avis" esperan...», *Diario de Sabadell*, 26 de setembre de 1975, p. 5.

351 AHS-Fons Andreu Castells Peig, capsa 4, 1.1.1973. Estada de repòs comentada en una carta d'Andreu Castells a Joan Mament —antic alcalde de Badalona, de la CNT, exiliat a París— del 3 d'agost de 1973.

352 AHS. Fons Ricard Simó Bach. Dossier biogràfic «Sala i Rovira, Joan», AP 90/1.

353 AHS. Fons Documentació Ciutadana, «Fidela Renom Soler, 1977-1987», DC 7/813; FBC-Fons Família Izard-Llonch. Correspondència entre Fidela Renom i Maria Teresa Gavarró i notes manuscrites, anys 1978-1984.

Sabadell, 1983

Retrat de família al pati de l'avinguda Onze de Setembre, 7.

D'esquerra a dreta: Eulàlia Renom, Lola Giralt Renom, Estrella Renom i Fidela Renom;
al darrere, Mateu Roméo-Renom i Teresa Nesplé.

AHS

fensa de la gent gran a la ciutat: Teresa Barberà, una antiga alumna seva de la guarderia de la Creu Alta, dels anys 1934-1938. Teresa Barberà fou la presidenta de la Coordinadora de Jubilats i Pensionistes de Sabadell i comarca entre els anys 1980 i 1987, formà part de la Comissió Pro Residència Albada per a la gent gran entre els anys 1985 i 1986 i fou la impulsora del monument «Sabadell als avis» de la Creu Alta, que s'inaugurà a la plaça dels Avis el 18 d'octubre de 1987. Tenia un esperit de lluita que ja li venia de jove, i en certa mesura li seguí la petjada a Fidela Renom, cinquanta anys després, quan ella ja estava gran i amb la salut delicada. A la Teresa li va saber molt de greu que es morís poc abans d'aquesta fita de reconeixement col·lectiu a la gent gran en un plaça pública de la Creu Alta.³⁵⁴

354 Teresa Barberà i Cots, que es considerava una dona lluitadora i feminista apolítica, retrobà Fidela Renom mitjançant Pilar Molins, regidora de l'Ajuntament, i Marçal Domènech, secretari de la Coordinadora de Jubilats, després d'haver-la reconegut en una fotografia de *Sabadell, informe de l'oposició*, d'Andreu Castells. La visitava sovint a les Llars Mundet de Barcelona. En una carta que Fidela Renom li envià el 17 d'octubre de 1985, se li queixava que li costava escriure, «*no tinc idees com abans*». Respecte a la seva lluita i compromís per a millorar les condicions de la gent gran, vegeu l'entrevista feta per Anna Grau al *Diario de Sabadell*, del 24 d'octubre de 1987, p. 26-27 (AHS. Fons Ricard Simó Bach, dossier biogràfic «Barberà i Cots, Teresa», AP 10/9).

Barcelona, 11 d'abril de 1983

Discurs inaugural de Fidela Renom, presidenta del Consell d'Avis de les Llars Mundet, reivindicant una «vellesa activa» en la inauguració de la residència de gent gran Pablo Picasso, al costat d'Antoni Dalmau, president de la Diputació de Barcelona.

AHDB

Els darrers anys a les Llars Mundet

11

L'octubre de 1976 Fidela Renom va ingressar a la Residència per a dones Sagrada Família dins el complex de les Residències per a gent gran de les Llars Mundet —Casa Provincial de Caridad, Hogares Ana Gironella de Mundet— de la Diputació de Barcelona.³⁵⁵ La seves germanes Eulàlia i Estrella eren grans i delicades de salut i no se'n podien fer càrrec. A les Llars Mundet s'hi va estar onze anys i és on va morir el 1987. Fidela Renom subsistia gràcies una doble pensió de viduïtat i per fill mort a la guerra.³⁵⁶

Al principi d'estar-se allà deia que hi estava bé, però trobà a faltar conversar de temes importants ja que s'havia de conformar amb xerrar amb les companyes d'habitació sobre les trifulques entre les dones de la seva residència. També li digué al capellà de les Llars, Joan Palau, que no aniria a missa perquè la seva espiritualitat cristiana, però no catòlica, li ho impedia.

El 30 d'abril de 1980 Fidela Renom va rebre la trista notícia de la mort del seu cunyat Arcadi Badia, un home íntegre fins al final de la seva vida. Amb motiu de la seva defunció l'amic Andreu Castells li escrigué aquests mots en el recordatori que ell mateix va imprimir per a la família: «*Home senzill i abnegat, republicà radical, petitburgès, afiliat i protector de sindicats i sindicalistes. Era tan jove que, per fidelitat a les seves conviccions, sempre recomanava tirar més a l'esquerra d'on ell es trobava*».³⁵⁷ De la seva germana Eulàlia a partir d'aleshores en tingué cura la seva afillada Teresa Nesplé.

Durant aquests anys ocupava el seu temps llegint i escrivint i no s'oblidava de passejar diàriament pels jardins del complex. Preferia llegir i estar tant in-

355 AHDB. Expedient d'ingrés: «Fidela Renom Soler. Casa Provincial de Caridad Hogares Ana G. de Mundet», J-391.

356 Com a complement rebia una pensió de la mutualitat tèxtil i també una pensió vitalícia per a la vellesa de la Caixa de Sabadell (Premi Turull). Aquestes pensions s'havien creat el 1931, i per optar-hi calia ser major de setanta anys, impositor de la Caixa i de classe obrera. Passada la guerra, a les condicions anteriors se n'hi van afegir de noves, un xic més restrictives. Amb la universalització de les pensions de la Seguretat Social, el 1981 es deixà de concedir aquest Premi però es mantingueren les pensions ja atorgades.

357 FITÉ i SIMÓ (1988), p. 26.

Barcelona, circa 1976

Targeta de visita de Fidela Renom, amb domicili a les Llars Mundet. Anotada a mà per Andreu Castells, la planta i l'habitació on s'estava.
AHS-FONS ANDREU CASTELLS PEIG

formada de l'actualitat com fos possible —i no «viure a les fosques» com ella mateixa deia en relació amb d'altres residents—, anar a les sessions de cinema i actuacions que podia, enlloc d'anar d'excursió amb els residents. De tant en tant també hi rebia visites, com les del seu amic Andreu Castells,³⁵⁸ de Teresa Barberà i de Maria Teresa Gavarró.³⁵⁹ Gavarró era mestra de primària i durant el curs de la seva llicenciatura en Geografia i Història va decidir de fer un treball de recerca sobre Fidela Renom, motiu pel qual s'acabarà creant un fort vincle d'amistat.³⁶⁰

En la correspondència que mantenia amb ella s'observa aquella Fidela Renom preocupada pels temes d'actualitat i sovint reflexiva sobre la situació social del país. Reconeixia que l'impacte de la immigració econòmica a Catalunya no hauria d'afectar negativament la seva integració amb la societat catalana, bo i considerar que bona part de la societat del moment —la franquista— no apreciava com es mereixia el tarannà emprenedor i treballador dels catalans, ni l'es-

358 AHS. Fons Andreu Castells Peig, capsa 4, 9.VII.1976-31.XII.1978. En una carta que li adreçà Fidela Renom, datada a Horta (Barcelona), el 26 d'agost de 1978, li demanava que l'anés a veure, que feia temps que no hi anava i no en sabia res d'ell.

359 Maria Teresa Gavarró i Castelltort (Igualada, 1915 - Sabadell, 1986). Mestra de primera ensenyança i llicenciada en Història i Geografia per la UAB. Va ser una dona molt compromesa amb les activitats socials de la ciutat: membre de la Delegació de Protecció de Menors, de la Junta Municipal d'Ensenyament, de l'Associació de la Lluita contra el Càncer, de l'Escola d'Infermeres Epione, de la delegació local de la Creu Roja, consellera de l'Obra Social de la Caixa d'Estalvis de Sabadell, membre de la Fundació Bosch i Cardellach i de Càritas.

360 El treball el va fer per a una assignatura de Ciències Socials, sota la direcció dels doctors Josep Termes i Francesc Bonamusa, de la UAB, per al 4t curs (1974-1975). Gavarró també va ser una persona molt activa en diverses entitats socials de la ciutat i compartia amb Fidela Renom moltes de les seves inquietuds envers la gent gran i els més desafavorits. Tota la correspondència entre Fidela Renom i Maria Teresa Gavarró i els documents manuscrits que aquella li enviava han configurat un fons documental que es conserva al Fons de la família Izard-Llonch de la Fundació Bosch i Cardellach, de gran ajuda per a la nostra recerca. El 1983 l'Ajuntament de Sabadell nomenà Maria Teresa Gavarró filla adoptiva de la ciutat i el 2006 li dedicà una plaça.

forç que havia fet el poble català per aixecar el país, un país que li seguia devent molt, també, als que van haver de marxar a l'exili després de la guerra, i que ho van perdre i els ho van prendre tot. Referent al català, es veia en l'obligació moral de defensar la llengua, en aquells moments en què la censura franquista encara feia estralls, i sobretot essent conscient de les dificultats que tenia per escriure-la correctament pel fet de no haver pogut estudiar-la prou en la joventut.

Les seves conviccions feministes seguien intactes. Fidela Renom feia una crítica molt punyent i dura sobre la imatge que el cinema d'aquells anys projectava de les dones, tractant-les de dones objecte, i als homes de «*valents gàngsters*», i reclamava «*que totes les associacions de les dones [...] protestessin ben alt perquè sàpiguem que encara queden dones amb responsabilitat del seu sexe i que cal posar en entredit la conducta dels que per diners es presten a donar publicitat escandalosa al nu*».³⁶¹

Tots aquests anys va seguir estant en contacte permanent amb la seva família, feia mensualment viatges a Sabadell per passar una estona a casa de les seves germanes, amics i amigues. Passava les vacances amb la família i aprofitava per visitar i conversar una estona amb les amistats.

També mantingué el contacte amb la família del seu fill Mateu a França, qui, a partir de 1978 faria diferents viatges a Sabadell amb la seva dona Madeleine, els seus fills Jean-Henri i Marcel, les seves dones respectives, Jacqueline i Ika, i els nets.³⁶² La relació entre en Mateu i Fidela Renom sempre va ser molt estreta tot i que malauradament la distància li significava una separació dolorosa.

A les Llars Mundet ben aviat va fer palesa la seva capacitat combativa i de denúncia de les injustícies, esdevenint un referent entre els residents i els respon-

sables assistencials. Les diferents residències de les Llars Mundet tenien delegats propis i presidents, que es reunien periòdicament amb una comissió presidida per la direcció de les residències i la monja Superiora de les Filles de la Caritat de Sant Vicenç de Paül, encarregades del complex de les Llars. Un dels primers temes que li preocuparen fou el de com podria reivindicar que la paga extra de Nadal —«l'aguinaldo» com es deia a l'època— no fos computat com a renda de treball, sinó com a premi a la perseverança, i que, per tant, restés en mans del beneficiari i no de la residència. En això li demanà ajut i consell a Andreu Castells, també.³⁶³

A principis dels anys 1980 Fidela Renom era la presidenta de la seva residència, i va esdevenir la portaveu dels residents. Molt sovint sense pèls a la llengua denunciava les mancances de les residències d'aquest complex, dels serveis disponibles, dels equipaments, així com de les incompetències de part del personal encarregat de la vetlla i cura dels residents. Però sovint aquestes reivindicacions no eren enteses per un entorn que ella definia com «*ple d'idees caduques*». En aquest context de nova democràcia molt sovint la realitat la desencoratjava i parlava que tot plegat era, desgraciadament, «*simple comèdia*».

Ella, des del respecte, sempre parlava de tu a tu amb els responsables de les residències i «el càrrec» de les autoritats mai va ser un impediment perquè s'hi adreçés directament per discutir i intentar solucionar els problemes que anaven sorgint. Fidela Renom, tot i els anys transcorreguts, sempre va tenir molt present el seu paper com a regidora d'assistència social a l'Ajuntament republicà de Sabadell, un sentiment i una manera de fer que evidentment no podia destriar de la seva personalitat coherent entre ésser i actuar cap als altres.

Tota la feina feta els anys anteriors en la seva lluita per aconseguir millores econòmiques per als pensionistes i liderant iniciatives per a la construcció de residències subvencionades per a la gent gran no s'aturà a les Llars Mundet, ans al contrari, ja que deia que

361 FBC-Fons Família Izard-Llonch. Correspondència entre Fidela Renom i Maria Teresa Gavarró i notes manuscrites, anys 1978-1984.

362 En manuscrits adreçats a la seva amiga Maria Teresa Gavarró afirma que aquestes trobades eren molt esperades i sentides i que es passaven llargues estones junts i amb converses íntimes.

363 AHS. Fons Andreu Castells Peig, caps 4, 9.VII.1976-31.XII.1978. Carta de Fidela Renom a Andreu Castells, 18 d'octubre de 1978.

Febrer de 1985

Caricatura de Fidela Renom dibuixada per B. Camps, company resident de les Llars Mundet, i publicada a la revista *Mundet Paradís*, núm. 11.

AHS

l'experiència de viure-hi li donava més arguments per reivindicar-ne unes millores molt necessàries. Aquesta experiència i l'orgull de sentir-se empoderada la va portar, el 1980, a presentar un seguit de queixes relatives a les condicions de vida i les deficiències de les Llars Mundet al president de la Generalitat de Catalunya, Jordi Pujol. Se li va adreçar per carta en més d'una ocasió, i disgustada perquè no la va poder rebre en persona, l'estiu de 1980 i amb noranta anys, es va presentar personalment al Palau de la Generalitat, però malauradament tampoc així va aconseguir de parlar-hi, i se li va adreçar posteriorment per queixar-se del tracte rebut:

«... Perdoneu les meves pretensions: sempre havia pensat que els anys pesaven i l'haver servit al poble els anys 34-36 em valdria per trobar la porta oberta de la CASA GRAN i saludar personalment al President a qui el partit al qual pertanyo, Esquerra Republicana, ajuda a governar. M'he equivocat. Encara sort que les lluites sempre ensenyen a perdre i a esperar.»³⁶⁴

Com a portaveu de les residències es va dirigir també a la gerent de les Llars Mundet i les autoritats competents de la Diputació de Barcelona, per exposar-ne les mancances més importants, com per exemple la falta de personal qualificat, personal ancià que no podia ocupar-se com calia de les persones residents, persones amb problemes mentals sense una atenció específica, deixadesa de les zones exteriors comunes del complex...³⁶⁵ Però Fidela Renom no es limità a presentar una llista de queixes sinó que amb el seu coneixement i la seva experiència en l'assistència social, proposà solucions argumentades als problemes.

L'11 d'abril de 1983, amb noranta-dos anys, en ocasió de la inauguració de la residència Pablo Picasso,³⁶⁶

364 AHS. Fons Documentació Ciutadana, «Fidela Renom Soler, 1977-1987», DC 7/813. Carta mecanografiada de Fidela Renom al president de la Generalitat de Catalunya, Jordi Pujol, 1 de setembre de 1980.

365 AHS. Fons Documentació Ciutadana, «Fidela Renom Soler, 1977-1987», DC 7/813.

366 *El Noticiero Universal*, 12 d'abril de 1983.

va fer un discurs ben reivindicatiu com a presidenta del Consell d'Avis de les Llars Mundet, en el qual remarcava:

«[...] volem que les Llars Mundet sia un paradís per tots els ancians que hi viuen i tots els que hi puguin cabre esperant que s'hi trobin bé tant o millor que a casa seva. Si som vells físicament, no en volem ésser de cor car tenim l'entusiasme de la joventut que encara ens queda recordant aquells vells temps que rondaven cantant a la porta de les nostres il·lusions. Els anys que ens queden de vida hem d'aprofitar-los ajudant-nos en bona convivència com éssers humans treballant en profit de tots. Així sorgiran noves iniciatives de cara a l'estructuració que es va portant a terme, retirant normes caduques i refent tot allò que ha desaparegut i que tant estimem del nostre ambient cultural i recreatiu. Volent viure el nostre temps passat que ens dóna aire de valents això ens farà oblidar la nostra monotonia de les xacres que sofrem.»³⁶⁷

El febrer de 1983 sortia el primer número de la revista *Mundet Paradís*, feta pels mateixos residents de les Llars Mundet. Aquesta revista estava pensada i escrita tant pels residents com pel personal de les Llars. Fidela Renom va ser-ne la impulsora i ja des del primer número formà part del seu consell de redacció.

De *Mundet Paradís* se'n van editar 12 números, entre 1983 i 1985. Comptava amb algunes seccions més o menys fixes, amb escrits de caire divers, com contes, poemes, acudits, dibuixos, informacions i debats sobre temàtiques referents a l'assistència social de la gent gran i escrits crítics i de debat especialment sobre les preocupacions i el tarannà diari dins les residències de les Llars Mundet.³⁶⁸ Molt sovint els residents feien servir la revista com un canal on expressar opinions i crítiques cap els responsables de les resi-

dències o com un canal de comunicació entre ells mateixos. La presentació de cada número molt sovint anava a càrrec de Fidela Renom i tan aviat podia presentar un col·laborador nou de la revista com introduir punyentment un problema de convivència intern de les residències. En els seus escrits crítics que feia sobre l'actualitat de les residències es pot seguir reconeixent la Fidela Renom lluitadora en defensa d'uns ideals de justícia social i lliure en l'expressió de les seves opinions i que, tal com diuen els seus companys en un article de la revista *Mundet Paradís*, «no es calla res» quan és l'hora de denunciar situacions d'injustícia o de mala gestió. Sorpren, agradablement, trobar a tots els números de la revista, la inclusió d'acudits, molts d'ells signats per la mateixa Fidela Renom, alguns dels quals eren una mica pujats de to. També hi escrivia poemes, contes, passatemps, opinions sobre temes d'actualitat i fins i tot receptes de cuina. Una de les seccions de la revista era «dins el marc d'honor» on es feia una glossa d'un o d'una resident de les Llars. En el número 11, de febrer de 1985, li van dedicar la secció a Fidela Renom, amb una entrevista feta per Cesc, un company resident i col·laborador habitual de la revista, acompanyada d'una caricatura del dibuixant B. Camps, també resident a les Llars Mundet.

367 AHS. Fons Documentació Ciutadana, «Fidela Renom Soler, 1977-1987», DC 7/813.

368 A l'AHDB se'n conserven 10 números (1983-1985) i a l'AHS els exemplars núm. 9 (1984) i núm. 11 (febrer 1985) (Fons Documentació Ciutadana, «Fidela Renom Soler, 1977-1987», DC 7/813).

Sabadell, 22 d'abril de 1976

Celebració del Congrés de Cultura Catalana.

A la taula, d'esquerra a dreta: Rafael Ribó, Pere Portabella, Josep Pi-Sunyer, Oriol Civil, Fidela Renom, Lluís Casals, Miquel Crusafont i Josep Torrella.

AHS-FONS ANDREU CASTELLS PEIG

Reconeixement d'una personalitat històrica

12

Al llarg dels anys 1970 i en privat, la figura de Fidela Renom va anar tenint un reconeixement sincer i entranyable entre les seves antigues amistats amb qui mantenien relació, sigui per carta perquè en reprengué el contacte, sigui personalment perquè s'hi retrobà després de molts anys, així com també amb les noves amistats que anà fent d'ençà que va tornar de l'exili.

En el terreny més privat, i com a exemple, tenim el testimoni de la Maria Mampel, vella coneguda seva, exiliada a Veneçuela i que mantenien correspondència amb l'historiador sabadellenc Andreu Castells. El 1972 li escrivia: «*De veritat que l'amiga Fidela és gran; ja té més de 80 anys, però crec que té un esperit jove i valent, parladora i una gran persona; jo li tinc un gran respecte i estimació*».³⁶⁹ En una carta prèvia, adreçada a Pilar Campanales —esposa d'Andreu Castells—, feia referència a la seva amistat amb les germanes Renom, Fidela i Eulàlia, i també amb Maria Vinyes, i reblava:

«*Referent a les amigues de Sabadell, Fidela i Eulàlia Renom, Sra. Vinyas, em va plaure molt saber que teniu amistat; fa molts anys que les aprecio i són mereixedores de tota la meua admiració i confiança; la Sra. Vinyas, el meu Marcel [Bley i Mampel] va anar a la tarda un quant temps a la seva classe, a més coneixia molt a la seva neboda i germana; la bona Fidela i germana només en puc dir que bones coses; aquesta bona senyora té un caràcter simpàtic i molt agradable; ens escrivim i precisament ara fan tràmits per veure si jo pogués cobrar quelcom de vellesa; no escatimen res perquè són generoses fins l'impossible; estic contenta tingueu amistats semblants; jo crec que la pena i tristesa que sofreix Catalunya agrupa a les bones persones afectades per tanta imposició i esclavitud.*»³⁷⁰

En una carta de Pilar Campanales a Maria Mampel, escrita entre els anys 1974-1975, li diu:

369 AHS. Fons Andreu Castells Peig, capsa 4, 1.III.1972. Carta de Maria Mampel a Andreu Castells [Caracas, 31 de març de 1972].

370 AHS. Fons Andreu Castells Peig, capsa 4, 1.I.1970. Carta de Maria Mampel a Pilar Campanales i família [Caracas, 24 d'octubre de 1971].

Sabadell, 19 d'abril de 1979

Acte de presa de possessió del primer consistori democràtic, al saló de plens de l'Ajuntament, amb les dues noves regidores escollides al costat de Fidela Renom:

Pilar Molins (PSC) a l'esquerra i Assumpta Sánchez (PSUC) a la dreta.

PERE FARRAN / AHS

«Quant a la Sra. Fidela, ens hem conegut tal volta degut al llibre que ara escriu i comença a publicar l'Andreu per fascicles, amb el títol Sabadell, Informe de l'oposició, doncs ha tingut que parlar amb molta gent per saber coses passades i particularment amb persones grans, com també ha sigut el seu cunyat Badia. Una excel·lent persona. Tots ells són persones de l'antiga mena i molt interessants.»³⁷¹

En dues altres cartes de Maria Mampel a Pilar Campanales i Andreu Castells, respectivament, del 1975, parlant de la Fidela, es referma:

«[...] aquesta bona senyora Fidela és una gran persona, és una sort molt gran tenir-la per amiga i quina voluntat que té per tothom.»

«Avui també escric a la Sra. Fidela Renom. És una bona persona. Cal tenir sang a les venes per lluitar com ella ha fet [...]»³⁷²

Però en el terreny públic no serà fins el 22 d'abril de 1976 que Fidela Renom rebé un dels primers reconeixements a la seva ciutat, durant l'acte de presentació del Congrés de Cultura Catalana, a l'auditori de la Caixa de Sabadell, al qual va ser convidada a la mesa presidencial, juntament amb persones significades de la lluita antifranquista i de la cultura catalana: Josep Pi i Sunyer (secretari del Col·legi d'Advocats de Catalunya), Rafael Ribó (catedràtic de Teoria Econòmica), Pere Portabella (director de cinema), Oriol Civil (president d'Òmnium a Sabadell), Miquel Crusafont, Joan Ventura, Lluís Casals, Andreu Castells i Josep Torrella.

L'acte de reconeixement públic més rellevant que tingué, però, fou el que se celebrà el 19 d'abril de 1979 a l'Ajuntament de Sabadell: Fidela Renom va ser con-

vidada a la presa de possessió com a alcalde d'Antoni Farrés, després de la victòria municipal del PSUC. Va ser a iniciativa del propi Antoni Farrés, que la coneixia personalment i era conscient del seu paper transformador i simbòlic en el consistori municipal de la Segona República, el d'una dona lluitadora pels drets dels més desafavorits. Els mateixos polítics comunistes del moment l'anomenaven «La Pasionaria de Sabadell». El parlament de Farrés començava dient:

«Permeteu-me, amb aquestes primeres paraules del nou Ajuntament, saludar a tots els homes i dones que viuen i treballen a Sabadell, sigui quina sigui la seva llengua, el seu lloc de naixement o el seu barri, perquè tots som sabadellencs. Molts dels qui vàrem ser elegits per a servir a la ciutat des d'aquesta casa, ens presentem com hereus dels Ajuntaments Constitucionals interromputs per la dictadura. [...] És per això que saludem la presència dels antics regidors, Na Fidela Renom, present aquí i volem també recordar a tots aquells que van ser perseguits i marginats durant el llarg parèntesi que avui, precisament, estem tancant [...]»³⁷³

En una entrevista que li feren en aquella sessió tan especial, plena d'emoció, va respondre:

«—Quin càrrec ocupava [el 1934]?
El departament d'Assistència Social. Hi havia molta feina en aquell temps en aquesta tasca.
—Tinguéreu molts problemes?
Més aviat. Primer de tot, perquè era dona. Llavors tothom pensava que nosaltres només servíem per a fregar els plats. Inclús vaig tenir dificultats entre els mateixos companys del Círcol [República Federal]. Malgrat tot i fruit de la meua feina, vaig anar superant tots els entrebancs, que no foren pocs.»³⁷⁴

El 25 de maig de 1983, l'alcalde Farrés la tornà a convidar a l'acte de presa de possessió de la sego-

371 AHS. Fons Andreu Castells Peig, capsa 4, 1.1.1974. Esborrany de carta de Pilar Campanales a Maria Mampel (de Caracas), Sabadell, agost-setembre de 1975..

372 AHS. Fons Andreu Castells Peig, capsa 4, 1.1.1975. Carta de Maria Mampel a Pilar Campanales, Caracas, 18 de juliol de 1975, i carta de Maria Mampel a Andreu Castells, Caracas, 12 d'octubre de 1975.

373 AHS. Llibre d'actes del Ple, 19 d'abril de 1979 (AMH 1730/1).

374 «Nuevo consistorio», *Diario de Sabadell*, 20 d'abril de 1979, p. 11.

Barcelona, 18 de gener de 1984

Homenatge a Fidela Renom a les Llars Mundet.

D'esquerra a dreta: assegudes, Fidela Renom i Eulàlia Renom;
depeus, Lola Giralt, Teresa Barberà i Pilar Molins.

(63 DONES SABADELLENQUES DIGNES DE RECORDAR...)

na legislatura municipal. Fidela Renom era, juntament amb Joan Morral,³⁷⁵ una de les poques persones supervivents dels ajuntaments republicans, el testimoni viu que servia d'exemple als nous ajuntaments democràtics escollits. En Joan Morral, vell militant del Círcol Republicà Federal, republicà, catalanista i d'esquerres, declinà però, en les dues ocasions, la seva assistència al ple constituent. Quan Farrés s'acomiadà de l'alcaldia, el 30 de juny de 1999, tornà a citar a Fidela Renom com a persona que representava la màxima expressió de la legitimitat democràtica republicana interrompuda per la dictadura.³⁷⁶

Durant els últims trenta anys de la seva vida, Fidela Renom seguia molt atenta a l'evolució política i social de Catalunya. No dubtà a posar-se en contacte amb el president de la Generalitat de Catalunya, Josep Tarradellas, en diverses ocasions. L'agost de 1979, per exemple, en ocasió de la convocatòria de les eleccions al Parlament de Catalunya, li escrivia per expressar-li els seus sentiments i dubtes davant la situació política catalana.³⁷⁷

El 18 de gener de 1984, amb motiu del seu 93è aniversari, la Coordinadora de Clubs de Jubilats i Pensionistes de Sabadell i Comarca, juntament amb les Llars Mundet, li organitzaren un homenatge com a reconeixement d'una vida dedicada a la lluita social en defensa dels més desfavorits, especialment de les persones grans. Aquest homenatge tingué lloc a les Llars Mun-

det on residia, i des de Sabadell s'organitzaren dos autotocs per a anar-hi. Fidela Renom rebé molt agraïda aquest homenatge, on hi participaren el Cor de la Llar Pensionista de la Creu Alta, dirigit per Vicenç Olivé, la seva amiga Maria Teresa Gavarró i l'exregidora de Serveis Socials del primer Ajuntament del 1979, Pilar Molins, juntament amb altres amistats seves. A l'acte, com a símbol de la ciutat i record de la seva professió d'ordidora, va rebre una llançadora d'obsequi. En una carta d'agraïment a Maria Teresa Gavarró, conseqüent amb el seu sentiment de feina col·lectiva, li deia que no es creia mereixedora d'aquest homenatge perquè considerava que sola no havia fet res, que tot ho devia als companys i companyes que ja no hi eren, i també que li omplia de satisfacció i li sorprenia que aquestes àvies la recordessin, unes àvies que aleshores eren tan joves, que bé podien haver estat sòcies de la Lliga Laica Femenina, ja que eren molt nombroses.³⁷⁸

També durant 1984 i 1985 i en relació amb la Residència Albada de Sabadell —per a gent gran i infants—, la qual patia aluminosi i calia que fos desallotjada i la gent resident traslladada a l'edifici de l'Hospital Taulí, Fidela Renom feu una donació econòmica per ajudar a resoldre aquests problemes.³⁷⁹ El 3 de juny de 1984 Fidela Renom va ser convidada per la mateixa Coordinadora al Vè Aplec de Jubilats que se celebrà al bosc de Can Deu, amb una diada que prenia el nom de «Diades de l'Avi», on hi assistí amb altres companyes i companys de les Llars Mundet, una vuitantena en total, i on l'obsequiaren amb una placa de record.³⁸⁰

L'abril de 1985 Mateu Romeu i Renom, en nom de la seva mare Fidela Renom, va lliurar a l'alcalde Farrés un retrat a l'oli fet pel pintor B. Camps, company seu de les Llars Mundet. A l'acte de lliurament Fidela Renom

375 Joan Morral i Pelegrí (Sabadell, 1890 - 1991). Escrivent i amic d'Amadeu Aragay, als anys 1920 actuà d'enllaç amb Lluís Companys, diputat pel districte de Sabadell. El 1926 estigué implicat en els Fets de Prats de Molló. El 1931, elegit regidor, fou adscrit a la Comissió de Cultura del primer govern municipal republicà, des d'on establí ponts entre el CRF i ERC. Durant la guerra col·laborà en diverses causes i organitzacions de la rereguarda. El 1939 s'exilià a França, on l'internaren en diversos camps de concentració. Finalment residí en la zona lliure fins el 1942, que tornà a Sabadell. En la clandestinitat intentà refundar ERC a la ciutat, sense èxit, i finalment s'afilià al Front Nacional de Catalunya. Company de Fidela Renom en el si del CRF-PRDF i en l'impuls de l'ensenyament laic.

376 FORASTER (2012), p. 228.

377 AHS. Fons Documentació Ciutadana, «Fidela Renom Soler, 1977-1987», DC 7/813.

378 FBC-Fons Família Izard-Llonch. Correspondència entre Fidela Renom i Maria Teresa Gavarró i notes manuscrites, anys 1978-1984. Carta del 27 de gener de 1984.

379 AHS. Fons Ricard Simó Bach, AP 10/9. Segons Teresa Barberà i Cots, va fer una donació de 17.000 pta.

380 Informació extreta de les notes manuscrites conservades al dossier biogràfic de Teresa Barberà Cots (Fons Ricard Simó Bach, AP 10/9, AHS) i del *Diario de Sabadell* del 6 de juny de 1985, p. 9.

Sabadell,
setembre de 1987

Mausoleu de
Josep Romeu Brujas,
amb l'epitafi: *«Hermanos:
la gloria o el infierno
los lleva el hombre
en su conciencia»,*
a la part civil
del cementiri de Sabadell,
lloc on va ser enterrada
Fidela Renom.

A la imatge hi apareix
Ricard Simó i Bach,
sostenint la banda
de la corona de flors
de la Coordinadora
de Jubilats i amics
per a Fidela Renom.

AHS

no hi va poder assistir per motius de salut, però va ser-hi representada per la seva germana Eulàlia. Facundo Córdoba hi va ser present com a representant dels centres de jubilats de Sabadell. Aquest quadre forma part, actualment, del fons del Museu d'Art de Sabadell.

L'octubre de 1985, i en relació encara amb el cas de la Residència Albada, es va fer un acte de suport als afectats, organitzat per la Coordinadora de Pensionistes i Jubilats de Sabadell i Comarca, i s'hi convidà l'alcalde Antoni Farrés i també Fidela Renom. En aquest acte, que serà la darrera vegada en què Fidela Renom tindrà un reconeixement públic en vida, també hi participà Manuel Heredia, president de l'Associació Gitana de Sabadell, el qual li va fer obsequi d'una cistella de vímet i en un breu parlament li digué: «*Le doy gracias por el gran trabajo que supo llevar a cabo hace tantos años porque si usted no hubiera empezado a luchar desde el Ayuntamiento por los necesitados, hoy yo no podría estar aquí*».³⁸¹

Entre els anys 1983 i 1985, la Coordinadora de Clubs de Jubilats i Pensionistes de Sabadell i Comarca i altres entitats de la ciutat havien proposat que se li concedís una medalla al mèrit per la seva trajectòria, així com també que se li dedicués un carrer o un espai de la ciutat, una petició que va rebre, també, el suport del president de la Generalitat, Jordi Pujol.³⁸²

Fidela Renom va morir l'11 de setembre de 1987, als noranta-sis anys, a les Llars Mundet.³⁸³ L'enterrament es realitzà dos dies després, al departament civil del cementiri de Sabadell,³⁸⁴ i es va convertir en un comiat emotiu a la seva persona com a mare, germana, com-

panya, amiga i lluitadora política, al qual hi assistiren, entre d'altres, les seves germanes Estrella i Eulàlia, el seu fill Mateu i nebots, diversos regidors i exregidors municipals (Isidre Creus, Sebastià Ribes, Dolors Calvet, Simón Saura, Ramon Álvarez i Pilar Molins) i amistats com Teresa Barberà, Ramon Santaaulària, Joan Paris, Antoni Prunés, Feliu Pont, Salvador Viladelmàs, Miquel Pujol, Josep Martí, Joan Ventura i Rita Enrich.

Abans de donar-li sepultura, el seu fill Mateu agraià la presència dels amics. I també adreçaren unes darreres paraules al regidor de Cultura, Isidre Creus; Joan París, en nom del Círcol Republicà Federal i Teresa Barberà, de la Coordinadora de Jubilats i Pensionistes.

Al recordatori els familiars van reproduir un breu poema que Fidela Renom havia escrit anys abans i que en vida havia dedicat als seus amics i amigues morts de les Llars Mundet:

«*Del jardí de la terra
una flor s'en ha després
D'el flaïr qu'n despenia
n'ha pujat a d'alt del Cel.*»³⁸⁵

Quinze dies després de la seva mort, el 26 de setembre, Ricard Simó i Bach en feia el primer homenatge pòstum amb un article necrològic a plana sencera al *Diario de Sabadell*, on, a més de resseguir tota la trajectòria vital de Fidela Renom, en recordava els lligams personals d'amistat amb ella i els seus fills. I l'evocava amb sentides paraules:

«*La Fidela Renom era una dona de una gran entereza, que es feia estimar de tothom. Els que tinguérem el goig de tractar-la aprenguérem al seu costat, puix era un dona d'una gran moralitat i enemiga de les falsetats i de les hipocresies.*»³⁸⁶

Uns anys més tard, l'abril de 1994, la secció local d'ERC proposà a l'Ajuntament de Sabadell que es de-

381 AHS. Fons Ricard Simó Bach, AP 10/9. Notes manuscrites de Teresa Barberà i Cots. La fotografia d'aquest acte es publicà a la portada del *Diario de Sabadell* del 12 de setembre de 1987, en el qual es donava la notícia de la seva mort.

382 AHS. Fons Ricard Simó Bach. Dossier biogràfic «Barberà i Cots, Teresa». AP 10/9. Carta de suport rebuda per Teresa Barberà i Cots, 26 de març de 1985.

383 «Ha mort Fidela Renom», *Diario de Sabadell*, 12 de setembre de 1987, p. 1 i 6.

384 Fou enterrada a la sepultura 1-C («Registres d'inhumació, exhumació i incineració de cadàvers», capsa 1 / 1894-1988, AHS D4/521).

385 AHS. Fons Ricard Simó Bach. Dossier biogràfic «Renom i Soler, Fidela». Recordatori de Fidela Renom i Soler..

386 Ricard SIMÓ I BACH. «Fidela Renom i Soler, regidora municipal», *Diario de Sabadell*, 26 de setembre de 1987, p. 29.

Sabadell, 4 de setembre de 1998

Acte de la recepció oficial de la Festa Major a la plaça de Fidela Renom.

En primer pla, l'alcalde Antoni Farrés li lliura un ram de flors a Eulàlia Renom, a punt de fer els cent anys;

al darrere, Lola Giralt i Teresa Nesplé, primera i segona per la dreta

JUANMA PELÁEZ / AHS-FONS AJUNTAMENT DE SABADELL

diquessin carrers a quatre personalitats polítiques vinculades al republicanisme històric: Fidela Renom, Amadeu Aragay, Salvador Sarrà i Magí Marcè. No serà, però, fins el 1998 que, finalment, se li dedicà una plaça cèntrica, a pocs metres de l'Ajuntament.

El 4 de setembre de 1998, durant la recepció oficial de la Festa Major, Eulàlia Renom, la seva germana petita, va rebre un emotiu homenatge pel seu proper 100 aniversari, de part de l'Ajuntament, acte en el qual hi van ser presents l'alcalde Antoni Farrés, Teresa Nesplé, Dolors Giralt, Anna Maria Domènech i Anna Duran.

A partir de 1997, la Fundació Irla, vinculada a Esquerra Republicana de Catalunya, començà a investigar i divulgar l'activitat política del partit durant l'etapa republicana i especialment el paper de les dones. Fidela Renom és un dels noms destacats que apareix a les dues edicions del llibre *Les Dones d'Esquerra. 1931-1939* —obra de la historiadora Maria Dolors Ivern—, la primera del 2000 i la segona del 2007.

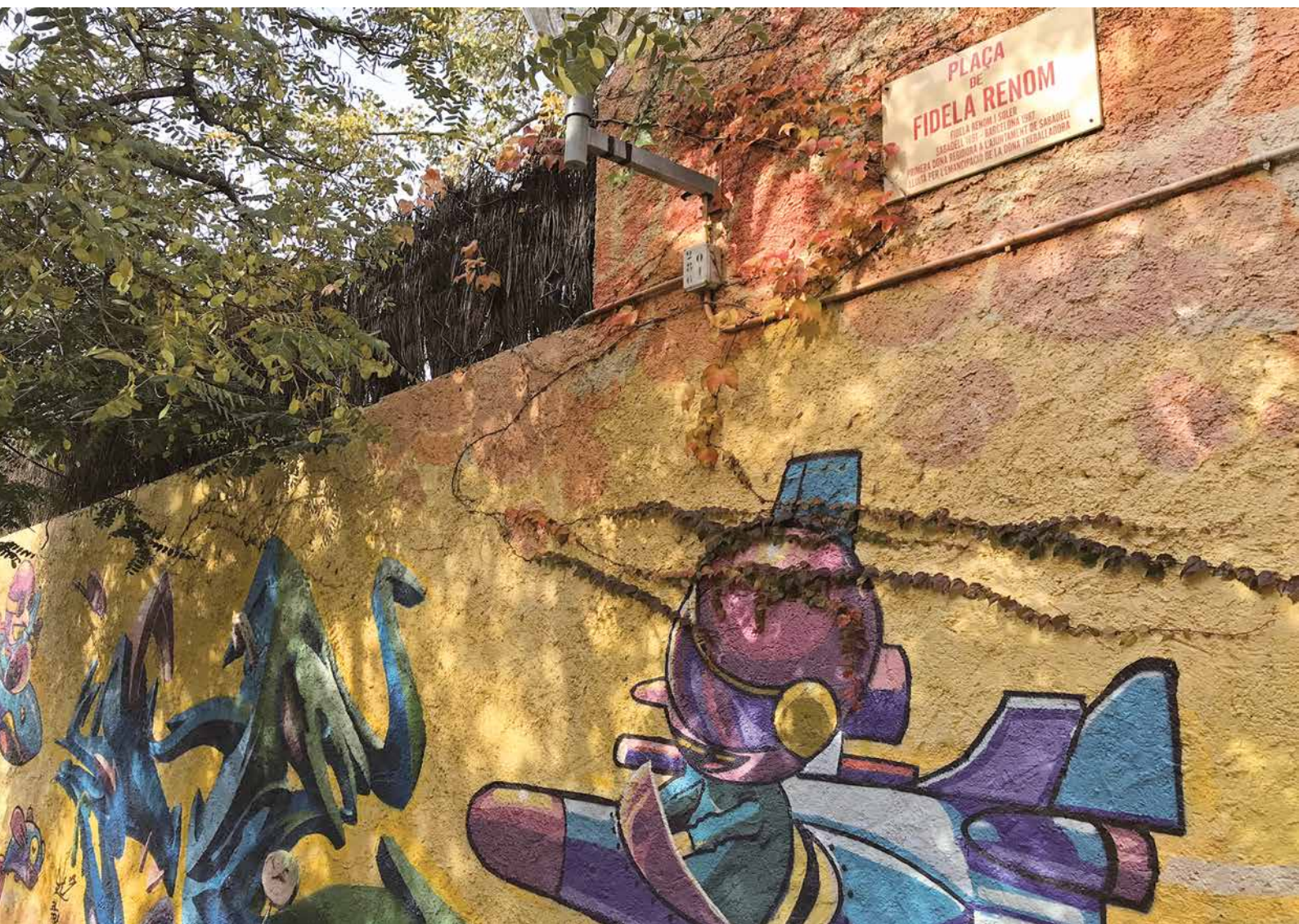
Finalment, el 2019, la Fundació Irla edità l'opuscle biogràfic *Fidela Renom, primera regidora de Sabadell*, obra de Tona Majó i Genís Ribé, que formava part del projecte *Pioneres del municipalisme feminista. 1934-1939*, en el qual també tenien cabuda les altres tres electes d'aquelles primeres eleccions municipals republicanes i companyes de militància de Renom: Justa Goicoechea, regidora de l'Hospitalet de Llobregat; Consol Nogueras, regidora de Mataró; i Nativitat Yarza, alcaldessa de Bellprat.

El projecte *Pioneres del municipalisme feminista. 1934-1939*, es va desenvolupar en una exposició itinerant —inaugurada a Caldes de Montbui el 9 de març de 2020— el pas de la qual per Sabadell, el març de 2021, motivà el Museu d'Història de Sabadell per a organitzar l'exposició «Fidela Renom i Soler, la primera regidora de Sabadell, 1934-1936» comissariada per Tona Majó i Genís Ribé.

Sabadell, desembre de 2019

Plaça de Fidela Renom.

FI

Pau, progrés i fraternitat

Les tres persones que millor s'han aproximat a la trajectòria i personalitat històrica de Fidela Renom han estat, sens dubte, Ricard Simó, Andreu Castells i Maria Teresa Gavarró. Es coneixien personalment, d'abans de la guerra o de després, i per amistat, per veïnatge i per confiança la van poder entrevistar durant els anys 1970 i 1980, li van poder preguntar sobre les seves vivències i idees, li van demanar documentació de primera mà, i amb totes aquestes informacions van poder contextualitzar el seu paper en la història local i altres dades sobre alguns dels moviments polítics, civils i de pensament progressista que van caracteritzar la ciutat de Sabadell del primer terç del segle XX, una aportació que s'ha anat repetint, amb alguns matisos i afegits, i amb pocs errors, en posteriors treballs historiogràfics.

Ricard Simó havia compartit escola amb els seus fills, al Col·legi Mercantil, i també militància política al BOC i al POUM. Andreu Castells la coneixia de quan vivia a la Creu Alta, la va ajudar a editar el llibre sobre l'estat dels vells a Sabadell el 1974 i la va entrevistar en diverses ocasions al llarg de la dècada de 1970 per recollir el seu testimoni de cara a la redacció dels diferents volums de l'obra *Sabadell, Informe de l'oposició*.³⁸⁷ Maria Teresa Gavarró la va conèixer amb motiu d'un treball de recerca biogràfica sobre la seva figura, que va elaborar durant el seu quart any de la carrera d'Història a la UAB del curs 1974-75, però més tard van continuar una relació de sincera amistat i regular correspondència personal.

La present monografia ha volgut aprofundir sobretot en la personalitat de Fidela Renom, la seva significació política i assistencial, que va començar molt abans de la seva arribada a l'Ajuntament de Sabadell com a electa democràtica, i que va continuar al llarg de la seva vida. En el decurs de la recerca hem intentat treballar més a fons algunes de les llacunes que vam detectar en la seva

387 Al fons personal d'Andreu Castells, a l'Arxiu Històric de Sabadell, hi ha un document especialment rellevant: «Pàgines viscudes», dotze quartilles manuscrites de Fidela Renom que li va lliurar el 29 de desembre de 1976, en les quals deixà el seu testimoni autobiogràfic a l'entorn de temes com l'espiritisme, les societats obreres, mutualistes i culturals, i les escoles obreres, entre d'altres (AHS. D3 1680/11).

Sabadell, 5 de març de 2021

La biografa Tona Majó i el president de la Fundació Irla Joan Manuel Tresseras
en la inauguració de l'exposició «Fidela Renom i Soler, la primera regidora de Sabadell, 1934-1936»,
al Museu d'Història de Sabadell.

FI

Fidela Renom i Soler

la primera regidora de Sabadell 1934-1936

I nosaltres, les dones, treballem també sense descans i no perdem el temps plorant la pèrdua dels éssers volguts si assolim la victòria. Qui no donaria de bon gust la vida, davant un pervindre millor pels nostres fills? Les dones, doncs, ja mai voldrem tornar enrera.

FULL OFICIAL

El text de l'acte, amb el discurs
de la regidora, està a l'apèndix
del llibre de la regidora, a l'apèndix

biografia, que no eren pas poques. La seva vida i acció política no han deixat massa traces documentals i la tasca no ha estat fàcil. Les fonts orals i familiars, una vegada més, ens han permès aclarir alguns dels aspectes més desconeguts o inèdits de la seva trajectòria vital. També han estat enriquidores noves fonts documentals inèdites localitzades en arxius personals i també en arxius públics, locals, nacionals i internacionals, alguns d'ells fins avui no explorats.

Tot aprofundint en l'anàlisi de la seva vida, ens ha colpit l'enteresa, la força moral, la coherència intel·lectual, la fermesa en les conviccions polítiques i el compromís constant en la lluita pels drets civils dels infants i de la gent gran. Fidela Renom va ser una dona espiritista i republicana, de cos i ànima, i combativa fins a l'últim alè de vida. Una dona que no es planyia pel que havia fet, sinó del que no havia pogut fer, amb aquell sentiment tan característic de les persones modestes però fermes que sempre haguessin volgut fer més del que les circumstàncies li permeteren. Una dona generosa que a més va compartir la seva lluita i acció social amb altres dones i homes que hem volgut fer visibles amb el màxim rigor i claredat possibles, un univers familiar i d'amistats que, com ella, van contribuir a la construcció d'una societat més justa, solidària, lliure i democràtica.

Mateu, l'únic fill supervivent de Fidela Renom, només va tornar en algunes ocasions a Sabadell per retrobar-se amb la seva mare i la família. Des del seu exili forçat el 1939 va viure la resta de la seva vida a França, on va formar la seva família amb Madeleine Lafont. El 1997 va morir a Ermont (Val d'Oise). Els seus dos fills han viscut sempre a França. En Marcel, el petit, va morir a Bagnoles de l'Orne (Normandia) el 2019 mentre estàvem fent la recerca per a aquest llibre. En Jean-Henri, el fill gran d'en Mateu, viu a França, també a Normandia, i ens ha ajudat molt en la recuperació del record i la memòria del seu pare i de la seva àvia. La besnéta i els besnéts de Fidela Renom, Magalie, Ivan i Mario, segueixen vivint a França.

Fidela Renom va saber convertir la seva dura vida en un bell viatge. Serveixin les seves pròpies paraules com a colofó de la biografia d'aquesta il·lustre sabadellenca i catalana:

«... modèstia a part, tots plegats hem treballat pel progrés contribuint a organitzacions culturals i polítiques per tal de portar a terme el lema de “Pau, Progrés i Fraternitat” humana i ho continuarem fent mentre les nostres forces mentals i físiques ens ho permetin.»³⁸⁸

388 Fragment d'una carta manuscrita de Fidela Renom adreçada als seus amics Joan Sala i Ricard Simó, 4 de febrer de 1979. JSP. Retalls de premsa i documentació diversa aplegada entre els anys 1961-1970, en el dossier «Fidela Renom. “Residència de Vells”».

Glossari de sigles

ACR	Acció Catalana Republicana	SIFNE	Servicio de Información del Nordeste de España
BOC	Bloc Obrer i Camperol	SIM	Servicio de Investigación Militar
CDCI	Centre de Dependents del Comerç i de la Indústria	SIPM	Servicio de Información y Policía Militar
CEP	Centre d'Estudis Psicològics	SRI	Socors Roig Internacional
CCE	Casal Català d'Esquerra	UGT	Unió General de Treballadors
CNT	Confederació Nacional del Treball	UdR	Unió de Rabassaires
CRF	Círcol Republicà Federal	UR	Unió Republicana
CTE	Compagnies de Travailleurs Étrangers	USC	Unió Socialista de Catalunya
ERC	Esquerra Republicana de Catalunya		
FAI	Federació Anarquista Ibèrica		
FETE	Federación Española de Trabajadores de la Enseñanza		
FLS	Federació Local de Sindicats		
FOS	Federació Obrera de Sabadell		
GTE	Groupements de Travailleurs Étrangers		
ILE	Institución Libre de Enseñanza		
JEREC	Joventuts d'Esquerra Republicana - Estat Català		
JSU	Joventuts Socialistes Unificades		
OCRE	Office Central des Réfugiés Espagnols		
OPFRA	Office Français de Protection des Réfugiés et Apatrides		
POUM	Partit Obrer d'Unificació Marxista		
PRR	Partido Republicano Radical		
PSOE	Partido Socialista Obrero Español		
PSUC	Partit Socialista Unificat de Catalunya		
SAC	Sindicat Agrícola Cooperatiu		
SET	Sindicat d'Empleats i Tècnics		
SERE	Servicio de Evacuación de Refugiados Españoles		

ARXIU HISTÒRIC DE SABADELL

ARXIU MUNICIPAL
HISTÒRIC

1963

ARXIU HISTÒRIC DE SABADELL

ARXIU MUNICIPAL
HISTÒRIC

1964

ARXIU HISTÒRIC DE SABADELL

ARXIU MUNICIPAL
HISTÒRIC

1965

ARXIU HISTÒRIC DE SABADELL

ARXIU MUNICIPAL
HISTÒRIC

1966

ARXIU HISTÒRIC DE SABADELL

ARXIU MUNICIPAL
HISTÒRIC

1967

ARXIU HISTÒRIC DE SABADELL

ARXIU MUNICIPAL
HISTÒRIC

1968

ARXIU HISTÒRIC DE SABADELL

ARXIU MUNICIPAL
HISTÒRIC

1969

ARXIU HISTÒRIC DE SABADELL

ARXIU MUNICIPAL
HISTÒRIC

1970

Fons documentals i gràfics

AAM	Albert Artigas Miró, Sabadell	FBM	Família Bonastre-Morera, Ciutat de Mèxic
ADD	Anna Duran Domènech, Sabadell	FI	Fundació Irla
AGAr	Archiu Generau d'Aran	FMM	Família Magret-Miralles, Sabadell
AGA	Archivo General de la Administración, Alcalá de Henares	FPG	Feliu Pont González, Sabadell (†)
AGMA	Archivo General Militar de Ávila	HBP	Heidi Burguès i Padrós, Sant Cugat del Vallès
AGMG	Archivo General Militar de Guadalajara	JHRR	Jean-Henri Roméo-Renom, Lucy
AHCA	Arxiu Històric de la Creu Alta	JMG	Júlia Miralles González, Sabadell
AHDB	Arxiu Històric de la Diputació de Barcelona	JSP	Joan Sala i Pedrós, Sabadell
AHL	Arxiu Històric de Lleida	JVD	Júlia València Domènech, Sabadell
AHN	Archivo Histórico Nacional, Madrid	MAS	Museu d'Art de Sabadell
AHS	Arxiu Històric de Sabadell	MHS	Museu d'Història de Sabadell
AHVA	Arxiu Històric de les Valls d'Àneu	MIG	Mireia Izard Gavarró, Sabadell
AMM	Arxiu Municipal de Matadepera	MRR	Marcel Roméo-Renom, Bagnoles-de-l'Orne (†)
AMMR	Arxiu Municipal de Montcada i Reixac	MTCN	Maria Teresa Codina i Nesplé, Castellar del Vallès
ASB	Adelina de San Martín Bes, Montcada i Reixac	MTGG	Maria Teresa Graells i Girbau, Sabadell
AMT	Arxiu Municipal de Tona	MUME	Museu Memorial de l'Exili
ANC	Arxiu Nacional de Catalunya	OFpra	Office Français pour la Protection des Réfugiés et Appatrides
ANF	Archives Nationales de France	PSA	Pepita Sobré i Aragay, Sabadell
ARL	Arxiu Renom-Llonch, Sabadell	SRG	Sebastià Ribes Garolera, Sabadell
AGSGB	Arxiu General de la Subdelegació del Govern a Barcelona	UES	Unió Excursionista de Sabadell
BPA	Biblioteca Pública Arús	UN	Universidad de Navarra
CDMH	Centro Documental de la Memoria Histórica, Salamanca	VINSEUM	Centre de Documentació VINSEUM
CEADS	Centre Espírita Amalia Domingo Soler		
CES/KEA	Centre d'Esperanto de Sabadell Kataluna Esperanto-Asocio		
CPP	Claudi Pagès Puig, Tona		
FBC	Fundació Bosch i Cardellach		

Bagnoles-de-l'Orne, 27 d'octubre de 2019

Tona Majó amb Jean-Henri Roméo-Renom —net de Fidela Renom—
i Ika Perika, muller de Marcel Roméo-Renom, l'altre net.

IVAN ROMÉO-RENO

Agraïments i testimonis orals*

Isabel Balaña i Vila*
 Marta Barrera i Pujol
 Josep Maria Benaul i Berenguer (†)
 Josep Brunet i Sierra (BPA)
 Primari Calvet i Cànovas
 Antoni Carbonell i Busoms*
 Ida Carrau i Bueno
 Marc Castells i Campanales
 Ester Clot i Tortades
 Maria Teresa Codina i Nesplé*
 Joan Comasòlivas i Font (AHS-MHS)
 Maria Teresa Costa i Ferrando*
 Domènec Creus i Bonafont
 Esteve Deu i Baigual
 Anna Duran i Domènech
 Josep Escoda i Sabatés
 Aurora Fargas i Monge
 Lluís Fernández i López
 David Ferrer i Revull
 Gisela Figueras i Cifuentes (AHS)
 Maribel Giner i Molina (BPA)
 David González i Ruiz (AHS)
 Eleuteri Graells i Enrich
 Montserrat Graells i Sobré
 Maria Teresa Graells i Girbau
 Mireia Izard i Gavarró
 Anna Julien i Gaspar
 Ernest Julien i Malla* (†)
 Teresa Lladós i Castellet* (†)
 Julià Magret i Artigas* (†)
 Montse Mañosa i Rifé (AHS)
 Júlia Miralles i González*

Lucrècia Miralles i Medan*
 Antonio Onetti Vera (AHS)
 Isabel Pardo i Navarro (AHS)
 Ika Perica*
 Marcel·lí Pol i Ustrell* (†)
 Feliu Pont i González* (†)
 Maria Teresa Pujol i Bellavista* (†)
 Claudi Pujol i Puig
 Josep Puy i Juanico
 Jaume Real i Papell
 Oriol Riart i Arnalot (AHVA)
 Sebastià Ribes i Garolera (CES/KEA)
 Jean-Henri Roméo-Renom*
 Marcel Roméo-Renom* (†)
 Carles Royo i Tort
 Ramona Sagués i López
 Joan Sala i Pedrós*
 Joaquim Sala-Sanahuja
 Maria Assumpta Sánchez i Rectoré (†)
 Isabel Sarrà i Carbonell*
 Jordi Serrano i Blanquer
 Miquel Serrano i Jiménez (MUME)
 Cristina Simó i Espinosa
 Pepita Sobré i Aragay
 Maria del Carme Torrella i Cunillé*
 Jordi Torruella i Llopart (AHS)
 Francesca Tort i Brutau*
 Maria Teresa Tort i Brutau
 Aurora Tricuera i Oller*
 Júlia València i Domènech*

SABADELL 1931-1945

UNA ESPERANÇA DESFETA

Ajuntament
de Sabadell
Museus Municipals

ANDREU CASTELLS

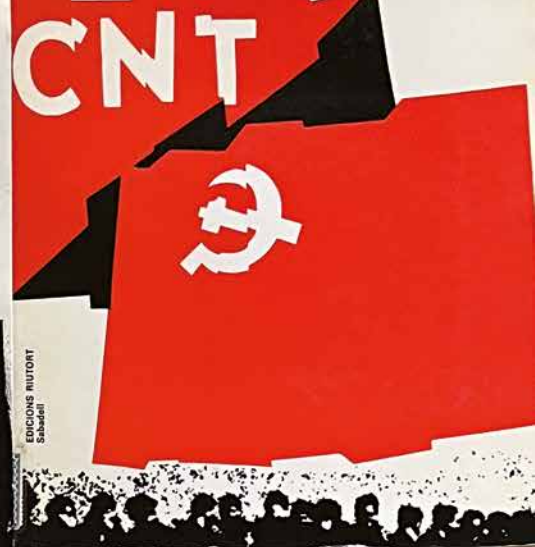
SABADELL.
INFORME DE
L'OPOSICIO

EDICIONS RIUTORT
Sabadell

DEL TERROR A LA SEGONA REPÚBLICA

1918-1936

EDICIONS RIUTORT
Sabadell

ANDREU CASTELLS

SABADELL.
INFORME DE
L'OPOSICIO

O TOT O RES

1904-1918

EDICIONS RIUTORT
Sabadell

ASPE 1975

ESTEVE DEU BAIGUAL

La Guerra Civil a Sabadell 1936-1939

Repressió, conflicte intern
i obra social en la rereguarda

Publicacions de l'Abadia de Montserrat

RI D'INSTRUCCIO PUBLIC

HA CREAT A
SABADELL
EL SEGO

UT PER A OBRERS

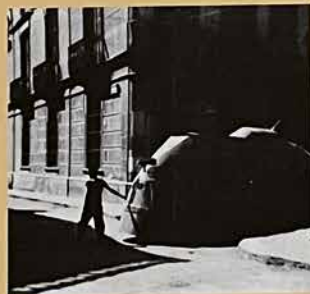
N DEL FRONT POPULA

BAT A BAT, PELS TREBALLADORS,
TES DE LA CULTURA SUPERIOR

LLURS FILLS PODEN ARRIBAR A ESSER
ETGES AROU ITECTES, INVESTIGADORS

LA REPÚBLICA I LA GUERRA CIVIL SABADELL 1931 - 1939

JOSEP M. BENAÏL
JORDI CALVET
LLUIS CASALS
ARTUR DOMÍNGO
JOSÉ ANTONIO POZO

Col·lecció Cooperativistes Catalans • 16

Joan Salas Anton

Jordi Serrano i Blanquer

Cooperativistes Catalans

ASPE 1982

ESTEVE DEU BAIGUAL

Sabadell, 1936: economia, societat i política

Publicacions de l'Abadia de Montserrat

EINES DE L'ARXIU, 4

2006

SABADELL.
INFORME DE
L'OPOSICIO

Comandania Militar de Sabadell

ORDEN

SALVOCONDUCTOS. — A partir del
próximo día 20, los salvoconductos que

MARIA DOLORS BARGALLÓ
FEMINISTA I PROPAGANDISTA D'ESQUERRA
BETSABÉ GARCIA

Bibliografia

A. MONOGRAFIES

- AADD (2010). *Una esperança desfeta. Sabadell, 1931-1945*. Sabadell: Ajuntament de Sabadell / Museus Municipals de Sabadell. Catàleg de l'exposició.
- AGUILAR I CESTERO, Raül (2012). *Memòries d'una feixa. La urbanització d'un poble pagès de la regió de Barcelona (Matadepera, 1931-1983)*. Barcelona: Ecos.
- (2019). *Ángeles López de Ayala. Republicana revolucionària, lliurepensadora, anticlerical, maçònica i feminista*. Barcelona: Icària editorial.
- AGUIRRE HERRÁINZ, Pablo (2012). *Exilio republicano en Francia (1939-1940). El caso de los refugiados españoles en Bases-Pyrénées. Una acogida bajo sospecha*. Máster Interuniversitario de Historia Contemporánea, curso 2011-2012, Universidad de Zaragoza.
- ALBERT I GENERÓ, Arnau; VALL I SEGURA, Josep (2017). *Aurora Bertrana. Un esperit lliure i compromès*. Barcelona, Fundació Josep Irla.
- ANGOUSTURES, Aline (2017). «Une guerre qui ne finit pas, les réfugiés espagnols en France de 1945 au début des années 1960». Dins: ANGOUSTURES Aline; KÉVORIAN, Dzovinar; MOURADIAN, Claire (dir.): *Réfugiés et apatrides. Administrer l'asile en France (1920-1960)*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, p. 127-151.
- (2020) *40 ans d'exil. La Retirada et la protection des réfugiés espagnols par l'Ofpra (1939-1979)*. Fontenay-sous-Bois, OFPRA.
- Anuari sabadellenc. Any 1928*. Sabadell: Joan Sallent, impressor. 1929.
- Anuari sabadellenc. Any 1929*. Sabadell: Joan Sallent, impressor. 1930.
- BARBA, Serge (2017). *De la frontière aux barbelés. Les chemins de la Retirada 1939*. Canet: Éditions Trabucaire.
- BENAU I BERENGUER, Josep Maria; CALVET, Jordi; CASALS, Lluís; DOMINGO, Artur; POZO, José Antonio (1986). *La República i la Guerra Civil. Sabadell, 1931-1939*. Sabadell: Ajuntament de Sabadell.
- BENAU I BERENGUER, Josep Maria; GARRIDO I TORRES, Antoni; SUDRIÀ I TRIAY, Carles (2008). *Caixa Sabadell: finanzas y acción social, 1859-2009*. Sabadell: Fundació Caixa Sabadell.

- BENAU I BERENGUER, Josep Maria (dir.) (2009). *El Gremi de Fabricants de Sabadell (1559-2009). Organització empresarial i ciutat industrial*. Sabadell: Fundació Gremi de Fabricants de Sabadell.
- BERGER MULATTIERI, Gonzalo; BALLÓ I COLELL, Tània (2020). *Les combatents. La història oblidada de les milicianes antifeixistes*. Barcelona: Rosa dels vents.
- BERRILL, Simon (2020). *Francesc Gabarró (1914-1990). Un músic entre dos móns*. Barcelona: Editorial Arpegio.
- BONAMUSA I GASPÀ, Francesc (1974). *El Bloc Obrer i Camperol: els primers anys, 1930-1932*. Barcelona: Curial.
- CALVET I BELLERA, Josep (2008). *Les muntanyes de la llibertat. El pas dels evadits pels Pirineus durant la Segona Guerra Mundial, 1939-1944*. Barcelona: L'Avenç.
- CASANOVAS I ROMEU, Àngels (2011). *Miquel Carreras Costajussà (1905-1938). Passió i compromís*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Biblioteca Serra d'Or, 438).
- CASAMARTINA I PARASSOLS, Josep (1993). *Marian Burguès. Un terrisser que va fer història*. Sabadell: Museu d'Art de Sabadell / Fundació Caixa Sabadell.
- CASASSAS, Oriol; RAMIS I CORIS, Joaquim (1993). *Metges de nens. 100 anys de pediatria a Catalunya*. Barcelona: La Magrana.
- CASTELLS I PEIG, Andreu (1977). *Sabadell: informe de l'oposició, volum II. República i acció directa, 1808-1904*. Sabadell: Edicions Riutort.
- (1978). *Sabadell: informe de l'oposició, volum III. O tot o res, 1904-1918*. Sabadell: Edicions Riutort.
- (1980a). *Sabadell: informe de l'oposició, volum IV. Del terror a la Segona República, 1918-1936*. Sabadell: Edicions Riutort.
- (1982). *Sabadell: informe de l'oposició, volum V. Guerra i revolució, 1936-1939*. Sabadell: Edicions Riutort.
- (1983). *Sabadell: informe de l'oposició, volum VI. El franquisme i l'oposició sabadellenca, 1939-1976*. Sabadell: Edicions Riutort.
- COMADRAN I ORPÍ, Marc (2014). *El procés d'expansió del Noucentisme cap a «segones ciutats»: el cas de Sabadell (1910-1923)*. Bellaterra: UAB.
- DELGADO I CRIADO, Buenaventura (1979). *La Institución Libre de Enseñanza de Sabadell*. Quaderns d'Arxiu de la Fundació Bosch i Cardellach, XXXII. Sabadell: Fundació Bosch i Cardellach.
- DEU I BAIGUAL, Esteve (2017a). *Sabadell, 1936: economia, societat i política*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Biblioteca Abat Oliva, 302).
- (2017b). «L'acolliment de refugiats a Sabadell durant la Guerra Civil». Dins: *El Vallès: Segona República, Guerra Civil i Postguerra (1931-1945) (Recull de ponències del 3r Curs d'història del Vallès, octubre-novembre de 2016)*. Sabadell: Fundació Bosch i Cardellach, p. 69-90.
- (2018). *La Guerra Civil a Sabadell 1936-1939. Repressió social, conflicte intern i obra social en la re-reguarda*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Biblioteca Abat Oliva, 302).
- (2020). *L'economia de guerra a Sabadell, 1936-1939*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Biblioteca Abat Oliva, 310).
- (2021). *Els sabadellencs que van anar a la guerra 1936-1939*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Biblioteca Abat Oliva, 312).
- DUCH I PLANA, Montserrat (2019). «Els drets de ciutadania de les dones en el catalanisme polític (1892-1936)». Dins: MARTÍN I BERBOIS, Josep-Lluís; TAVERA, Susanna (eds.). *Sufragismes i sufragistes: reivindicació de la ciutadania política de les dones*. Barcelona: Generalitat de Catalunya / Memorial Democràtic, p. 365-387 (Col·lecció Referents, 10).
- DURGAN, Andy (1996). *BOC, 1930-1936. El Bloque Obrero y Campesino*. Barcelona: Laertes.
- (2016). *Comunismo, revolución y movimiento obrero en Cataluña, 1920-1936. Los orígenes del POUM*. Barcelona: Laertes.
- FEDERACIÓN ESPIRITISTA INTERNACIONAL (1934).. Libro resumen. V Congreso Espírita Internacional. Barcelona, 1 al 10 de septiembre de 1934. Barcelona: Tip. Cosmos.
- FERNÁNDEZ I LÓPEZ, Lluís; IBARS I BOTANCH, Josep; SEGURA I MARTÍNEZ, Manel (2014). *100 anys d'excursionisme a Sabadell. 1908-2008*. Sabadell: Unió Excursionista de Sabadell.

- FIGUERAS I CIFUENTES, Gisela (2006). *Inventari de l'hemeroteca local: publicacions periòdiques sabadellenques (1854-2004)*. Sabadell: Arxiu Històric de Sabadell (Eines de l'Arxiu, 4).
- FORASTER I GRAVENT, Manuel (ed.) (2012). *Antoni Farrés, tal com l'hem conegut*. Sabadell: Amics del Toni.
- GARCÍA ÁLVAREZ, Betsabè (2017). *Maria Dolors Bargalló. Feminista i propagandista d'Esquerra*. Barcelona: Fundació Josep Irla.
- GONZÁLEZ-AGÀPITO, Josep; MARQUÈS I SUREDA, Salomó; MAYORDOMO I PÉREZ, Alejandro; SUREDA I GARCIA, Bernat (2002). *Tradició i renovació pedagògica. 1898 - 1939*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- HORTA I CALLEJA, Gerard (2001). *De la mística a les barricades. Introducció a l'espiritisme català del XIX dins el context ocultista europeu*. Barcelona: Proa.
- (2004). *Cos i revolució. L'espiritisme català o les paradoxes de la modernitat*. Barcelona: Edicions de 1984.
- IVERN I SALVÀ, Dolors (2017). *Les dones d'Esquerra, 1931-1939*. Barcelona, Fundació Josep Irla.
- KARDEC, Allan (1910). *¿Que es el espiritismo?* Barcelona: Casa Editorial Maucci.
- LLADÓ I FUSTER, Magda (1997). *Retalls de vida*. Barcelona.
- (2005). *Recull de records*. Barcelona: Mediterrània.
- LÓPEZ I VIANA, Marta (2011). *Can Rull i la Serra d'en Camaró. Creixement(s) a ponent*. Sabadell: Ajuntament de Sabadell / Museus Municipals (Col·lecció Sabadell i els seus barris).
- LÓPEZ ESTEVE, Manel (2013). *Els fets del 6 d'octubre de 1934*. Barcelona: Base.
- MARÍN I CORBERA, Martí (1996). *Joan Morral i Pelagré, 1890-1991. Una vida de militància republicana (La nova plaça de Gràcia)*. Sabadell: Salas Associats.
- (1998). *Sabadell, de vila a ciutat. La petjada impresa, 1800-1900*. Sabadell: Fundació Caixa de Sabadell.
- MARÍN I SILVESTRE, Dolors (2018). *Espiritistes i lliurepensadores. Dones pioneres en la lluita pels drets civils*. Barcelona: Angle Editorial (El fil d'Ariadna, 102).
- (2020b). *Llibertat Ródenas: Feminista i Anarcosindicalista*. Barcelona: Institut Català de les Dones.
- MARLET, Ricard (1931). *El problema de l'ensenyança primària a Sabadell: plantejament i antecedents*. Sabadell: Edicions de la Comissió de Cultura / Ajuntament de Sabadell.
- MARTIN I BERBOIS, Josep Lluís (2006). «El paper polític de la dona sabadellenca a través de la premsa local (1931-1933)». Dins: *Republicans i republicanisme a les terres de parla catalana. Congrés Internacional (VIè Congrés de la CCEPC)*. Barcelona, 2-4 de novembre de 2006.
- (2013). *Ignorades però desitjades. La dona política durant les eleccions de la Segona República a Catalunya*. Barcelona: Laie.
- MARTÍNEZ, José Manuel (1969). *La campaña de Andalucía*. Madrid: Librería Editorial San Martín (Monografías de la guerra de Liberación, 3).
- MARTÍNEZ DE SAS, Maria Teresa; PAGÈS I BLANCH, Pelai (coords.) (2000). *Diccionari biogràfic del moviment obrer dels Països Catalans*. Barcelona: Edicions Universitat de Barcelona / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- MARTORELL PÉREZ, Manuel; AGULLÓ DÍAZ, Maria Carmen; MARQUÈS I SUREDA, Salomó (2019). *Pioneres. Història i compromís de les germanes Uriz Pi*. Barcelona: Pol·len Edicions / Txalaparta.
- MASJUAN I BRACONS, Eduard (2006). *Medis obrers i innovació cultural a Sabadell (1900-1939). L'altra aventura de la ciutat industrial*. Bellaterra: Servei de publicacions de la UAB (Ciència i Tècnica, 33).
- (coord.) (2010). *Jaume Viladoms i Valls, 1913-1976. Record homenatge al mestre i lluitador social*. Sabadell: Fundació Jaume Viladoms / Ajuntament de Sabadell.
- MAUGENDRE, Maëlle (2019). *Femmes en exil. Les réfugiées espagnoles en France 1939-1942*. Tours: Presses Universitaires François-Rabelais.
- MORAGAS I BADIA, Emili (1965). *A l'entorn de l'estudi sobre «Planificació de serveis socials a Sabadell»*. Sabadell: Fundació Bosch i Cardellach (Quaderns d'arxiu de la Fundació Bosch i Cardellach, 10).
- NEGREIRA I VERJILLOS, Josep Lluís (2006) *Del somni republicà a la barbàrie franquista: Cerdanyola del*

- Vallès (1936-1952). Quaderns de Recerca de Cerdanyola del Vallès, 3. Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona.
- Oradour-sur-Glane, 70 ans après. *Actes du Colloque*, 26 avril 2014. Limoges: Éditions Les Monédières, 2016.
- PALÀ I MONCUSÍ, Albert (2018). *Viure l'anticlericalisme. Una història cultural del lliure pensament català (1868-1923)*. Barcelona: Afers.
- PENALVA MORA, Vicente (2014). *El orientalismo en la cultura española en el primer tercio del s. XX. La Sociedad Teosófica Española (1888-1940)*. UAB [tesi doctoral].
- PRADAS BAENA, María Amalia (2006). *Teresa Claramunt. La «virgen roja» barcelonesa. Biografía y escritos*. Bilbao: Virus editorial.
- PUIG I CASTELLS, Jaume (1991). *El procés de formació de la ciutat de Sabadell*. Sabadell: Ajuntament.
- PUY I JUANICO, Josep (2019). *Samuel Morera, alcalde de república de Terrassa*. Barcelona: Fundació Josep Irla.
- REAL I MERCADAL, Neus (2003). *Dona i literatura en els anys trenta: la narrativa de les escriptores catalanes fins a la guerra civil*. UAB [tesi doctoral].
- RIBÉ I MONGE, Genís (2010). «Memòria en vida. Ja fem tard...». *Sabadell, 1931-1945. Una esperança desfeta. Catàleg d'exposició*. Sabadell: Ajuntament de Sabadell / Museus Municipals, p. 226-228.
- (2019). *Memòria d'un exili. La família Burguès-Padrós, 1939-1990*. Sabadell: Museu d'Història de Sabadell. Exposició.
- RODA I FÀBREGAS, Ignasi (2008). *Bellaterra 1930-2005. Crònica de 75 anys*. Barcelona: Fundació Bellaterra.
- ROSAS I VILASECA, Josep (2005). *El ciutadà desconegut. Del Llobregat al Mapocho*. Sabadell: Arxiu Històric de Sabadell (Quondam, 3).
- SÀNCHEZ I CERVELLÓ, Josep; VENDRELL I MORENO, Quim (2011). *Gran Lògia de Catalunya*. Barcelona: Edicions Morera.
- SÀNCHEZ I FERRÉ, Pere (1990). «De la Gran Logia Simbòlica Regional catalana a la Gran Logia Española. Un ejemplo de vocación política en la masonería peninsular (1886-1939)». Dins: FERRER BENIMELL, José Antonio (coord.). *Masonería, revolución y reacción*, vol. 2. Alacant: Instituto de Cultura Juan Gil-Albert (Diputación de Alicante) / Caja de Ahorros Provincial de Alicante, Obra Social y Cultural / Generalitat Valenciana, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència.
- (2008). *La maçonnerie a Catalunya (1868-1947)*. 2 vols. Barcelona: Clavell Edicions.
- (2019). «Feminismo y revolución social: Ángeles López de Ayala». Dins: MARTIN BERBOIS, Josep-Lluís; TAVERA, Susanna (eds.). *Sufragismes i sufragistes: reivindicació de la ciutadania política de les dones*. Barcelona: Generalitat de Catalunya / Memorial Democràtic, p. 57-88 (Col·lecció Referents, 10).
- SEGÚN ALONSO, Manuel (2018). *Masonería i política en Madrid (1900-1939)*. UNED [tesi doctoral].
- SEGURA SORIANO, Isabel (2024). *Balbina Pi i Sanllehy. Una dona lliure*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- SERRANO I BLANQUER, Jordi (2018). *Joan Salas Anton*. Tarragona: Cossetània Edicions (Col·lecció Cooperativistes Catalans, 16).
- SERVEI D'ESTUDIS DE LA COOPERATIVA SABADELLENCA (1974). *Estat dels vells de Sabadell (i d'altres altres del país)*. Sabadell: Edicions Riutort (Els ceballuts, 3).
- SIMÓ I BACH, Ricard (1986). *Sabadellencs morts en l'exili*. Sabadell: Agulló-Costa.
- (1988). *63 dones sabadellenques dignes de recordar...* Sabadell: Agulló-Costa.
- TORRELLA I PINEDA, Josep (1983). *Amb la ciutat a l'hora del record*. Sabadell: El Pot, Cooperativa.
- Tribut pòstum a la nostra filla Maria Teresa Duran Nogués*. Sabadell: La Noogràfica. 20 de gener de 1934.
- TUBAN, Gregory (2018). *Camps d'étrangers. Le contrôle des réfugiés venus d'Espagne (1939-1944)*. París: Nouveau Monde éditions.
- TUBAU I GALLINAT, Josep Maria (2018). *Enriqueta Gallinat. Una republicana barcelonina del segle XX*. Barcelona, Fundació Josep Irla.
- TUSQUETS I TERRATS, Joan (1939). *Masones y pacifistas*. Burgos: Ediciones Antisectarias.
- VARGAS PUGA, Matías (2001). *Actividad política libertaria en la comarca del Vallès Occidental durante la Guerra Civil*. UB [tesi doctoral].

VICENTE VILLANUEVA, Laura (2006). *Teresa Clara-munt: pionera del feminismo obrerista anarquista*. Madrid: Fundación Anselmo Lorenzo (Biografías y Memorias, 4).

B. ARTICLES EN PUBLICACIONS PERIÒDIQUES

- ARAÑÓ I VEGA, Laia; VILANOVA I VILA-ABADAL, Francesc (2006). «Cartes de Salvador Sarrà Serravinyas a Carles Pi i Sunyer», *Arraona*, 30, p. 80-89.
- CASTELLS I PEIG, Andreu (1980b). «Quaranta-dos anys de diaris sabadellencs en català (1897-1938) [5]». *Arraona*, 9, p. 41-67.
- CERVERA GIL, Javier (1998). «Su segunda posguerra. Los refugiados republicanos en el Sur de Francia (1945-1947)». *Espacio, Tiempo y Forma*, 11, p. 191-211.
- COLLADO JIMÉNEZ, Juan Carlos (2018). «El nacimiento de Solidaridad Democrática Española en Francia y la participación de la Unión General de Trabajadores». *Hispania*, 259, maig-agost, p. 409-437.
- COLLELLDEMONT I PUJADAS, Eulàlia i MOREU I CALVO, Àngel C. (2007). «El Museo Pedagógico Experimental de Barcelona: enclave para una historia de los pequeños museos pedagógicos». *Historia de la Educación*, 26, p. 238-251.
- COMASÒLIVAS I FONT, Joan (2006). «Documents de Sabadell a l'Archivo Histórico General de la Guerra Civil (Salamanca)». *Arraona*, 30, p. 238-251.
- DELGADO CRIADO, Buenaventura (1978). «La Institución Libre de Enseñanza de Sabadell», *Revista de Pedagogía*, 141, p. 138 - 153.
- E.S. (2009). «Saint-Gaudens. Un devoir de mémoire pour les réfugiés républicains espagnols», *La Dépêche.fr (Grand Sud - Haute Garonne)*, 4 de febrer de 2009.
- FITÉ, Anna M.; SIMÓ I BACH, Ricard (1988). «Arca-di Badia i Joval, humanista». *Diario de Sabadell*, 8 d'octubre de 1988, p. 26.
- GARCÍA, Mariano (2018). «Fabián Palasí: turolense, espiritista, masón y padre de la escuela laica», <www.heraldo.es, 14 d'octubre de 2018>.
- GARCIA, Albert (2003-2004). «Ànimes i telers. Canvis materials, malestars socials i combats culturals al Sabadell de l'últim terç del segle XIX (1868-1890)». *Recerques*, 47-48, p. 107-130.
- MASJUAN I BRACONS, Eduard (2015). «El teatre fet pels i per als obrers a Sabadell (1880-1939)», *Arraona*, 35, p. 38-53.
- PÉREZ I LATRE, Miquel (2009). «El fons documental

de Joan Alavedra a l'ANC». *Butlletí de l'Arxiu Nacional de Catalunya*, 24, octubre 2009, p. 10-13.

POMÉS I VIVES, Jordi (2006). «Diálogo Oriente-Occidente en la España de finales del siglo XIX. El primer teosofismo español (1888-1906): un movimiento religioso heterodoxo bien integrado en los movimientos sociales de su época». *Revista HMIc: història moderna i contemporània*, 4, p. 55-74.

RAMOS PALOMO, Maria Dolores (2005). «La República de las librepensadoras (1890-1914): laicismo, emancipismo, anticlericalismo». *Ayer*, 60 (4), p. 45-74.

RIBÉ I MONGE, Genís (2014). «Amb la nena a coll». Vallesos. *Gent, terra i patrimoni*, 7, p. 62-64.

SIMÓ I BACH, Ricard (1981a). «Magí Marcè: segon batlle de la Segona República». *Diario de Sabadell*, 21 de novembre de 1981, p. 22-23.

— (1981b). «Joan Miralles: quart batlle de la Segona República». *Diario de Sabadell*, 5 de desembre de 1981, p. 22-23.

— (1983). «Joan Pont i Padrós, un ciutadà liberal». *Diario de Sabadell*, 9 de desembre de 1983, p. 10.

— (1987). «Evocació. Fidela Renom i Soler, regidora municipal». *Diario de Sabadell*, 26 de setembre de 1987, p. 29.

TORRUELLA I LLOPART, Jordi (1999). «Joan Torras Serra, fundador del Centre d'Estudis Psicològics, i el seu testimoni de la Setmana Tràgica». *Arrahona*, 22, p. 99-108.

C. PREMSA

Barcelona

Companya (1937)

Diluvio, El (1879)

Humanitat, La (1931)

Luz del Porvenir, La (1927).

Luz y Unión (1901).

Mundet Paradís (1983)

Nueva Era (1912)

Publicitat, La (1922).

Vanguardia, La (1881)

Montpeller

Petit Méridional, Le (1876).

Sabadell

Acción Cultural (1926).

Avenir, L' (1920).

Boletín del Centro de Estudios Psicológicos (1930).

Diari de Sabadell (1910)

Diario de Sabadell (1977)

Federal, El (1905)

Full Oficial (1936).

Impuls (1937)

Poble, El (1932)

Revista de Estudios Psicológicos (1892)

Revista de Sabadell (1890)

Sabadell Federal (1913)

Tolosa de Llenguadoc

Midi socialiste, Le (1908).

D. RECURSOS EN LÍNIA

«1939-1944: Le Barrage de l'Aigle, creuset de la réorganisation de la CNT-AIT espagnole en exil» <<https://www.xaintrie-passions.com/les-republicains-espagnols-du-barrage-de-l-aigle/>>.

GARCÍA, Mariano. «Fabián Palasí: turolense, espiritista, masón y padre de la escuela laica» <<https://www.heraldo.es/noticias/ocio-cultura/2018/10/14/fabian-palasi-turolense-espiritista-mason-padre-escuela-laica-1271701-1361024.html>>.

«Magda Lladó i Fuster, feminista i lluitadora per una República Federal». Conferència enregistrada a l'Aula Oberta d'Història Oral de l'Ateneu Barcelonès. Barcelona, 2006. L'Arxiu de la Paraula <<http://arxiudigital.ateneubcn.cat/items/show/323>>.

MARÍN I SILVESTRE, Dolors (2020a). «Llibertat Ródenas Rodríguez». Diccionari Biogràfic de Dones. Barcelona: Associació Institut Joan Lluís Vives <https://dbd.vives.org/fitxa_biografies.php?id=2039>.

MIQUEL, Jean-Jacques (2014). «Août 1944. 70ème Anniversaire de la Libération de Montréjeau» <https://www.mairie-montrejeau.com/files/medias/documents/Histoire_montrejeau/1939-1945_La_liberation_Montrejeau_aout_1944.pdf>.

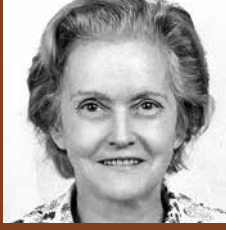
SANTAMARÍA, Antonio (2020). «Andreu Castells (1918-1987), pintor, impresor, editor, arxiver, crític d'art i historiador», 1 de març de 2020, iSabadell <<https://www.isabadell.cat/sabadell/historia/andreu-castells-1918-1987-pintor-impresor-editor-arxiver-critic-dart-i-historiador/>>.

E. AUDIOVISUAL

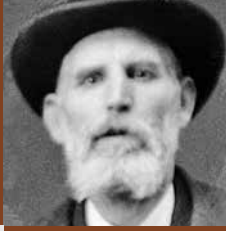
Sabadell, eleccions municipals 1979 (video). Acte de presa de possessió de l'alcalde Antoni Farrés i Sabater, 19 d'abril (autor: Lluís Solana Canut / canal youtube de l'AHS, minuts 3:50 al 4:50).

Josép Esteve

Maria Gispert

Fabián Palasí

Joan Sangres

Maria Vinyes

Andreu Castells

Maria Teresa Gavarró

Sebastià Miralles

Balbina Pi

Maria Teresa Duran

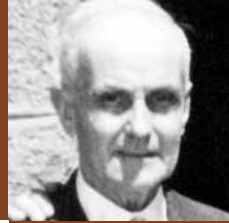
Concepció González

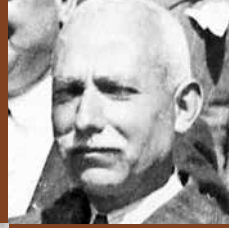
Isidre Viver

Antònia Gené

Joan Morral

Jaume Torrella

Maria Mampel

Índex onomàstic

- Abad i Samper, Francesc 119
Alavedra i Segurañas, Joan 81, 82
Alavedra i Trullàs, Anna 65
Alegre, Josepa 91
Alegret 75
Altimira i Jordà, Lluís 21, 43, 45
Altura i Pujada, Josep 87, 97, 100
Àlvarez de Lara i Campmajó, Joan 125
Álvarez, Ramon 157
Ambrós, Adolf 57
Ambrós, Joan 57
Anaya Mena, Eduardo 55
Angoustures, Aline 133
Aragay i Daví, Amadeu 61, 159
Aragay i Daví, Gaspar 12, 89, 90, 94, 97, 100
Aragay i Daví, Llorenç 12, 100
Armengol, Carme 81
Arolas, Josep 125
Arteu, Ramon 63, 101
Arús, Ciència 49
Ausió i Sanfeliu, Joan 49, 128
Ausió i Sanfeliu, Maria 49, 67
Ausió, Joan 43
Avellaneda i Manuat, Antoni de Paula 29, 95
Aymerich, Josep 21
Aymerich i Gras, Salvador 101, 111
Azaña Díaz, Manuel 12, 61, 73, 78, 97, 100
Badia i Joval, Arcadi 33, 34, 35, 37, 51, 67, 75, 89, 109, 113, 121, 125, 128, 130, 131, 133, 134, 135, 137, 145
Badia, Josep 43
Balagué, Vicenç 89, 90
Balañà i Vila, Isabel 37
Balart i Armengol, Joan 97, 100, 119
Baldó i Mansanet, Maria 77
Barbany, Francesc 51
Barbany i Sellarès, Francisca 49
Barberà i Cots, Pepita 109, 111
Barberà i Cots, Teresa 73, 109, 111, 143, 146, 154, 157
Bargalló i Serra, Maria Dolors 66, 68, 89
Barjau i Riera, Felip 75
Barnola, Feliu 140
Bartomeu i Valls, Joan 79, 101, 119
Basuldo i Nunell, Andreu 27
Bayo Giroud, Alberto 89
Bellavista i Roca, Josep 53, 54
Bellós i Iborra, Rosa 53
Bembo, Max 20, 22
Bernades, Joan 43
Bertral i Terre, Reis 75
Bertrana i Salazar, Aurora 68
Blavatsky, Helena 53
Bley i Escolà, Gregori 125
Boet, Lluïsa 66, 68, 73
Bonamusa i Gaspà, Francesc 146
Borgunyó, Feliu 43
Borrell i Domènech, Assumpció 53
Borrell, Gabriel 57
Bosch, Maria 53, 55
Bosch, Ramon 51
Bracons i Regàs, Assumpció 87
Bros, Joan 51
Brunet i Jover, Josep 55
Buen y del Cos, Odón de 40
Burguès, Frimari 67

Burguès i Serra, Marià 22, 43, 49, 67
 Burguet i Albalat, Joan 130, 135
 Burguet, Lluís 130
 Burguet, Lluís (fill) 130
 Cabané, Jaume 27
 Cabané i Sans, Josep 57, 59
 Cabré i Nogués, Joan 137
 Cabré i Verdaguer, Conxita 137
 Cadena, Maria 81
 Calonge i Pañella, Magdalena 49, 53
 Calvet i Puig, Dolors 157
 Calvet, Esteve 100
 Campanales, Pilar 135, 151, 153
 Campo, Aureli del 77, 89
 Camps, B. 148, 149, 155
 Camps, Joan 51, 90
 Cañomeras, Jaume 59
 Capuz, Rosa 51
 Carbonell i Busoms, Antoni 49, 53
 Carbonell, Carme 123
 Carbonell i Jover, Josep 53
 Carner i Matos, Rosa 43, 53
 Carol, Josep 57
 Carreras i Costajussà, Miquel 77, 78, 79
 Carreras, Lluís 22
 Carsí Lacasa, Alberto 55
 Casals, Lluís 150, 153
 Casanovas i Amat, Antoni 31
 Casanovas i Argelaguet, Enric 31, 123
 Casanovas i Junyent, Josepa 125
 Casanovas, Jaume 51
 Casas, Àngel 21
 Casassas, Enric 95, 105
 Castellet, Josep 75
 Castells i Peig, Andreu 15, 57, 71, 135, 140, 143, 145, 146, 147, 151, 153, 161
 Castells i Ubach, Josep 43
 Cervera, Javier 120
 Chinchilla, Joan 43
 Civil i Desveus, Oriol 150, 153
 Claramunt i Creus, Teresa 39, 61
 Clerch i Comas, Assumpció 87
 Climent i Cascante, Antoni 62, 77, 78, 79
 Climent, Frederic 20

Closas i Cendra, Rafael 125
 Codina i Nesplé, Agustí 37, 133, 134
 Codina i Nesplé, Maria Teresa 35, 37, 121, 133, 134, 137
 Codina i Ribes, Lluís 37, 133, 134
 Colillas, Domènec 33
 Coll, Rosa 71
 Comas i Majó, Teresa 25
 Comas i Solà, Josep 55
 Comas i Viñals, Miquel 29
 Companys i Jover, Lluís 45, 61, 63
 Conesa 75
 Córdoba i Rodríguez, Joan 95
 Córdoba, Facundo 157
 Costa i Ferrando, Maria Teresa 49
 Costa, Lluís 90
 Crespí, Feliu 59
 Creus, Isidre 157
 Crusafont i Pairó, Miquel 150, 153
 Crusellas, Antoni 57
 Cusidó i Juliana, Josep 43
 Cusidó i Juliana, Tomàs 43
 Cutrina i Grau, Josep 57
 Dalmau i Ribalta, Antoni 144
 Davés i Palà, Antònia 55
 Delanne, Gabriel 55
 Dencàs i Puigdollers, Josep 92, 94, 95
 Denis, Léon 55
 Domènech i Folch, Miquel 49, 67, 89, 135
 Domènech i Giralt, Anna Maria 159
 Domènech i Gramunt, Josefa 50, 53, 55
 Domènech i Pedro, Isabel 137
 Domènech i Ventura, Joan 67, 75
 Domènech, Manuel 33, 51
 Domènech, Marçal 143
 Domènech, Vicenç 45
 Domènech, Víctor 29
 Domingo i Sanjuan, Marcel·lí 61
 Domingo Soler, Amalia 39, 40, 42, 45, 61
 Duran i Badia, Lincoln 68
 Duran i Carreras, Josep 43
 Duran i Domènech, Anna 159
 Duran i Nogués, Maria Teresa 68
 Duran i Vila, Catalina 55

Enrich i Argemí, Rita 72, 77, 81, 89, 93, 97, 100, 157
 Espau i Julio, Emília 53
 Esteve i Agulló, Josep 91, 123
 Esteve, Santiago 51
 Estop i Dinarès, Pere 55
 Estop i Valls, Pere 29
 Fàbregas i Dalmau, Camil 88
 Fainé, Josefa 81
 Farràs i Baró, Manuel 12, 89, 90, 103, 105, 107
 Farràs i Pagès, Aurora 49, 55, 65, 69, 73, 89
 Farràs i Roca, Ermengol 45, 51, 55, 65
 Farrés i Sabater, Antoni 10, 153, 155, 157, 158, 159
 Ferrando i Figueras, Emili 49
 Ferrando i Viver, Pepita 51
 Ferrando i Viver, Rosa 44, 48, 51
 Ferrer i Cabra, Jaume 74, 75
 Ferrer i Guàrdia, Francesc 79
 Ferret i Navarro, Joan 81, 82, 89, 97, 100, 119
 Figueras i Daví, Esperança 27
 Figuerola, Modest 49
 Filella i Fontdevila, Filomena 69, 137
 Filella i Pardell, Josep Maria 69, 137
 Flammarion, Camille 45, 55
 Folch, Frederic 51
 Font i Cubiló, Miquel 43
 Font i Mimó, Maria 25
 Font i Parés, Carme 93, 105
 Font, Martí 45
 Fontanet, Pere 93
 Formosa, Camil 63
 Fronjosà i Salamó, Joan 89
 Gabarró i Solé, Francesc 51
 Gabarró, Jaume 51
 Gadea, Enric 51
 Gall, Josefa 53
 Gallinat i Roman, Enriqueta 66, 68
 Gallinat, Josefa 49
 Garcia i Sanchis, Maria 89
 Garolera i Comellas, Joan 97

Gascón, Juanita 137
 Gavarró i Castelltort, Maria Teresa 31, 83, 89, 93, 97, 146, 155, 161
 Gelabert i Carles, Aurora 49, 81
 Gené i Sambola, Esteve 75, 125
 Gené, Antònia 137
 Germà i Homet, Josep 99
 Giner de los Ríos, Francisco 21
 Giralt i Coret, Joan 33
 Giralt i Renom, Dolors (Lola) 33, 49, 51, 137, 142, 154, 158, 159
 Giralt, Esperança 33
 Girbau, Daniel 60, 100
 Gispert i Coll, Albert 111
 Gispert i Coll, Maria 69, 81, 107, 125, 137, 140
 Goicoechea i Mayayo, Justa 15, 159
 Gomà i Guitart, Josep 53
 Gómez, Matilde 22
 González i Alcaraz, Concepció 67, 135
 Gordi i Casajoana, Maria Neus 123
 Graupera i Gil, Àngela 77
 Guarro i Elías, Carme 49, 53
 Guerra, Francesc 49
 Heredia, Manuel 157
 Hernández i Orenes, Joan 107
 Hugo, Víctor 45
 Huguet 75
 Humbert, Antoni 51, 53
 Hutesà i Costajussà, Joaquim 63, 67
 Izquierdo i Blesa, Isabel 130, 135
 Jané, Francesc 47
 Janer i Boix, Auxília 65, 67, 75, 81
 Jordana, Emili 51
 Jou i Bertran, Ramon 119
 Joval i Patau, Teresa 37
 Julien i Abelló, Joaquim 61
 Julien i Malla, Ernest 61
 Kardec, Allan 38, 39, 41, 45, 55
 Kent Siano, Victòria 75
 Lafont, Madeleine 119, 124, 125, 126, 127, 136, 147, 163
 Layret i Foix, Eduard 75
 Layret i Foix, Francesc 20, 61, 63, 75

Lladó i Fuster, Magda 64, 65, 71, 72, 74, 75
 Lladó i Matas, Joan 90, 93, 99
 Lladós i Castellet, Teresa 109
 Llonch i Cañomeras, Francesc 31
 Llonch, Joan 111
 Llopis Llopis, Francisco 99
 López de Ayala, Ángeles 20, 21, 39, 40, 41, 42, 61
 López, Quintín 54
 Macià i Llussà, Francesc 69, 77, 91
 Magret, Julià 55, 133
 Majó i Ortín, Tona 159, 162
 Malla i Soler, Anna 61
 Mallofré i Mañosa, Joan 95
 Mampel i Martí, Enric 75, 119
 Mampel i Martí, Maria 81, 137, 151, 153
 Mampel i Martí, Pere 45
 Mañalich, Pere 49
 Mañé i Pascual, Jesús 111, 119
 Manent, Heleni 137
 Manent i Pesas, Joan 137
 Marcé i Segarra, Magí 12, 75, 77, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 95, 97, 100, 159
 Marcé i Tomàs, Avenir 100
 Marcet, Francesc 90
 Marcet, Mercè 69
 Marín i Silvestre, Dolors 41
 Martí, Josep 51, 141, 157
 Martín Rull, José 43, 55
 Martorell, Jeroni 59
 Mas, Elvira 83
 Massaguer i Rodríguez, Jaume 111
 Maugendre, Maëlle 117
 Maynadé, Ramon 20
 Medan i Sandaran, Cristina 128, 133, 135
 Medrano, Lluís 57
 Mimó i Espinalt, Lluís 101, 111
 Mimó i Morral, Maria 53
 Miralles i Medan, Lucrècia 55, 121, 125, 130, 133, 135
 Miralles i Orrit, Joan 90, 94, 99, 100, 103, 105
 Miralles i Sandaran, Sebastià 128, 133, 135

Miralles, Eliseu 135
 Miserachs i Manau, Ramon 101
 Moix i Regàs, Josep 91, 101
 Molins i Ventura, Galileu 63, 101
 Molins, Josep 135
 Molins, Pilar 143, 152, 154, 155, 157
 Montoro i Bravo, Maria Enriqueta 66, 68
 Montserrat i Oromí, Núria 77
 Mora i Adserà, Joan 16, 57, 59, 89, 97, 100, 119, 125
 Mora i Botella, Concepció 71
 Morera i Martí, Ramon 111
 Morral i Pelegrí, Joan 155
 Morral, Gabriel 59
 Navarro i Villarroja, Aurora 44, 48, 51, 66, 67, 68, 73, 75, 77
 Nelken Mansberger, Margarita 77
 Nesplé i Altimira, Teresa 37, 121, 133, 134, 142, 145, 158, 159
 Nesplé i Antonell, Joan 121
 Nin i Pérez, Andreu 101
 Ninet i Vallhonrat, Jaume 45, 57
 Nogueras i Seda, Consol 15, 159
 Prat i Esteve, Joan 81, 82
 Obiols, Armand (veure: Prat i Esteve, Joan)
 Olivé i Mullor, Vicenç 155
 Oltra i Picó, Josep 63, 101
 Orobítg, Joan 75
 Orpella, Tomàs 49
 Ortega y Gasset, Eduardo 61
 Pagès i Guitart, Teresa 45, 65
 Palasí Cester, Víctor-Hugo 45, 51, 137
 Palasí Gascón, Fabián 137
 Palasí Martín, Fabián 21, 27, 51
 Palau, Joan 145
 Pano i Pi, Fermí 57
 Papell i Casanovas, Maria 125
 Papell i Comas, Lluís 92, 125
 Papell, Ricard 125
 Pardell i Carreras, Facundo 37
 Paris, Joan 157
 Parreu 100
 Pascual i Tintorer, Miquel 57

Payà, Teresa 109
 Pedrós, Roser 135, 137
 Pera i Vallribera, Rosa 87
 Pera, Francesc 43
 Perarnau de Bruse, Carme 81
 Perica, Ika 147
 Petxamé i Colomer, Tadeo 27
 Philips, Jacques 117
 Pi i Margall, Francesc 57, 59, 60, 91
 Pi i Sanllehi, Balbina 63
 Pi-Sunyer i Cuberta, Josep 150, 153
 Piera i Pagès, Simó 57
 Plans i Teixidor, Ramon 49, 55
 Plans, Robert 65, 72
 Pont i González, Armand 69
 Pont i González, Esplai 69
 Pont i González, Feliu 69, 135, 157
 Pont i González, Josepa 69
 Pont i Padrós, Joan 57, 67, 71, 100, 135
 Portabella, Francesc 43
 Portabella i Ràfols, Pere 150, 153
 Prat, Celdoni 57
 Prats, Feliu 89
 Prunés, Antoni 157
 Puig i Cassanyes, Josep 57
 Puig i Pujol, Joan 31, 39, 57, 90, 91, 94, 99, 119
 Pujol i Bellavista, Maria Teresa 53
 Pujol i Soley, Jordi 148
 Pujol, Miquel 157
 Raurell, Feliu 57
 Renom i Comas, Isidre 25
 Renom i Comas, Manel 25, 26
 Renom i Comas, Matilde 25
 Renom i Fontanet, Francesc 25
 Renom i Llonch, Engràcia 53
 Renom i Soler, Estrella 17, 26, 33, 49, 121, 122, 127, 137, 142, 145, 157
 Renom i Soler, Estrella (1889) 25
 Renom i Soler, Eulàlia 17, 21, 26, 33, 34, 35, 37, 49, 51, 69, 109, 113, 121, 122, 125, 127, 130, 131, 133, 134, 135, 137, 137, 142, 145, 151, 154, 157, 158, 159
 Renom i Virgili, Maria 105

Ribas i Vendrell, Gertrudis 31
 Ribé i Anfruns, Joan 59
 Ribé i Garcia, Salvador 35, 57, 59, 87, 88, 91, 97, 100
 Ribé i Monge, Genís 159
 Ribera i Bros, Joan 97
 Ribes, Sebastià 157
 Ribó i Massó, Rafael 150, 153
 Riera, Josep 135
 Rivas Cherif, Dolores 12
 Roca, Josepa 69
 Rocabert 75
 Ródenas, Llibertat 66, 68
 Rofes i Cabré, Cosme 71, 73
 Rómeo-Renom, Jean-Henri 120, 124, 125, 127, 132, 135, 137, 138, 147, 163
 Rómeo-Renom, Marcel 124, 127, 147
 Rómeo-Renom, Maricel-Claire 120
 Romeu i Brujas, Josep 17, 43, 156
 Romeu i Brujas, Mateu 31
 Romeu i Llonch, Damià 83
 Romeu i Renom, Enric 15, 31, 36, 46, 77, 95, 113, 121, 122, 123
 Romeu i Renom, Joan 15, 31, 32, 33, 46, 49, 51, 52, 55, 63, 77, 99, 101, 111, 113, 118
 Romeu i Renom, Mateu 17, 31, 33, 44, 46, 49, 51, 63, 77, 101, 104, 107, 111, 113, 116, 118, 119, 120, 124, 125, 126, 127, 131, 135, 136, 137, 141, 142, 147, 155, 157, 163
 Romeu i Ribas, Joan 30, 31, 45, 54, 77, 106, 111, 123
 Romeu i Ribas, Josep 31
 Romeu i Ribas, Maria 31
 Romeu i Ribas, Teresa 31
 Romeu i Serra, Joan 59
 Rosell, Albà 29
 Rovira, Francesca 77
 Rues i Pairà, Petronila 95
 Rull, Nicasi 43
 Sala i Campanà, Joan 101
 Sala i Pedrós, Joan 135
 Sala i Rovira, Joan 79, 81, 82, 100, 107, 119, 135, 137, 140
 Sala, Antoni 79

Salas i Anton, Joan 21
 Sallés, Pau 51
 Salvadó, doctora 109
 Sampere, Josep 43
 Samsó, Jaume 55
 Sanabra, Teresa 27
 Sánchez i Fructuoso, Josep 37
 Sánchez i Rectoret, Assumpta 150
 Sáñez, Luísa 22
 Sanfeliu i Franc, Antònia 49
 Sangres i Serarols, Albí 119
 Sangres i Serarols, Joan 107, 125
 Santaaulària, Ramon 157
 Santandreu, Jaume 101
 Santaulària, Francesc 57
 Sardà i Salvany, Fèlix 22
 Sarrà i Serravinyals, Salvador 90, 91, 93, 94, 97, 100, 105, 111, 121, 123, 125, 127, 159
 Saura Conesa, Simón 157
 Sauret i Garcia, Joan 120
 Seguí i Rubinat, Salvador 63
 Sellarès, Miquel 43
 Serra Llambés, Ramon 87
 Serra, Margarita 55
 Serra, Ramon 51, 90
 Serrano Pablo, Leonor 75
 Serravinyals i Porta, Pere 111
 Simó i Bach, Ricard 33, 79, 101, 119, 127, 156, 157, 161
 Simó, Carme 95
 Sister, F. 49
 Sobré i Ravetllat, Josep 51
 Solé, Joan 51
 Soler i Castañer, Josep 49, 55
 Soler i Font, Antoni 25, 26
 Soler i Font, Dolors 24, 25, 31
 Soler i Font, Fidela 25, 26, 27, 28, 29, 31
 Soler i Riera, Josep 25, 26, 43
 Soler, Pantaleó 59
 Solsona, Josep 89
 Sorribas i Vancell, Josep 90, 93
 Sotorra i Salvadó, Ferran 99
 Steel Olcott, Henry 53

Tarradellas i Joan, Josep 120
 Tatché i Pagès, Narcís 65
 Tauler i Palomeras, Joan 125
 Tello, Aurora 66, 68
 Termes i Ardèvol, Josep 146
 Terradella 75
 Tomàs i Soler, Francesc 90, 91, 100
 Tomàs, Àngela 100
 Torra i Guarro, Antoni 55
 Torra, Pere 43
 Torras i Serra, Joan 22, 45, 47, 49, 52, 54, 125
 Torras, Joan 29
 Torrella i Gordi, Maria 123
 Torrella i Jover, Jaume 35, 57, 75, 89, 123
 Torrella, Josep 150, 153
 Torrella, Pere 57
 Torres i Marsal, Josep 53
 Torres i Oriol, Joaquina 31
 Torres i Picart, Joan 92, 94
 Tort i Brutau, Maria Teresa 137
 Tort i Martí, Francesc 137
 Tort i Sampere, Feliu 137
 Tortajada i Esteban, Francesc 95
 Trabal i Sans, Josep Antoni 100
 Tresserras i Gaju, Joan Manuel 162
 Tricuera i Oller, Aurora 135
 Tricuera i Tauzà, Lluís 51
 Tricuera i Tauzà, Pròsper 51
 Tricuera i Tauzà, Víctor 51
 Tricuera i Turu, Conxita 44, 51, 54
 Tricuera i Turu, Justina 135
 Tricuera, Jaume 44, 51
 Tronchoni i Genés, Jaume 111
 Vall, Josep 79, 101
 Vallhonrat, Teresa 69
 Vallribera, Robert 43
 Vega, Wenceslao de la 45
 Ventayol i Recordà, Àngela 53
 Ventura, Joan 153, 157
 Ventura i Ener, Teresa 53
 Vergés i Escofet, Francesca 89
 Vesa i Fillart, Antonio 27

Vesa i Fillart, Heribert 26, 27
 Vesa i Fillart, Pedro 27
 Vesa i Soler, Enrique 27, 31
 Vesa i Soler, José Nicolás 27, 29
 Viana i Viana, Gavina 89
 Vicente i Cano, Josep 90, 91
 Vidal, Dolors 69
 Vila, Francesc 43
 Vila, Isabel 22
 Vila i Comas, Joan 111
 Vila i Oliver, Joan 55, 63
 Vila, Teresa 49, 51
 Viladelmàs, Salvador 51, 157
 Viladoms, Jaume 101
 Viladot i Rovira, Tomàs 21
 Vilanova i Reig, Josep 45
 Vilatersana, Joan 78
 Vilatobà i Fígols, Esteve 29, 43, 53
 Viñas i Gol, Domènec 57
 Vinyes i Mayola, Maria 109, 111, 151
 Viver i Altimira, Francisca 49
 Viver i Altimira, Isidre 45
 Viver, Enric 45
 Vives i Vives, August 21, 39, 41, 43, 45
 Vives, Miquel 39
 Yarza i Planas, Nativitat 15, 159
 Zarroca, Mariana 55

Fidela Renom i Soler (Sabadell, 1891 - Barcelona, 1987) filla de classe treballadora, és un paradigma de la Catalunya obrera que es desenvolupa a cavall dels segles XIX i XX en les ciutats industrials del país, a través de moviments socials i polítics com el republicanisme, el catalanisme, el feminisme, el laïcisme, l'espiritisme o l'excursionisme.

Membre, des de ben jove, del Centre d'Estudis Psicològics, del Círcol Republicà Federal i d'El Brot Vallesenc, la seva secció excursionista. El 1932 funda i presideix la Lliga Laica Femenina i el 1934 esdevé la primera regidora de la història de Sabadell.

Malgrat l'alt cost personal que suposa la Guerra Civil i la postguerra —on perd dos dels seus tres fills—, i un exili a França de més d'una dècada, mai abandona els seus ideals i quan retorna a Sabadell reprèn la lluita en defensa dels més febles, amb un compromís social i polític que exercirà fins els seus últims dies.

Tona Majó i Ortín

Llicenciada en història per la UAB i doctora en Antropologia Biològica per la Universitat de Bordeaux. Professional lliure en arqueologia, paleoantropologia i memòria històrica. Autora del calendari de l'Ajuntament de Sabadell «amb memòria de dona» (2024).

Genís Ribé i Monge

Llicenciat en història per la UAB. Treballa com a tècnic del Museu d'Història de Sabadell. En els darrers anys ha centrat la seva activitat en la investigació, recuperació i divulgació de la memòria històrica sabadellenca.